

СТАТТІ

350-річчя Національної революції XVII ст. в Україні

В. А. СМОЛІЙ (Київ), В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)

Українська національна революція 1648—1676 рр. крізь призму століть*

Висловимо кілька суджень щодо фактів про погроми православних церков і монастирів. Адже це дуже важливо для висвітлення суті боротьби, її ідеологічних знамен. Джерела свідчать, що відбувалися лише рідкісні випадки нападів на них з боку окремих загонів. На визволеній території Б. Хмельницький відразу ж ужив найрішучіших заходів, щоб не допустити подібних інцидентів. Нами не виявлено даних про випадки адресії щодо храмів на черпах Київщини, Житомирщини, Поділля, Галичини тощо. Є лише опис в поемі Б. Зіморевича "Козаччина" нападу під час облоги українцями Львова восени 1648 р. на церкву св. Юри, її пограбування й винищення осіб, котрі намагалися там заховатися. І. Франко, проаналізувавши ці свідчення в контексті даних інших джерел, прийшов до такого висновку: по-перше, Б. Зіморевич не був у Львові під час його облоги; по-друге, найголовніші свідки цих подій, кочі писали по свіжих слідах, С. Кушевич Ч'а К). Чехович жодним словом не обмовилися про трагічні події в церкві св. Юри (мало цього, сам же Б. Зіморевич у своїй праці, присвяченій історії Львова, не згадує про них); по-третє, даний опис рішч є тенденційною видумкою, склеєною зі звісток про спалення Брюховичів, розправу у Високому замку, козацьку наругу над кістками князя Збаразького в Збаражі'.

Про це свідчення поетичною характеру можна було б і не згадувати, якби останнім часом воно знову не счало використовуватися як доказ руйнівного характеру національного повстання українців у 1648 р., відсутності в них духовних і моральних цінностей (адже однаково різали чужих і своїх, без різниці грабували і спустошували свої й чужі святині тощо). Як стверджувала Н. Яковенко, "армія Хмельницького в поході на Львів і Замости восени 1648 р. грабувала й руйнувала однаково і людей чіа власних етнічних теренах... і на території польської Замойщини, де католицьким храмам дісталося те ж саме, що трохи раніше — руським (підкреслено нами. - Лит.)". При цьому зроблено посилання на "детальне зіставлення фактів" у статті польського історика Ю. Пулцвартка"².

Давайте візьмемо працю згаданого автора "Найдаальший західний похід військ Богдана Хмельницького - міф і реальність" і подивимося на "зіставлення фактів", які б свідчили, що погроми вояками української армії православних церков у Західній Україні проводилися у такій же мірі, як католицьких храмів на терені польських земель. І що ж ми надібуємо? На с. 78 чигаємо, що взявши величезний відкуп зі Львова і "пограбувавши схизматичську катедру св. Юра", рушила велика

Продовження Почаюк лив.: Укр ісл /кури -- 1998 — №1

армія для облоги Замостя; на с. 80: "Грабуючи міста її двори, костьоли і церкви, кляйїтори, нагромадили козаки величезні матеріальні багатства" (де були пограбовані церкви, не вказано); нарешті, на с. 85: "Пограбування козаками православної церкви св. Юра у Львові не було лише одиничним випадком" ¹. І це все! Всі наведені істориком "детально й представлені факти" про погроми українськими підрозділами православних храмів у Західноукраїнському регіоні. Про опустошення ними і гагарами поселень справді немало сказано, але про напади на церкви і монастирі нічого конкретного не говориться. А на основі двічі використаної (К). Пулдвартком недостовірної інформації про пограбування койками церкви св. Юри вдаватися до названих вище узагальнень с, м'яко кажучи, не зовсім коректним.

У наступні роки революції відбувається швидкий розвиток національної самосвідомості, стрижнем якої виступала державна ідея. Вона була розроблена в основних рисах Б. Хмельницьким у першій половині 1649 р. В чому полягала її суть? По-перше, гетьман обґрунтував право українців на створення власної держави в етнічних межах їх проживання; по-друге, проголосив незалежність утвореної держави; по-третє, висунув положення соборності Української держави; по-четверте, вбачав у козацькій Україні спадкоємницю Київської Русі, засвідчуючи тяглість розвитку української нації, відновлення процесу державотворення, перерваного експансією сусідніх держав ⁴.

І з цього часу, як справедливо зазначав М. Грушевський, програма незалежності від Польщі вже не сходила зі столу Б. Хмельницького \ Попри всі складності боротьби, вимушені поступки, прорахунки, гетьман неухильно прямував до її реалізації (за визнанням польського гетьмана С. Потоцького, "цього чоловіка не нахилить до щирої покори і миру жодні докази") ⁶. 20 жовтня 1655 р. у листі до львів'ян підкреслював: "А що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою" ⁷. Водночас під час переговорів з послом шведського короля Карла X поставив вимогу, щоб його армія не вступала в "Гуську землю" ⁸. А під час розмови з посланцем польського короля Яна Казимира С. Лубовіцьким звернув увагу на можливість замирення України з Річчю Посполитою лише за умови, якщо її уряд повністю відмовиться від претензій "до всього Руського князівства" в кордонах етноукраїнських земель (включаючи Львів, Володимир, Ярослав, Перемишль) ⁹. Не випадково М. Грушевський, незважаючи на далеко не завжди об'єктивну критику діяльності гетьмана, все ж констатував: "Як відомо всякого обзнайомленому з фактами української історії, Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї (підкреслено нами. - Авт.)" ¹⁰.

Зауважимо, що з'ясування розробки Б. Хмельницьким програми створення незалежної соборної Української держави залишається серйозною науковою проблемою даного періоду розвитку революції (адже дозволяє виявити не лише рівень політичної самосвідомості еліти, але її сутність революційних подій, мету національно-визвольної боротьби). Тим паче, що окремі вітчизняні дослідники продовжують заперечувати наявність в українській еліті політичної платформи розбудови національної держави. Наприклад, С. Горстко, дійшовши висновку, що "середньовічний рівень мислення Б. Хмельницького відповідав рівню мислення певних верств населення, які вірили в доброто короля..." й така "форма свідомості не дозволяла думати про незалежність, самовладне, окреме правління", в одній із своїх праць взяв на себе "сміливість" висловити гетьманом міркування з приводу розбудови Української держави під час переговорів в лютому 1649 р. з посольством А. Кисіля охарактеризувати "п'яною чи напівп'яною маячнею" ¹¹.

На думку С. Макарчука, "одної цитати в запису польського автора (члена польського посольства А. Кисіля львівського підкоморія В. М'яковського. -- Авт.) недостатньо, щоб стверджувати, що вже на початку 1649 р. Б. Хмельницький намірився визволяти саме руський народ, чи тим більше робити державу руського народу... І хоч слова підкоморія нібито возвеличують Хмельницького за його високі національні почуття, брати їх за чисту монету не можна". Автор дійшов висновку, що в політиці гетьмана "пріоритет в багатократ над ідеєю національного визволення всього народу надавався завданню створення станової козацької держави, і зовсім не обов'язково, щоб така держава обіймала всю українську етнічну територію". Задля руху вперед "української державної справи, гетьман не перевів у практичну площину завдання національного визволення українського народу..."¹³.

Н. Яковенко, критикуючи висловлені в монографії "Богдан Хмельницький" авторами цієї статті міркування про наміри українського уряду боротися за державну самостійність та зосередження ним зусиль, після укладення в 1654 р. договору (Моековією, па вирішенні найголовнішого швдання - воз'єднання в межах держави усіх українських земель (назвавши їх "чекашю-пропагандистськими фразами"), поставила під сумнів існування таких планів у гетьмана, посиляючись на гігантський клубок "суперечливих фактів і суб'єктивних алюзій, якими оповиті дев'ять бурхливих років гетьманування Хмельницького - людини, як говорили сучасники, "з тисячею штук", чиї словесні заяви лише дуже наївна людина здатна ототожнювати з реальними намірами"¹⁴. При цьому зроблено посилання на працю Я. Федорука з таким коментарем: "Зіставлення фактології першого періоду війни з песимістичним висновком щодо можливості однозначного тлумачення політичної платформи Хмельницького див.: Федорук **Я. Зовнішньополітична діяльність...** С. 1–65)" (виноска №6)¹⁴.

Дозволимо собі не погодитися з аргументацією шановної п. опонентки. По-перше, Я. Федорук, цілком справедливо звернувши увагу на складності вивчення політичних поглядів Великого гетьмана, проаналізувавши зміст лютневих переговорів (1649 р.) з посольством А. Кисіля, робить цілком однозначний висновок: "Ця комісія, безперечно, є головною подією в козацько-польських стосунках першої половини 1649 р. **Вона показує, наскільки рішучі плани гетьман збирався реалізувати в новій війні, що вже була неминучою; визволити етнічні українські території від польського панування, запровадити на них свої впливи** (підкреслено нами. - Авт.). Це стало головною ознакою всієї подальшої політики українського гетьмана до 1657 р." ¹⁵.

По-друге, оскільки виникла підозра щодо **відповідності** "словесних заяв" Б. Хмельницького його "реальним намірам", звернемося до оцінок сутності політичної програми гетьмана, даних представниками панівного стану Речі Посполитої. Так, в одному з листів віч 31 січня -1 лютого 1649 р. (ще до початку переговорів з Б. Хмельницьким) член польського посольства Л. Московський писав, що гетьман "величається князем Русі та Молдавії, трактує, торгується з Лупулом (молдавським господарем. - Авт.) за наші шкури"¹⁶. Повергаючись після завершення переговорів до Польщі, посли 8 березня звернулися з листом до короля, повідомляючи про їхні наслідки: "Ми використали всі способи, яких тільки могли придумати заради честі вітчизни, маєстату в.к.м., п.н.м. та підданства вірі, щоб вони (ці способи) могли послужити в ім'я батьківщини. Але ми застали Хмельницького, **який гак значно перемінився і через дії іноземних (правителів), і через самого себе, що йому вже не про козацтво (йдеться), тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито** (підкреслено нами. -- Авт.)"¹⁷.

За даними у травні 1649 р. автора "Секретної реляції", гетьман прагнув залишитися "при удільному Руському князівстві"¹⁸. В цей же час один з анонімних шляхтичів, сповіщаючи про початок наступу Б. Хмельницького, підкреслював, що той має намір створити незалежну державу, яка б простягалася від Перемишля до московських кордонів¹⁹. Не можна пройти повз донесення польського розвідника ксьондза С. Щитницького канцлеру С. Корицинському (осінь 1652 р.), в якому доводив до відома останнього, що дізнався про мету діяльності Б. Хмельницького, яка полягала в тому, щоб "абсолютно й незалежно від жодного монарха паїгувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до московських кордонів... (підкреслено нами. — Авт.)"²⁰. У квітні 1656 р. в підготовленій королем інструкції послу до Криму Я. Шомовському наголошувалося на необхідності попередити хана про небезпеку для Криму виникнення в особі козацької України "сильного сусіда", оскільки гетьман "хоче собі самостійну державу з України вчинити"²¹. Перелік подібних свідчень можна продовжувати й далі, але гадаємо, що і цих достатньо для неупередженого науковця, щоб скласти об'єктивне уявлення (в найголовніших рисах) про мету діяльності й планів керівника Української держави.

У свідомості українців, особливо козацтва, пришвидшується розвиток елементів національної ідентичності, зокрема ідей спільності етнічного походження, "рідної землі", "Батьківщини", культури (переважно, мови, звичаїв, традицій), віросповідання. У ній розпочався вкрай складний процес утвердження національної державної ідеї, в чому важливу позитивну роль, як слушно звернула увагу В. Матих, відігравав "сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений в свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви-козацтва..."²¹. Польський історик другої половини XVII ст. В. Коховський наводить інформацію, що під час лютневих переговорів 1649 р. у Переяславі полковник Ф. Джеджалій заявив польським дипломатам: "Майте для себе Польщу, а Україна нам, козакам, належить"²³. Звертає увагу на себе твердження українського посла в Москві С. Мужилівського взимку 1649 р., що тепер Україна "стала вже їх, козацька земля, а не польська і не литовська" і в майбутньому козаки битимуться з поляками за те, "щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити..."²⁴.

Весною, за словами автора "Секретної реляції", "хлопство всієї України" покладало надії на Б. Хмельницького, сподіваючись, що "їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити"²⁵. Польський полковник А. Не забито вський у квітні 1649 р. сповіщав: "Чернь однак заявляє, що ляхів не впустить за Горинь..."²⁶. Керівник одного з українських посольств до Криму Федина у розмові з поляками піфеслив, що "спочатку швидше язик назад повернеться, ніж ляхи будуть над нами панувати"²⁷. 25 березня 1650 р. коронний гетьман М. Потоцький звертав увагу короля на те, що українці "доконче хочуть скинути з себе ярмо підданства, і дай Боже аби не задумували вчинити лінії між державою вашої кор. м. і тими провінціями, котрі посіли, щоб мати відокремлене від в. кор. м. володіння, як то загально говорять"²⁸. Є дані, що в жовтні цього ж року козаки свідчили: "Самі (тобто незалежно від Польщі. — Авт.) панувати будемо"²⁹. За словами шляхтича Ходорковського, на прикордонні (у Поділлі) заявляли: "Як нас ляхи зачеплять, побачать, що ми їх заженемо за Варшаву аж до Гданська"³⁰. На початку 1651 р. кам'янецький каштелян С. Лянцкоронський повідомляв у Варшаву про прагнення подолян "знищити ляцьке Ім'я"³¹.

Ця непримиренність до можливого відновлення у тій чи іншій мірі польського панування продовжувала жити в свідомості українців і в 60—70-х рр. Як писав один з панів у листопаді 1666 р., "все Військо Запо-

розьке і не менше хлопство Подністровське шукали різних способів, аби могли позбутися польського панування"³². Автор трактату "Думка певної особи" констатував: "І по сьогоднішній день, упродовж двадцяти років Річ Посполита галасується з Україною, а як погано, то погано" •". Нарешті, вважаємо за доцільне навести слова секретаря короля Владислава IV Я. Л. Рудавського, котрий у 1656 р. емігрував до Аварії, з його праці "Польська історія" і поділяємо думку Ю. Мицика, що хроніст чудово усвідомлював сутність національно-визвольної боротьби українців ("Русі"), відзначаючи, що вони повертали "свої давні землі, висовуючи кордони Польщі аж до Вісли (підкреслено нами. — Авт.)"³⁴.

Характерно, що з другої половини 50-х рр., внаслідок колоніальної спрямованості політики Московії, жорстокого поводження воєвод і ратних людей, котрі часто вдавалися до масового винищення жителів міст і сіл, у національній самосвідомості розпочався процес формування спочатку неприязні, а згодом й відвертої ворожнечі до росіян, яка особливо яскраво проявилася під час повстання у Лівобережній Україні взимку й весною 1668 р.³⁵ Вже влітку 1658 р. гетьман І. Виговський повідомив московському послу П. Скуратову, що царські воєводи й вояки йому не потрібні й не приховував свого обурення тим, що росіянам "потрібен такий гетьман, щоб взяти за хохач і водити"³⁶. В кінці січня наступного року гетьман заявив російському посольству, що присягав цареві не "на тому, щоб бути московським воєводам в містах і щоб москалям панувати; ніколи цього не буде"³⁷. Під час розмови з цим же посольством полковник Г. Гуляницький висловив різке невдоволення тим, що московські вояки руйнують міста й села, чинять безчинства "гірше бусурман, турків і жидів"³⁸.

Серед частини еліти зростало усвідомлення того, що і Росія, і Річ Посполита виступають ворогами Української держави: "москалі", "помирившись з ляхами, з обох рук, себто Московської і Ляцької, нас військо Запорозьке і весь народ християнський український вирішили вигубляти і Україну, вітчизну нашу, дощенту розорити"³⁹. Яскравим взірцем цих настроїв слугує універсал-звернення до українського народу (кінець 1668 р.) одного з претендентів на булаву П. Суховія, перейнятого, за словами С. Шелухіна, щирою любов'ю до Вітчизни, ідеями її незалежності та соборності⁴⁰. Називаючи Батьківщину "осиротілою матір'ю Україною", він, по-перше, проводив ідею єдності, соборності козацької України ("однієї матері братства посполитого українського християнського народу по обох берегах Дніпра"); по-друге, закликав старигану припинити міжусобиці й об'єднатися для відсічі ворогам ("не слухати облудних грамот, написаних для розірвання єдності між лівобережними і правобережними українцями"); по-третє, підкреслював ворожість і підступність політики щодо України з боку російського і польського урядів; по-четверте, закликав виступити проти розподілу Української держави, передбаченого Андрусівським договором, й "стояти на смерть" за "Вітчизігу, що плаче"⁴¹.

Водночас продовжував залишатися сталий стереотип ненависті до татар і турок, який відіграв свою роль у провалі політичних планів П. Дорошенка опертися на протекцію Порти. У листі до нього від 19 грудня 1671 р. козаки, котрі підтримували М. Ханенка, різко критикували його за союз з Портою, бо бусурмани роблять з православних храмів "стайні, кухні і сромотні хліви", а татарин у місті — брат, а у полі "вовк, грабіжник і тиран"⁴². У цьому відношенні прикметною, за свідченням одного з джерел, видається поведінка мешканців подільського містечка Ягельниці, котрі у вересні 1672 р. знищили турецьку залогову й, коли до них з'явився його власник підкоморій подільський, щоб умовити скласти зброю, обіцяючи в такому випадку пробачення з боку султана, відповіли йому: "Воліємо один на одному полягти, а ніж (бути)

підданими турчину, а тепер і тебе не хочемо мати за пана, бо піддався бусурманам". У зв'язку з цим їх назвали "гордими русняками" ⁴³

Вкрай важливо вивчити рівень національної свідомості еліти другої половини 50-х - першої половини 70-х рр. Торкнемося найсуттєвіших сторін. Насамперед, скористаємося даними джерел, що проливають світло на її позицію під час переговорів у першій половині 1657 р. зі Швецією і Трансільванією. Так, у кінці січня старшинська рада відхилила проект договору, запропонований Карлом X, і вирішила, за словами його посла Г. Веллінга, не вступати з королем у переговори до тих пір, поки він "не визнає за ними права **на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли** (підкреслено нами. -- Авт.). Прагнуть утримати те, що зайняли за допомогою зброї, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрали земель, які колись втратили" ⁴⁴. Це визнання шведа для нас особливо цінне у двох аспектах. По-перше, воно засвідчує існування у свідомості старшини поняття "Україна" як назви території всіх етноукраїнських земель, а не лише Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств як терену вивореної держави. По-друге, промовляє про збереження в історичній пам'яті нації факту входження в минулому усіх українських земель до складу єдиної, окремішньої від інших, держави й існування в еліті волі домогтися тепер їхнього возз'єднання в межах козацької України.

Не може не викликати наукового інтересу інформація джерел про причини провалу цієї місії Г. Веллінга: шведський посол намагався залишити за Швецією Львів, Кам'янець-Подільський і Поділля до Бара, в той час як українці "жадали всієї Червоної Русі до Вісли", куди сягала "грецька віра" (тобто домагалися включення до складу держави всього Західноукраїнського регіону, оскільки добре відомо, що поляки не сповідували православної віри) ⁴⁵. У червні новолугу послу Швеції було оголошено про наміри українського уряду "отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями", яку вони нікому не віддадуть. Трансільванського посла також попередили, що не може бути й мови про передачу трансільванському князеві Дьєрдю II Ракоці земель, розташованих на схід від Вісли. Йолугу також були відомі розмови старшин про приналежність до Української держави території до Кам'янця-Подільського й далі до Львова, бо "ми здобули їх нашою зброєю без чужої допомоги" ⁴⁶.

В жодному випадку не можна ігнорувати такого важливого джерела вивчення національної свідомості, як народні пісні й думи в середині XVII ст. їх аналіз промовляє, як справедливо означав І. Франко, що українці мали ясну свідомість того, що Україна - це не Польща, яка розташована над Віслою, а вони і ляхи - то два різних народи ⁴⁷. Червоні окремі з них червоною ниткою проводиться Ідея необхідності вигнання загарбників з Вітчизни, під якою розумілися всі етнічні землі ("за річку Віслу", "в Польщу" тощо), й закріплення за нею назви "Україна" ⁴⁸.

Незважаючи на різке загострення соціально-політичної боротьби після смерті Б. Хмельницького (серпень 1657 р.) - трагічні події громадянських війн (1658-1663, 1668-1669 рр.); розкол старшини на різні угруповання, які часто займали діаметрально протилежні позиції й вели жорстоку боротьбу за владу; постійну агресію ззовні; розчарування у можливості виборення незалежності, а відтак посилення автономістичних настроїв; відмінність політичних поглядів гетьманів - все ж неприпустимо занижувати, а тим паче ігнорувати рівень національної свідомості політичної еліти, більшість представників якої, попри часту непослідовність і суперечливість у діях, моменти слабкості й відступництва, в душі (кожен по-своєму) любили "рідну Вітчизну-Україну" й стояли на державницьких позиціях, її трагедія полягала не у відсутності патріотизму, а в неспроможності консолідуватися навколо державної ідеї, підпорядкувати особисті політичні амбіції національним інтересам,

боязні утвердження міцної гетьманської влади, не кажучи вже про встановлення спадкоємного гетьманату.

Державотворча діяльність еліти проявлялася в кількох напрямках. По-перше, перебуваючи в надзвичайно складній геополітичній ситуації (Я. Дашкевич слушно зазначав, що "трагедія України у XVII столітті (та не лише в цьому), полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників сусідів"⁵⁴), вона намагалася зберегти максимум державної самостійності, тому прагнула грати на суперечностях між імперіями (Річчю Посполитою, Московією й Портою), приймаючи й зрікаючись їхніх протекцій. "Ця нація, - переконував у 1671 р. один з польських дипломатів турецького колегіу, -- все ж не с вам щира, бо собі чимало брала протекцій,...але всіх протекторів зраджувала"⁵⁵. Як пояснював у серпні 1671 р. коронному гетьманові Я. Собеському П. Дорошенко, "тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, щоб цим вивільнити з неволі Україну"⁵⁶. І саме в цьому пошуку найоптимальнішого варіанту для розвитку Української держави слід шукати причини змін протекцій, а не в безпринципності й непостійності (хоча вони теж мали місце) гетьманів і старшин.

Так, І. Виговський, виступаючи прихильником створення Великого князівства Руського, прагнув, по-перше, включити до його складу всі етноукраїнські землі; по-друге, домогтися для нього в складі Речі Посполитої якщо не статусу суб'єкта федерації, то в крайньому випадку широкої політичної автономії⁵⁷. А ставши экс-гетьманом, з початку 60-х рр. переходить з позицій федералізму на позиції самостійництва (виношував плани створення незалежного від Польщі Українського князівства - Великого князівства Руського), яке, можливо, мало перебувати гад протекцією Порти⁵⁸; взяв активну участь у підготовці повстання 1664 р. у Правобережній Україні, за що був розстріляний поляками. Характеризуючи настрої старшини восени 1659 р., коронний обозний А. Потоцький повідомляв королю про їхнє прагнення "вчинитися вільними". На його переконання, вона вважала за найкраще, щоб "не бути ні під в. кор. м., а ні під царем; сподіваються вони цього домогтися, обманюючи і лякаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м." За таких обставин, на його думку, українців можна повернути у підданство королю "лише однією силою іброю"⁵⁹. Яскравим підтвердженням правдивості сказаного А. Потоцьким служить розроблений старшиною Жердівський проект договору з Московією, що передбачав заборону перебування на території козацької України московського війська і воевод (за винятком Києва); вільне обрання козаками гетьмана; збереження існуючого статусу української православної Церкви; право на проведення самостійної зовнішньої політики; відкриття шкіл; присягу царя і бояр на умовах договору тощо⁶⁰.

Новий гетьман Ю. Хмельницький намагався зберегти незалежність внутрішньополітичного життя Української держави (в листі від 5 лютого 1660 р. до польського дипломата С. Бенсвського підкреслював: свого гетьманства "не хочу однаке підтверджувати ні від царя його милості, пана мого, грамотами; ні від його кор. м-ті привілеями і конституціями, бо вільно Війську Запорозькому, згідно бажання, і мати упродовж дня трьох гетьманів")⁶¹, добитися включення до складу держави частини земель Волині й Подільського воєводства (кордон з Річчю Посполитою мав проходити по ріках Прип'яті і Горині та західніше Меджибожа, Бара, Студениці)⁶². Обстоював у зносинах з польським урядом права й свободи "народу Руського"; гарантії і свободи православної Церкви; виключне право православної шляхти на заняття посад у Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах й поперемінне з католицькою шляхтою у Руському, Волинському і Подільському воєводствах; право козаків брати участь у виборах короля, проживання у шляхетських маєтках; домагався ліквідації унії та ін.⁶³

Поділяємо міркування Я. Дашкевича про безпідставність характеристики істориками діяльності П. Тетері як "польського прислужника", "безпринципного кар'єриста" тощо й підгримуємо його оцінку цього гетьмана як "державотворчої особистості", оскільки той намагався домогтися возз'єднання козацької України, відновлення чинності умов Галицького договору, послідовно захищав інтереси православної віри на теренах всієї Речі Посполитої, сприяв розвитку освіти⁵⁹.

Вражаючу еволюцію політичних поглядів пережив протягом 1662—1668 рр. І. Брюховецький (як відзначав М. Грушевський, він першим проторував шлях, котрим пізніше пішов І. Мазепа)⁶⁰. Розпочавши з величезних поступок царату, гетьман згодом усвідомив згубність для "України вітчизни нашої милої" міжусобної боротьби й розколу серед еліти та суспільства, слабкості гетьманської влади, московської політики щодо України. Тому на початку 1668 р. він очолив антимосковське повстання у Лівобережній і Слобідській Україні, щоб добитися незалежності від Росії й возз'єднатися з Правобережжям⁶¹.

Як промовляють джерела, наказний гетьман Я. Сомко також виношував у 1662 р. плани розриву з Московією: "Час їм із холопства звільнитися і жити за своїми звичаями"⁶². На таких же позиціях стояв лівобережний гетьман Д. Многогрішний. За свідченням ніжинською протопопа С. Адамовича (початок 1669 р.), той у тісному колі висловлював думку, що "нам потрібно того, щоб у нас в Малій Росії і нога московська не стояла"⁶³. Не приховував обурення поступкою російським урядом частини українських земель Речі Посполитій. В розмові з піддядчим М. Савіним у кінці 1671 р. гетьман підкреслив: "Якщо царська величність дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай би віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але в нас є на цьому боці війська тисяч зі сто, будемо боронитися, а землі своєї не уступимо. Чекав я до себе царської величності милості, а царська величність дозволив нас у неволю вищати"⁶⁴. Підданий тортурам після позбавлення влади, він мав мужність заявити катам, що "бути у царської величності в підданстві не хоче"⁶⁵. Наказний гетьман Г. Дорошенко (брат П. Дорошенка) попередив восени 1668 р. московського посланця І. Рославлева, що "примусити нас до підданства мимо нашої волі важко: ми за свої вільності до останньої людини помремо"⁶⁶.

Особливо наполегливо й послідовно боровся за реалізацію державної ідеї П. Дорошенко -- найбільш обдарований з-поміж усіх гетьманів України після смерті Б. Хмельницького. Як показали його переговори з російським урядом на початку 1668 р., він виступав за об'єднання в межах держави всіх етноукраїнських земель, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир. Саме визнання козацької України в цих кордонах було однією з вимог до турецького султана при обговоренні умов прийняття ним протекції Порти⁶⁷. В кінці 60-х - на початку 70-х рр. польські політики постійно звертали увагу на його "ненаситне бажання держави окремішньої"⁶⁸. Один із senatorів у квітні 1670 р. наголошував на тому, що прийняття турецької протекції розглядалося П. Дорошенком лише як прикриття для здобуття повної незалежності від Речі Посполитої і витворення удільної держави на зразок Молдавії чи Трансильванії⁶⁹. У середині квітня підканцлер А. Ольшевський у листі до люблінського воєводи підкреслював наміри українського гетьмана та його соратників "вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм". У написаній після укладення Острозької угоди (осінь 1670 р.) "Реляції" польських комісарів відзначалося його бажання "володіти Україною", кордон якої мав проходити від "Кракова, як річка Вислок впадає до Вісли, тобто цим боком од Вісли просто на Казімеж; від Казімежа взявши, через Литву аж на Білу Русь до Жмуди, взявши до Смоленська цим боком Дніпра..."⁷¹ В 1672 р. Я. Собеський звертав увагу

сейму на прагнення П. Дорошенка "(визначити) краю Руському кордони по Люблін і Краків, в цілому там, куди лише заходять імена та церкви Руські" ⁷². Саме ч цих міркувань гетьман не визнавав права за польським королем на вживання титулу князя Руського ⁷³.

Тому не дивно, що правлячі кола Речі Посполитої (як і, до речі, Московії) докладали максимуму зусиль для послаблення позицій П. Дорошенка, розпалювання міжусобної боротьби серед еліти й козацтва, прагнучи не допустити, щоб "Україна мала бути відлучена від Корони Польської" ⁷⁴. Адже, за визнанням одного з її сановників, було б "непоправною втратою для Р(ечі) П(осполитої), коли б Ханенко (супротивник П. Дорошенка в боротьбі за булаву. -- Авт.) з Дорошенком помирилися", оскільки ця "незгода між ними є порятунком для Республіки (підкреслено нам. — Авт.)" ⁷⁵.

По-друге, в офіційних зносинах з урядами інших країн з кінця 50-х рр. чіткіше окреслюється тенденція еліти виступати не тільки від Імені Війська Запорозького, але й "російського", "руського", а з середини 60-х рр. вже й "українського" (правда, частіше все ж для означення найменування населення козацької України) народу з метою захисту його "вільностей і прав". Причому, у стосунках з Річчю Посполитою (цього не слід забувати) вона обстоювала інтереси не лише населення козацької України, але й українців, котрі проживали в складі Польщі й Литви ("де Руський народ і його мова"). Насамперед висувалася вимога зрівняння у правах православної Церкви з католицькою (повернення сиискостств, архієпископств, монастирів, церков; їхнього майна і володінь; рівноправності православного духовенства з католицьким; ліквідації унії), православних (українських) міщан у "вільностях і свободах" з польськими і литовськими; дозволу на відкриття навчальних закладів, у т. ч. академії у Києві, з викладанням української (руської), латинської, грецької мов ("Русь вчигися повинна"), а також друкарень, щоб можна було "вільно науки відправляти" й книги друкувати; надання права українській православної шляхті нарівні з католицькою обіймати посади в органах влади Речі Посполитої; запровадження "руської мови" до канцелярій Корони й Литви і вживання її для видання декретів ⁷⁶.

Маємо підстави висловити думку, що, вважаючи себе "народом політичним", козацтво, долаючи свою військово-політичну корпоративність (проблему її ролі вперше порушила Н. Яковенко ⁷⁷), все менше ототожнювало себе з козацькою Україною як країною (тому замість назви "Військо Запорозьке" частіше вживання термінів "Малоросія" й "Україна") і все більше розглядало себе вшськово-політичною елітою суспільства, яка виражає й захищає не лише свої станові інтереси, але й національні та державні.

Ще одне спостереження: на відміну від Речі Посполитої, в якій тільки шляхта вважала себе польським народом політичним, козацтво вбачало себе лише частиною українського народу, до якою зараховувалися також шляхта, духовенство, міщанство й навіть селянство. Звідси в офіційних документах часте вживання поряд з терміном "Військо Запорозьке" назв "народ наш Руський", "весь народ Руський" тощо. У цьому відношенні промовистим виступає трактування поняття "народу Руського" П. Дорошенком у проекті договору (1668 р.) з Портою: незважаючи на те, що "Руський народ" розділений між різними державами, він проживає на терені, починаючи від Перемишля, Самбора й р. Вісли, до Києва, Сєвська і Путивля, і є "всі суть козаки" ⁷⁸. Так вибувалася реалізація концепції народу, сформульована київським митрополитом Й. Борецьким у "Протестації" (1621 р.), за якою до українського народу зараховувалися не лише маєтні стани - шляхта й духовенство, але й "люд посполитий" (козацтво й селянство) ⁷⁹.

По-третє, в свідомості еліти з другої половини 60-х рр. вибуваєтьс я процес затвердження за витвореною державою назв "козацька Україна" чи просто "Україна". Не випадково в укладеному в жовтні 1672 р. турецько-польському Бучацькому договорі вона вперше в офіційному акті міжнародних відносин фігурує як "Українська держава". Водночас її населення починає частице називатися "українським народом"; інколи цей термін використовується і для назви всього населення етноукраїнських земель. Важливо зауважити, що, вживаючи назву "український народ" щодо мешканців козацької України, представники еліти завжди пам'ятали про існування "всього (цілого) Руського народу".

По-четверте, продовжувала жити ідея соборності не лише козацької України (як писав Ю. Хмельницький 5 лютого 1660 р. С. Беневському, "бо ми без тієї сторони Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона -- без нас"⁸¹), а "Вітчизни своєї - України" в її етнічних межах. О. Апанович, В. Борисенко, В. Гарасимчук, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Костомаров, І. Крип'якевич, Л. Мельник, Ю. Мицик, О. Оглоблин, Т. Чухліб, В. Шевчук й інші вчені переконливо довели, що такі гетьмани, як І. Виговський, П. Дорошенко та І. Самойлович, прагнули домогтися возз'єднання всіх етноукраїнських земель у межах єдиної держави. Ця ідея продовжувала жити і в останній чверті XVII - перші десятиріччя XVIII ст. у серцях й умах патріотично настроєної старшини не лише Лівобережного гетьманства, але й Правобережжя, де вже були ліквідовані державні інституції⁸². Показовою в цьому відношенні виступає пропозиція на початку 1685 р. І. Самойловича Москві добиватися від польського уряду відмови від претензій на всі українські землі, бо "вся тогочасна сторона Дніпра, Поділля, Волинь, П'їляшп, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, від початку існування тутешніх народів належали до російських монархів (тобто українських — у тогочасній термінології)"⁸³.

Невід'ємною складовою змісту події 1648 р. була соціальна боротьба селян, козаків і міщан. Доводиться констатувати, що останнім часом у вітчизняній історіографії окреслилася негативна тенденція ігнорувати її вивчення. Можливо, спрацьовує хибний принцип маятника: якщо раніше їй приділявся максимум уваги (у марксистському тлумаченні класової боротьби), *то* тепер жодної. Однак ця проблема продовжує залишатися однією з центральних, без з'ясування якої неможливо збагнути ні сутності революції, ні співвідношення і взаємовпливу національно-визвольного, релігійного й соціального аспектів боротьби. В зв'язку з цим торкнемося найголовнішого в її ро звитку.

Соціальний рух дістав помітного розмаху вже в кінці лютого -- березні 1648 р., коли охопив південь Київщини й Брацлавщини. З кінця травня він переростає у масове антифеодальне повстання, яке швидко поширюється на східні, центральні й західні райони України. Л. Кисіль одним із перших у кінці травня звернув увагу на те, що повстанці "піддають Вонфіо й мечу лише один шляхетський стан", й висловив здогадку: розпочалася "жахлива Селянська війна". Дещо пізніше він констатував, що "до самого Буїу жодного шляхтича не залишилося: або втік, або впав трупом"⁸⁴. У кінці червня підкреслював, що "вже точно все селянство втягнулося в цю війну і або нам доведеться витяти хлопів і вчинити сігуствошення, або хлоп, бережи пане Боже, нас вистріляють"⁸⁵.

Твердження такого ж змісту знаходимо у свідченнях багатьох інших сучасників подій літа 1648 р. Наприклад, 20 липня литовський підстолій писав: "Україна вся повстала, кров шляхетська лється. Хлопства незліченна тьма вже майже все Брацлавське воєводство знесла"⁸⁶. В середині серпня брацлавський хорунжий Я. Дзик повідомляв з Тернополя про "невгамовну хлопську фурию", яка "не тільки не втихла, але щоденно,

щомиті зростає. Все хлопство поголовно збунтувалося в Україні і в Поділлі не менше..."⁸⁷. Київський підкоморій Ю. Немирич благав краківського воєводу С. Любомирського Івидіти організувати допомогу; Для порятунку їхніх маєтків, "яким не так страшні поганські (татарські. - - Авт.) війська, як повстання наших підданих", бо тепер "такий великий страх

охоїтав усіх, що все живе оїжить, втікає і ледве що сотий залишається". Польські й українські пани відзначали існування в повстанців намірів "виїбати шляхетський стан"⁸⁸, надії, що вже тепер-то шляхтичі "над ними панувати не будуть", певності, що в майбутньому "панів не буде"⁸⁹.

На кінець липня форми соціальної боротьби, її масштаби свідчили, що вона вийшла за межі типової селянської повстання й переросла в Селянську війну. Вперше в українській історії вона охопила більшу частину земель (до листопада -- решту етпоукраїнської території) й супроводжувалася масовим вигнанням й винищенням панів, урядників, орендарів незалежно від їхньої національності та конфесії. Домінували насильницькі форми боротьби; відбувалися погроми шляхетських садиб і замків, канцелярій судових інстанцій, привласнення майна панів, урядників й орендарів, охоплення орних земель й сільськогосподарських угідь тощо. Незважаючи на виразно окреслені грабіжницький і розбійницький аспекти боротьби, жорстокість, що досягала крайніх меж, все ж її зміст полягав у ліквідації існуючої моделі соціально-економічних відносин, здобутті особистої свободи й утвердженні вільної (фермерського типу) власності на землю й сільськогосподарські угіддя тощо.

Впадає у вічі подібність боротьби українських селян зі змістом боротьби західноєвропейського селянства в період революції! XVI–XVIII ст. Так, німецькі селяни в 1524–1526 рр. відмовлялися від платежів і робіт, заявляючи, що не дозволять себе пригнічувати, як це відбувалося до цього часу. Нападаючи на помісти й замки, вони стверджували, що "не будуть виконувати жодних доручень" і "взагалі не хочуть більше мати панів"⁹⁰. Під час Англійської революції селяни вимагали повернення до старого маноріального звичаю, до низьких рент, до фіксації і полегшення фінансів (платежів за допуск до держав), ліквідації станового верховенства і привілеїв дворянства й духовенства. В селах точилися розмови про те, що "джентрі...довго були нашими господарями, а тепер ми маємо нагоду самим стати юсподарями"; "уже в цьому році (1643. -- Авт.) ми не побачимо в Англії жодного дворянина"⁹¹. В роки Французької революції селяни заявляли, що "вони хочуть повної відмови від десятини і феодальних зобов'язань", щоб "не було більше ні сеньйорів, ні володільців десятин". Один з селянських проводирів в області Бурбоніє (1790 р.) говорив: "Ми тепер господарі", бо "вже прогнали частину дворян до чужих країн"⁹².

Необхідно виділити дві найхарактерніші риси соціальної боротьби. По-перше, як свідчать джерела, із самого початку революції вона розвивалася у найтіснішому зв'язку і національно-визвольною і релігійною боротьбою (подібне явище мало місце в Нідерландській революції). І це не випадково, оскільки значну частину панівного стану становили поляки чи полонізовані покатоличені українці; окрім цього, як уже нами відзначалося, переважна більшість українського православного панства вірою і правдою продовжувала служити Польській імперії. Тому сучасники звертали увагу на те, що повстанці "винищують ляхів і шляхту"⁹³. Ця, за словами М. Стахів, єдність "національно-соціальної програми"⁹⁴ відігравала винятково важливу роль не лише в боротьбі проти національного й соціального гноблення, але і в процесі розбудови держави та становленні нової моделі соціально-економічних відносин.

По-друге, генератором соціальної активності селян і частково міщан виступав козацький ідеал, і боротьба за здобуття козацького імунітету (особиста воля, право приватної власності на землю, самоуправління)

набрала загальноукраїнського масштабу й реалізовувалася у масовому "показаченні". М. Голінський занотував у записах повідомлення віт 30 серпня, що "хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло" ⁹⁶. Згадуваний український посол у Московії С. Мужилівський у своїй "Записці" царю від 14 лютого 1649 р. зазначав: "Посполство дочувшися, же короля в землі немає, в козацтво все обернулося, так по сюй стороні, як і на туй Дніпра" ⁹⁷. Вони запроваджували на місцях "козацький присуд" і "козацькі порядки", що означало створення власних органів управління, які лягали в основу владних структур національної держави.

До грудня 1648 р. визначилися основні риси нової моделі соціально-економічних відносин: відсутність (за винятком монастирського) великою й середнього феодального землеволодіння, фільварко-панщинної системи господарства, кріпацтва й доменіального суду; особиста воля абсолютної більшості селян і міщан; утвердження дрібної власності на землю; вільний перехід селян і міщан до козацького стану; відсутність у суспільстві, як панівного, магнатсько-шляхетського стану.

Однак укладення 21 листопада 1648 р. перемир'я з урядом Речі Посполитої створило загрозу відновлення дореволюційних порядків, зокрема феодального землеволодіння, фільваркового господарства, кріпацтва, різноманітних форм визиску підданих. У ході подальших переговорів гетьман погодився на повернення до маєтків шляхти; були видані універсали, які зобов'язували селян і міщан вігдати панам "всіляке шанування і послушенство" ⁹⁸. В одному з них (віднайденому нещодавно Я. Федоруком) від 21 грудня повідомлялося: "Завіряю їх м. м. й. п. шляхту повітів різних як релігії польської, так і грецької, аби в домах і по маєтках своїх у містах і по селах маючих, всіляку безпеку мали як для свого життя, так і проживання, від під'їзних всіляке вшанування тепер, яке і перед цим було...свавільників і шарпачів і к. м-ті і всій Речі Посполитій дозволяємо як ворогів Іромити. Для чого спеціально посилаємо пана Стефана Гирича, щоб таких без милосердя карав суворо, кожного, невідсилаючи до нас" ⁹⁹.

Необхідно відзначити, що соціально-економічна політика Б. Хмельницького з цього часу і до його смерті визначалася виваженістю й гнучкістю. Попри суворі розпорядження й накази селянам і міщанам щодо виконання повинностей на користь панів (вони виходили, як правило, після укладення угод з польським урядом, коли гетьману доводилося виконувати їхні умови) й проведення курсу на перетворення козацтва у привілейований стан, він не вдавався до використання силових важелів для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, намаїався уникати втручання у стосунки панів і підданих. Наприклад, Київська березнева розширена старшинська рада (1650 р.), обговоривши питання відновлення панського землеволодіння, вирішила: заборонити перебувати до маєтків шляхтичам-католикам й надсилати туди військові загони; зобов'язати панів "якнайскромніше поводитися з під'їзними" й задовольнятися в основному прибутками з шинків і млинів ¹⁰⁰.

Повернемося до характеристики подій соціальної боротьби протягом 1649 р. Якщо на герені Західного регіону шляхті вдалося за допомогою польських військ відновити до лютого своє панування, то її спроба повернутися до маєтків у козацькій Україні зазнала повної невдачі. 21 січня А. Кисіль писав бралу: "Весь плебс ще до цього часу перебуває озброєним у козацькому титулі..." ¹⁰¹. В кінці лютого польські комісари доповідали у Варшаву, що "нікому не вільно (повернутися) до своїх маєтків, а ми, котрі їх тут маємо, дивимося на них лише здалека" ¹⁰². М. Голінський зафіксував "новийгу", що надійшла з козацької України. "Хлопи не хочуть бути підданими панів, а (прагнуть) бути собі вільними" ¹⁰³. З'являються відомості, що Показачені селяни і міщани не

допускають укладення Б. Хмельницьким міцного миру з Польщею ("замаскувавши собі вільність від робіт, на те не дозволять"¹⁰⁴). В листі королю від 8 березня комісари звертали його увагу на те, що "злість численного озброєного плебсу не може стримати й сам Хмельницький, хоч би й захотів (цього), а якби захотів відкрити цей намір, то загинув би в ту ж мить"¹⁰⁵. А. Кисіль одним з перших у Речі Посполитій збагнув основну причину цієї зятості покозачених мас: "Не має надії на мир, бо ці всі, котрі вже виламалися з підданства панам і ввійшли в козацький титул, миру не хочуть, бачачи в мирі своє повернення до підданства (підкреслено нами. -- Авт.), а с їх у десять разів більше ніж Війська Запорозького"¹⁰⁶.

Мобілізація Б. Хмельницьким у травні війська й підновлення воєнних дій викликали нову хвилю масового покозачення населення. За визнанням Л. Кисіля, "вії Дніпра до Стиру, все повністю покозачилося"¹⁰⁷. Взявшись за зброю, селяни і міщани заявляли: "Ми стоїмо на ттагу, щоб жодного шляхтича не було" і запевняли про наміри "вигати всю шляхту"¹⁰⁸. Захоплені до полону козаки в липні повідомили полякам, що "всі на голову вийшли з України, в домівках zostалися лише баби й діти, в цілому лише непридатних для війни залишив для жнив"¹⁰⁹. Характерно, що ця інформація повністю підтверджує свідчення Самовидця: "Так усе, що живо, поднялося в козаццю, же заледво знайшов в яком селі такого чоловіка, жеби не міл або сам, або син до войска йти, а ежели сам нездужал, то слуїу паробка послал, а иніе килко їх было всі йшли з двора, тил ко одного зоставали, же трудно было о наймита"¹¹⁰.

Всупереч укладеному Зборівському договору, що передбачав відновлення панського землеволодіння й феодальної залежності селян і міщан, останні продовжували чинити сильний спротив (всупереч рошорядженням українського уряду) поверненню шляхти до маєтків. Вперто стояли на тому, що хочуть буги "собі вільними" й не мати "над собою дідич них панів"¹¹¹. Складною залишалася ситуація і весною 1650 р. Як читаємо в М. Голінського, "хоча панів за універсалами Б. Хмельницького впускають до маєтків, але так їх шанують, що самі над ними панують; а інших вбивають"¹¹². Один з панів скаржився, що "не їдмають нам хлопи біля Бару, а тим паче за Баром і в Подністров'ї жодних маєткових повинностей виконувати і панів своїх слухати чи у послушенстві у панів залишатися"¹¹³. Певною мірою сказане ним перегукується і думкою А. Кисіля, що в маєтках селяни прагнули або зовсім не мати податків, або мати їх дуже малими і "лише номінально буги піщаними"¹¹⁴. Навіть після поразки українського війська Ігид Берестечком (кінець червня 1651 р.) повсталі селяни і міщани Поділля «являли шляхті: "Краше загинути, ніж панам звикле послушенство віддавати. Якщо Хмель програв, ми можемо виграти...""¹¹⁵. Після укладення 28 вересня 1651 р. Білоцерківського договору повстанці звернулися з листом до гетьмана, повідомляючи, що "будемо воювати, а працювати до панів не підемо"¹¹⁶. Взимку і весною 1652 р. відбувалося масове переселення подільських селян і міщан до Молдавії. Водночас з небаченою силою розгорнувся опришківський рух. За визнанням польною гетьмана М. Калиновського, "опришки подністровські чинять великі злочини. Нападають на шляхту, розбійничають по шляхах, нападають на міста; палять, стинають, пустошать... знесли все Поділля..."¹¹⁷.

Врешті-решт український уряд після розгрому польського війська під Батогом (початок червня 1652 р.) де-факто пішов на визнання найголовніших соціально-економічних завоювань 1648 р., що ознаменувало завершення Селянської війни на терені Української держави (поразка революції у Західному регіоні привела до реставрації туг феодальних порядків, що існували напередодні 1648 р.), чого, наприклад, не можна сказати про Селянські війни в Росії й Німеччині. Навіть під час

Англійської революції збереглося держання - - копігольд і всі зв'язані з ним селянські повинності й права лордів манорів, уціліла також десятина¹¹⁹. Нагадаємо, що українські селяни добилися ліквідації фільварко-пашчинної системи господарства, великого й середнього феодального землеволодіння (за винятком монастирського), кріпацтва й різних форм феодальної залежності, особистої свободи, права власності на землю й сільськогосподарські угіддя, права вступу до козацького стану. По суті, відбувся глибокий революційний переворот, соціально-економічні наслідки якого в сфері аграрних відносин виявилися масштабнішими, ніж це мало місце під час Нідерландської та Англійської революцій.

Проте цей величезний успіх революції не був ствердженні! відповідним законодавством, а ві/пак і де-юре - не визнаний українським урядом, як це, наприклад, мало місце в роки Великої Французької революції, коли законами від 17 липня 1793 та 18 травня 1794 р. скасовувалася "всяка повинність чи рента, заплямована... найменшою ознакою феодалізму" і селянин ставав вільною особою, вільним власником землі¹²⁰. Це скасування в козацькій Україні феодальних відносин "шаблею" без скріплення "пером" - відновлених юридичних актів - зберігало правове поле функціонування феодального законодавства (наприклад, Литовського Статуту)¹²¹, що створювало сприятливі умови для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин.

Так, у договорі 1654 р. з Московією було зафіксовано принципове положення про послушенство як форму соціального визиску селян (скласти 60 тис. реєстр і визначити, "хто буде козак чи мужик"); у схваленому російським урядом проєкті української сторони констатувалося положення; ми самі розглянемо, "хто козак той у вільності козацькій! жити буде, а хто простий, той стане повинність за звичаєм його царській величності віддавати, по-давньому"¹²¹.

Далеко не простим залишається питання і з козацькою власністю на землю. Де-факто козаки користувалися всією повнотою власності на землю й вели господарство фермерською гину. Однак де-юре вона мала "родиму пляму" феодальної власності, оскільки обумовлювалася необхідністю вибування власним коштом військової повинності на користь Війська Запорозького, тобто держави. В протилежному разі втрачали право перебувати в складі козацького стану, а відтак - і всі козацькі права на землю¹²². Маємо про це кілька свідчень джерел. Так, на початку 1664 р. гетьман П. Тетеря й старшини висловлювали обурення тим, що чимало козаків відмовилися з'явитися до Війська, пославши замість себе парубків й інших осіб, хоча зобов'язані були "власними особами виправляти цю службу". Тому вирішили; "їх слід виписати (з козацького реєстру) на майбутні часи і, щоб виконували тоді послушенство своїм панам (тобто стали селянами. Авт.)"¹²³. Весною цього ж року російський офіцер Г. Косоков повідомив до Москви про небажання частини козаків Лівобережжя нести військову службу: посилають "то наймитів і вівчарів і малих хлопців, братію і дітей козацьких; а самі, государ, козаки живуть у домах своїх, на твою великого государя службу не йдуть"¹²⁴.

Існувало кілька факторів, які містили загрозу реставрації феодальних відносин.

По-перше, внаслідок відсутності законодавства, яке б розмежовувало власність молодій державі й селян, виникла ситуація, за якої вони разом почали виступати співвласниками землі, що неминуче вело до зіткнення їхніх інтересів. Справа в тому, що, з одного боку, прогнавши панів, урядників, католицьке духовенство, селяни, по суті, стали власниками землі, якою володіли до цього, а також вважали себе власниками землі, яку набували шляхом займанщини; з другого. - органи влади Української держави на місцях брали під свій контроль

процеси займанщини, проголошуючи землі колишніх феодалських власників власністю Скарбу Війська Запорозького, котрим тепер розпоряджався гетьман. Тому вільні військові села (у Ніжинському, Переяславському і Київському полках у 60-х рр. вони становили більше половини загальної кількості усіх населених пунктів) починають підлягати військовому Скарбу¹²⁵. За таких обставин з приходом до влади політичної сили, зацікавленої у відновленні (Модалного землеволодіння, державні структури могли стати (що згодом й відбулося) в її руках дійовим інструментом для реалізації подібних намірів.

По-друге, серед молоді еліти існувало досить значне угруповання (переважно вихідців із шляхти), яке не сприймало докорінних перемін у соціально-економічній сфері, прагнуло прибрати до рук побільше володінь, перетворитися у типових феодалів-землевласників й відновити до-революційні порядки. І процес соціальної еволюції старшини у Лівобережному гетьманстві (при всебічному сприянні Росії) пішов цим шляхом, шляхом феодалізації.

По-третє, найбільші вороги української незалежності Річ Посполита й Московія, залишаючись оплотом панщинно-кріпацького ладу в Європі, утверджуючи своє панування в Україні, слугували феодалізації соціально-економічних відносин, відродженню великого й середнього землеволодіння¹²⁶.

Незважаючи на зусилля частини старшини і шляхти, московського і польського урядів відновити панське землеволодіння й перетворити селянство у феодално залежну категорію населення, їм все ж не вдалося досягти до середини 70-х рр. особливо помітних успіхів. С дані, що на початку 1654 р. Б. Хмельницький розіслав було універсали по полках з наказом піде до маєтків і міст не впускати панів¹²⁶. Гетьман не вважав за можливе провести розмежування між селянами й козаками. Як повідомили в липні 1654 р. російському послу П. Протасьєву генеральний писар І. Виговський і миргородський полковник Г. Лесюцький, тепер не можна скласти 60 тис. реєстру, бо зібралися "великим зібранням, хто був і не козак і той нині козак, а всі вони ставляться нарівні з козаками (підкреслено нами. — Авт.)"¹²⁷.

Хоча з 1656 р. окреслилася тенденція до збільшення кількості універсалів шляхті (котра визнавала владу українського уряду) про підтвердження її прав на володіння маєтками, Б. Хмельницький як і раніше утримувався від надання маєтків представникам еліти (тому вони нишком від нього домагалися з 1654 р. віч московського царя грамот на володіння маєтками). Український посол у Москві переяславський полковник П. Тетеря роз'яснив російським сановникам, що "у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна", і коли там довідаються про отриманні від царя ним і родиною Виговських маєтки, то "їх усіх тоді ж повбивають"¹²⁸.

На жаль, це визнання представника еліти, майбутнього гетьмана України, не привернуло до себе належної уваги науковців. А воно ж нашоє на думку, що козацьке звичаєве право, наріжні принципи соціальної організації козацтва як стану, стояли на перешкоді виділення з-під нього верхівки, котра могла б володіти феодалними маєтками, тобто виступати безпосереднім визискувачем залежних від неї селян і міщан. Опосередковані свідчення про існування подібного бар'єру знаходимо і в інших джерелах. Так, у невеликому трактаті "Незгоди і заколот козацький після пактів 1659 р." (літо 1659 р.) анонімного автора визначається той факт, що надання шляхетства і маєтків групі старшин і заслужених козаків після ратифікації сеймом Гадяцького договору послужило однією з причин козацького повстання проти І. Виговського та його оточення. Більшість старшин і козаків, пише автор, з ненависті "взяли собі за образу велику, що їхні побратими над заслуги свої одні

∴ ∙ ∙ ∙ ∙ ∴

нобілітовані, другі обтяжені подарунками, інші - маєтки і володіння вічним правом по діставали". Тому вирішили "усіх фаворитів королівських, почавши вії самого пана гетьмана, у пень витяти з жінками й дочками"¹²⁹.

Ще більш красномовним є повідомлення одного з шляхтичів, записане М. Голінським: обурені нобілітацією групи згаданих старшин і козаків, інші кошки заявляли, що "я в тебе за хлопа не буду, всі ми є рівними, жоден із нас пана мата не хоче і робити на нього не буде"¹³⁰. У березні 1662 р. запорозькі полковники І. Сірко та С. Туровець у гострій формі дорікали Я. Сомку за те, що разом з іншими старшинами бігає "з чортівським шляхетством лядзьким", а раніше (Із 1659 р.) "бігав на сейм задля титулів і маєтків"¹³¹. Під цим кутом зору значний інтерес становить висловлене кошовим гетьманом І. Брюховецьким у розмові з російським послом Ф. Лодіженським (кінець 1662 - початок 1663 р.) зауваження, що "хто де займе Ігусте місце землі і лугів і лісу й огорожить його чи окопає й поселиться зі своєю сім'єю", то може проживати, але "селян де на цих землях... хто собі зайняв, нікому не вільно тримати (накреслено нами. — Авт.)". Стверджував, що раніше у Війську Запорозькому так не було, щоб гетьман, полковники, сотники й інші старшини міщанами і селянами "в містах і селах володіли без королівських привілеїв"¹³².

Не враховуючи існування непримиренного ставлення з боку більшості козацтва (особливо шпорозького) до найменших спроб старшини перетворитися у панів, неможливо збагнути причини різкого загострення соціальних суперечностей восени 1657 - - на початку 1658 р., які весною вилилися в громадянську війну. Козаки Полтавського і Миргородського полків рішуче виступили проти спроб уряду 1. Виговського відновити шляхетське землеволодіння ("у всіх містах від себе панів понаставляв було"), конфіскацій козацьких володінь (чого не було за Б. Хмельницького), свавілля орендарів тощо¹³³. В цьому вони дістали повну підтримку з боку селян і частини міщан. За таких обставин соціальні виступи починають далеко не завжди збігатися з національними інтересами козацької України, навпаки, найчастіше (як це мало місце у 1658— 1663 рр.) у процесі державотворення відіграють деструктивний характер, різко послаблюючи її сили в боротьбі за незалежність, штовхаючи ті чи інші угруповання старшини до пошуку допомоги зовні.

Незважаючи на розкол Української держави влітку 1663 р. на два гетьманства й намагання урядів Речі Посполитої та Московії поглинути їх, козаки, селяни й міщани продовжували чинити мужній спротив наступу на їхні соціально-економічні свободи. Заходи Речі Посполитої на початку 60-х рр., спрямовані на реставрацію у Правобережній Україні дореволюційних порядків¹³⁴, викликали тут моїутнє повстання 1664— 1665 рр., яке мало як соціальний, так і національно-визвольний характер. Як повідомляв гетьман П. Тетеря правлячим колам Польщі протягом травня-липня 1664 р., ще ніколи "Україна не палала таким страхотливим бунтом як тепер" і посполиті "вперто тримаються московської протекції" і, незважаючи на власну погибель, продовжують боротися лише тому, "щоб не мати панів; вони не хочуть, щоб пани тримали їх "під своєю владою" й користувалися їхньою працею"¹³⁵. Польський анонімний автор ще на початку 1664 р. зазначав, що "вільні люди не могли терпіти зловживань з боку панів, тому й спалахували повстання"¹³⁶.

Шляхтич М. Калущовський влітку 1665 р. у листі до М. Цвірського. повідомляючи про вкрай складну обстановку в козацькій Україні та воленюбність її мешканців, попереджав про неможливість появи гам шляхти чи католицького духовенства: "1 не думай мешкати в Україні, хіба щоб у день і ніч стояв кінь осідланий (напоготові) і то, щоб був дуже прудким, не загнущданим і вправним; а спати (слід лягати) в інший

хаті і не на тому місці, де собі постелиш". Звертав увагу на міцність традицій опришківського руху на терені Східного Поділля, де "хоч би єзуїтів посіяли, то вродяться опришки" ¹⁰⁷. Сильний опришківський рух продовжував непокоїти польські органи влади й шляхту на окупованій території Подільського воєводства. Так, у 1665 і 1666 рр. генерал подільський М. Потоцький і подільський підкоморій звертали увагу шляхти воєводства на велику небезпеку від опришків й закликали її до боротьби проти цього "домового ворога" ¹¹⁸.

З утвердженням у Правобережжі влади П. Дорошенка виразно окреслився його курс на недопущення шляхти, урядників і державців до маєтків і сприяння розвитку козацького господарства. В березні 1670 р. польський уряд доручив посольству в'яснити в української сторони причини, чому "відповідно до Підгасцьких пактів (осінь 1667 р.) старост

І дідичних панів до маєтків не впускали. ЗІ свого боку гетьман дома гався від Варшави заборони прибуття до володінь шляхти під тим приводом, що вже понад 20 літ "козаки без дідичних панів, старост і урядників жили і в жодному разі не можуть буги у підданстві й послу шенстві панів" ¹⁴⁰. Влітку 1671 р. король М. Вишневецький у листі до козаків М. Ханенка не приховував обурення тим, що П. Дорошенко "не хоче, щоб пани свої посесії власні, лідичні маєтки свої в Україні відіб рали і тримали, але сам хоче буги удільним паном і володарем усієї України" ¹⁴¹. Автор трактату "Думка певної особи" висловив \$ цього приводу дуже цінне для розуміння специфіки соціальних відносин її ста новища селянства Правобережною гетьманства спостереження: "А чого б це до тих козацьких міст мали (люди) тиснутися?" Відповідь: "Тому, що там жодної нанніши ніколи не буде, бо і тепер її там немає (підкресле но нами. Лвт.) і так кажуть: "Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів". Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що їх) був Пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г(осподом) Богом від обіду і до вечері. Поборів, подимних і такого ролу податків і не згадує! А якщо й випаде податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонай-більш - два (податки) на тих, котрі не ходять на війну... і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком" ¹⁴².

Подібним чином розвивалися події і в Лівобережному гетьманстві, де селяни прагнули зберегти за собою козацькі права й вільності. На початку 1663 р. В. Лодіженський дізнався від старшини, що вони "називаються всі козаками, па службу не їдуть, а государевою скарбу не платять також" ¹⁴¹. Намагання гетьманського уряду й російських воєвод перетворити їх у феодально залежну категорію населення різко загострювали час від часу соціальні суперечності. Першим грізним сигналом стало повстання мешканців Переяславського полку влітку 1666 р. Незважаючи на його придушення, показачення селян і міщан не припиняло-ся. В липні наступного року воєвода П. Шереметєв повідомляв до Москви, що в козацькі поліси стікаються з різних місць "не лише справ-жні козаки; з міщан і з поселян і їх міщанські працівники багато то людей називалися нині козаками і їдуть безупинно хто в який полк за-хотів". Зазначав: "Багато міщан і селян, не хочючи виплачувати тобі В. Г. податків, записалися в козаки" ¹⁴⁴.

На початку 1668 р. цей процес став масовим й охопив усе Лівобе-режжя. В джерелах читаємо, що "в селах і поселеннях мужики пішли всі в козаки", "міщани і поселяни в козаки пішли" і "в податках грошових і хлібних відмовляють". Полковник А. Мартинів заявив ніжинському

воеводі І. Ржевському. "Люди в Малоросійських містах вільні, вільно мужикам в котки писатися і він їх відсилати не буде"¹⁴⁵. Відомо, то даний рух переріс у велике повстання проти російської адміністрації й російських залог. Не припинялася соціальна боротьба і в наступні роки. Не випадково повстання російських козаків і селян під проводом С. Разіна активно підтримала частина українського населення, особливо у Слобожанщині.

Однією з особливостей соціальної боротьби були сильні прояви у ній час від часу анархо-охлократичної стихії, її роль у революційних подіях заслуговує на окреме спеціальне дослідження. Однак т очевидною перевага негативних (руйнівних) наслідків як для суспільно-політичного життя, розбудови держави, гак і виборення незалежності. Як свідчать дані деяких джерел, зокрема літопису Самовидця, в 1648 р. особливо помітний руйнівний аспект боротьби проявлявся в діях найбільш знедолених верств населення: "И на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наругашия от посполитих людей, а шйболніе от Іултяйства, тоест от броварников, вынников, могилников, будников, наймитов, пастухов (підкреслено нами. -- Авт.), же любо бы який человек значній и не хотіл привязоватися до того козацкого войска, тилко мусіл задля позбитя того насмівиска и нестерпимих бід в побоях, напоях и кормах незвичайних..."¹⁴⁶

Це не випадково. І основний мотив такої поведінки зумовлювався, як на наш погляд, не тільки гостротою соціальних і національно-релігійних суперечностей, але, можливо, не в меншій мірі - психологією найбільш знедолених груп населення. Постійне гнітюче відчуття (усвідомлення) соціальної, а на ціп основі її особистої меншовартості; брутальне при/тушення інстинктів власності, свободи й самозбереження з боку представників панівного стану й державних структур; небачення соціальної перспективи сприяли гіпертрофічному розвитку всіх темних, руйнівних інстинктів, Іючупів, ідей (зздрощів, озлобленості, ненависті, ненаситного самоутвердження свого "я" навіть через смерть, знецінення вартості людського життя та ін.). З одного боку, ці частково чи повністю злюмненізовані групи людей являли собою легкозаймистий вибуховий соціальний матеріал, котрий міг відіграти позитивну роль у нищенні віджилих чи чужоземних структур, з другого, - названий негативізм при відсутності власності (володіння) чи постійного джерела прибутку. одержуваного трудовою діяльністю, різко обмежував їх соціально-політичні потенції, зокрема в утвердженні нової моделі соціально-економічних відносин й державному будівництві.

Не можна ігнорувати того факту, гдо нескінченні воєнні дії, поперше, розоряли великі маси населення, позбавляли житла й можливості займатися звичною трудовою діяльністю, руйнували сім'ї, що призводило до ломки усталеного способу життя, традиційних норм поведінки, моральних цінностей, звичних стереотипів мислення и штовхали у вир люмпенізації; по-друге, призвичаювали до використання *брої як "легшого", а часто й єдиного шляху задоволення матеріальних потреб насамперед харчів й одягу. Вони легко ставали під знамена тих, хто обіцяв утримання й поживу (переважно за рахунок пограбування населення). Саме серед них знаходили найбільшу підтримку анархічні принципи козацької "вольниці", сповідувані козацькою (переважно запорозькою) сіромою. Тому якраз ці знедолені й розорені маси, а не "покозачепе" населення, як вважає російська дослідниця Т. Яковлева, ставали гальмом на шляху державного будівництва, "порохом", яким користувалися старшинські угруповання в боротьбі за владу¹⁴⁷.

Повернемося до свідчень джерел. Виразу ж після завершення Збаразько-Зборівської кампанії (літо 1649 р.) лутивльські воеводи отримали від свого вивідувача інформацію, що "багато запорозьких черка

озлидніли і чвалають до своїх міст нішо" ¹⁴¹. За даними російських послів Г. Неронова та Г. Богданова (кінець листопада - грудень 1649 р.), "в запорозьких містах говорять всяких чинів люди, що вони від війни і розорення гинуть, і кров летється безупинно, і за війною хліба орати і сіна косити їм стало ніколи, і нині помирають вони голодною смертю" ¹⁴⁹. В наступні роки продовжувалася руйнація Правобережжя, особливо трагічними виявилися події листопада 1654 -- березня 1655 р. Десятки тисяч осіб поповнили лави обездолених, чимало з яких знайшло притулок у Запорозжі. За визнанням полковника І. Золотаренка (літо 1656 р.), "є багато бідних черкас; і ці черкаси обурюються на нього, гетьмана, на Богдана Хмельницького, що вони живуть у домах і, перебуваючи в домах своїх, збідніли й голодні" ¹⁵⁰. Десь у березні 1657 р. в Запорозжі спалахнули серію ші заворушення проти гетьманської влади: хотіли вирушити до Чигиринна "на гетьмана і на писаря і на (Іюл)ковників і на інших начальних... пограбувати і повбивати..." Б. Хмельницький вжив рішучих іаходів і виступ було придушено ¹⁵¹.

Все ж ситуація у Запорозжі й полках, що прилягали до нього, була вкрай напруженою. І восени 1657 р., коли І. Виговський, прийшовши до влади, пішов на певні обмеження свобод запорозьців, поширення оренд, відновлення панського землеволодіння, вибухнуло повстання, в якому особливо активігу роль відігравали бідніші прошарки козацтва, селян, міщан. Маємо визнання і гетьмана, і кошового Я. Барабаша, що саме вони стали його ініціатором (ті, хто не мав сімей, пожитку і лише зазіхали "на чуже добро") ¹⁵². Як розповідали козаки московському посланцю Д. Рагозіггу, "повстало багато голяків і неїмущих людців, полковників і сотників і осавулів не слухають і говорять: ми їх повбиваємо і майно їх заберемо" ¹⁵³. Згодом у вир боротьби втягується (зі своїх інтересів) значна частина запорозьців й городового козацтва, селян і міщан. Намагання окремих старшин використати бунтівні маси знедолених зля реалізації політичних амбіцій сприяли розростанню масштабів конфлікту й переростанню його весною 1658 р. в жорстоку громадянську війну, що тривала до літа 1663 р. й завершилася розпадом держави на два гетьманства. Започаткував цю практику полтавський полковник М. Пушкар. Літопис С. Величка свідчить: "Він зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та киї, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця" ¹⁵⁴. Ч А після поразки в червні 1658 р. М. Пушкаря загони дейнсків перейшли на бік російської армії Г. Ромодановського, котрий розпочав наступ проти України, і разом із слобожанськими козацькими полками нападали "на українські містечка та села і без жодної поваги й милосердя шарпали, обдирали, й руйнували, не без убивств, людей, і обертали все внівець" ¹⁵⁵.

За обставин послаблення гетьманської влади, жорстокої боротьби стариган за булаву, настрої й дії дейнещ'ва та запорозької голоти (І. Брюховецький, торуючи шлях до влади, називав її "черню святою, братами гологузами (?)") ¹⁵⁶ призвели в кінці 50-х рр. до помітної анархізації суспільно-політичного життя й, по суті, — до істотного паралічу функціонування місцевих органів влади; серйозного загострення взаємин городового і запорозького козацтва, а в полках -- між старшиною і рядовим козацтвом; перманентної боротьби за вплив і владу на місцях; стихії грабежів і вбивств. Як не гірко визнавати, але в чомусь мав рацію А. Потоцький, коли восени 1659 р. у "записці" королю, описуючи становище в козацькій Україні, констатував: "Тепер уже самі себе поїдають: містечко проти містечка воює, син батька, а батько сина грабує". Він звернув увагу на той факт, що частина "розсудливих козаків" висловлювала бажання, щоб "їх хтось взяв міцною рукою чи в. к. м., чи цар, щоб не до-

пускав такого свавілля з боку некерованої черні" ¹⁷. На початку 1663 р. Я. Сомко повідомив Ф. Лодіженському, що "нині у них всякий собі керує" ¹⁸. У квітні наступного року І. Брюховецький, уже як гетьман, скаржився до Москви про великий непослух ному у війську й просив надіслати вояків для його особистої охорони ¹⁹. А в червні нарікав на те, що запорозький кошовий "отаман привласнює собі владу рівну гетьманській..." ¹⁶⁰. Подібна ситуація до кінця 1665 р. існувала і в Правобережному гетьманстві. Восени 1664 р. полковник О. Гоголь обурювався: "Дійшло до того, що кожен козак був полковником, а кожен сотник - гетьманом" ¹⁶¹. Можна погодитися з думкою Д. Дорошенка, що весною 1665 р. Правобережжя перебувало в "стані загальної анархії" ¹⁶².

Апогей анархо-охлократичної стихії припадає на 1658—1665 рр., після чого, дякуючи зусиллям П. Дорошенка, І. Брюховецького та Д. Многогрішного, її хвиля спадає, хоча у Правобережжі у 1668—1669 рр. відбувся її новий спалах. У липні 1672 р. хан в універсалі до козаків, котрі підтримували М. Ханенка, дорікав їм за те, що "наче непримиренні вороги один з одним, місто з містом воюєте, самі свою власну кров п'єте і землю свою спустошуєте" ¹⁶³. Зазначимо, Іно як Росія, так і Річ Посполита успішно використовували цю ворожнечу в своїх інтересах, постійно нацьковували козацькі низи на старшину, протиставляли запорозьке козацтво городовому. В листі до Я. Собеського від 24 червня 1670 р. П. Дорошенко обвинувачував польський уряд у здійсненні "різних практик": "Наших же свавільників низових збуджують бунтівними привілеями на заколот проте городових козаків, надсилаючи при цію му гроші, клейноди гетьманські. Підбурюють збирати чорні ради, вбивати гетьманів і таким чином стараються релігію нашу православну грецьку, Військо Запорозьке і не лише Україну, а і весь народ наш вигубити" ¹⁶⁴.

(До.» буде)

¹⁷ДБХ. — С. 39, 54—57, 654; Х а р и ш и н М. В. Богдан Хмельницький Із Української православної церкви (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 1. — С. 92-100; № 5. — С. 57-66; Ф р а н к о І Назв. Пр. — С. 43-48.

¹⁸Я к о в е н к о Н. Між правдою і славою — С. 72, 76 (виноска №2).

¹⁹Р о л с w i a r l e k J. Najdalszy /achodui pochod wojsk Bohdana Chmielnickiego-mit a rzec/ywislosc // Козацькі війни.. — С. 78—85.

¹⁶⁰ВУР. — Т. 2. — С. 117-118, 152; Г р у ш е в с ь к и й М Історія. — К. 1995. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 146.

¹⁶¹Г р у ш е в с ь к и й М Історія. — К., 1997. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1494.

¹⁶²АГАД. ф. 559, №036, арк. 148.

¹⁶³ДБХ. — С. 457.

¹⁶⁴ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Осолінських №768/1. — Т. 4, арк. 486. ¹⁶⁵Г р у ш е в с ь к и й М Історія. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1132-1135; О г о н d s k i S. Historia belli cosacico-polonici. — Pestini, 1789. — Р. 238—239.

¹⁶⁶Г р у ш е в с ь к и й М На українські теми. "Мазеинство" і "Богданство" // КС. — 1995. — № 6. — С. 4.

¹⁶⁷Г о р о ш к о С. І. Лакований образ Богдана // Політологічні чигання. — 1992. — №1. — С. 257—269; Й о г о ж. Суспільно-політичні та особисті інтереси Богдана Хмельницького напередодні та в ході Визвольної війни // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1995. — С. 23—25; Його ж. Структура і світогляд української о суспільства на початковому етапі Визвольної війни // Богдан Хмельницький та його доба. — С. 119-121.

¹⁶⁸М а к а р ч у к С. Державотворчі, національні і соціальні спектри політики Б. Хмельницького // Козацькі війни XVII століття... — С. 19—20.

¹⁶⁹Я к о в е н к о Н. Між правдою та славою. — С. 74.

¹⁷⁰Там же. — С. 76.

¹⁷¹Ф е д о р у к Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993 — С. 47—48.

¹⁷²М и ц и к Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького — С. 269.

¹⁷³Там же. — С. 271.

- ¹⁵ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ). ф. 1230. оп. 1. спр 14 зрк 2.
- ¹⁶ ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Осолшських №89/11. арк. 264
- ¹⁷ БЧ. ВР. №46. арк. 241-242; БН, ВМФ, №6706
- ¹⁸ АГАД. ф. 3, №3. арк. 108
- ¹⁹ Матях В. М. Назв пр — С. 78
- ²⁰ Kochowski W. Historia panowania Jaiia Ka/шпегм — Ро/ліап, 1840 — Т. 1 — С. 42
- ²¹ Цш.: Крии'яксви ч. І. П. Боїдан Хмельницький — С. 226
- ²² БЧ. ВР. №44, арк. 682; БН, ВМФ, №719.
- ²³ ЦДІАУ. ф. 1230. оп. 1. сир. 13, арк. 5
- ²⁴ ЛНБ, ВР, ф. 5. спр. Осолшських №89/11. арк. 245.
- ²⁵ Грушевський М. Історія... — Т. 9 — Ч. 1. — С. 11
- ²⁶ ЦДІАУ, ф. 1230, оп. 1, сир. 29. арк. 1.
- ²⁷ Цит.: Мицик Ю. Національно-визвольна війна — С. 38.
- ²⁸ БЧ, ВР. №657. арк. 384
- ²⁹ Там же. №656, арк. 70: БН, ВМФ, №6460
- ³⁰ Мицик К. Козацька держава — С. 7
- ³¹ Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996 — С. 212
- ³² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності — Нью-Йорк, 1985 — С. 174—181
- ³³ Акты ЮиЗР. - Т. 4. - С. 128
- ³⁴ Там же - СПб., 1872. - Т. 7. - С. 271
- ³⁵ Там же - С. 265. ³⁶ Там же - С. 40.
- ³⁷ Шелухіи С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів — Дрогобич, 1992 - С. 61
- ³⁸ Акты ЮиЗР. - СПб., 1875. - Т. 8. - С. 47-48
- ³⁹ Цит.: Мицик Ю. Національно-визвольна війна — С. 43.
- ⁴⁰ Бібліотека Варшавського університету (далі — БВУ), ВР, №958, арк. 52
- ⁴¹ Архив ЮЗР - К., 1908 - Т. 6. - Ч. 3. - С. 205.
- ⁴² Грушевський М. Історія... - Т. 9 - Ч. 2. - С. 1331; Kubala J. Wojua brandenbuiska i uajazd Rakoc/ego \v roku 1656 i 1657 — Lw (s a) — S. 144—145
- ⁴³ Архив ЮЗР - Т. 6. - Ч. 3 — С. 294—297; Грушевський М. Історія Т. 9 - Ч. 2 - С. 1432-1436
- ⁴⁴ Франко І. Назв пр — С. 24—25
- ⁴⁵ Українські народні думи та іспричні пісні — К. 1955 — С. 93. 102—105, ПО, 119
- ⁴⁶ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети - К., 1994 - С. 274.
- ⁴⁷ Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник — К., 1992 — Вин. 1 — Т. 4 - С. 89
- ⁴⁸ Краківський воєводський архів, ф. 452, №72, арк. 136 (3 архіву В. Брехуненка, котрому автори висловлюють щирі вдячності за надану можливість скористатися ксерокопіями окремих справ)
- ⁴⁹ Герасимчук В. Вшовський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // ЗНТШ — Львів, 1904 — Т. 59 — С. 1—22; Його ж. Виговщина і Гадяцький градіат // ЗНТШ — Львів, 1909 — Т. 87 — С. 5-36; Т. 88 — С. 23-50; Т. 89 — С. 49-90; Грушевський М. Історія — К., 1937. — Т. 10; Косіомаров Н. Гетманство Виговського // Исторические монографии и исследования — СПб., 1872. -- Т. 2 — С. 37-194, Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі — С. 191—233; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації — К., 1997 — С. 104—121.
- ⁵⁰ БЯУ. ВР, №. арк. 761; БН, ВМФ, №2054; Мицик К. А. Джерела з польських архівосховищ — С. 82; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1852 — Т. 4. — С. 155.
- ⁵¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПКК). - К., 1898 - Т. 3. - С. 382-383, 387.
- ⁵² Акты ЮиЗР - Т. 4. - С. 255-258; Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII—XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. — 1997 — №. — С. 26; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках — Варшава, 1934 — С. 61—63
- ⁵³ ПКК - Т. 3 - С. 416
- ⁵⁴ Там же - С. 426-428
- ⁵⁵ Ochmann S. Sejmy lat 1661- 1662 - Wr., 1977 - S. 56-57.
- ⁵⁶ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Осолінських №72/11, арк. 515—519; Дашкевич Я. Павло Тетеря. — С. 253—283
- ⁵⁷ Грушевський М. На українські теми — С. 3.
- ⁵⁸ Акты ЮиЗР -- Т. 7 -- С. 30—42; Горобець В. М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво.. - С. 39—40; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея — С. 148—149
- ⁵⁹ ЦНБ. ІР. ф. 11, 15409, арк. 45; ф. 11, 15576, арк. 61

- ⁶⁵ Акты ЮиЗР. - СПб., 1875. - Т. 8. - С. 10.
⁶⁶ Цит.: Борисенко В. Дем'ян Многої ріиний // Володарі - С. 341.
⁶⁷ Акта ЮиЗР. - СПб., 1877. - Т. 9. - С. 778.
⁶⁸ Там же. - Т. 7. - С. 109.
⁶⁹ Там же. - Т. 7. - С. 30-31; Т. 8. - С. 218-219; Санин Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали Міжнародної наукової конференції. - К. 1993. - Вип. 2. - С. 25.
⁷⁰ Цит.: Санин Г. Указ, соч. - С. 24.
⁷¹ Бібліотека Баворовських (далі - ББ) (Варшава), ВР. №255, арк. 20-21'; БН.
ВМФ, №227.
⁷² БВУ, ВР. №957, арк. 51.
⁷³ АГАД, ф. 3, №5, арк. 51-52.
⁷⁴ БВУ, ВР. №957, арк. 93'.
⁷⁵ АГЛД, ф. 3, №5, арк. 64.
⁷⁶ Чухліб Т. Історія політичної боротьби в Українській державі у 60-70-х роках XVII ст.: діяльність правобережного гетьмана Михайла Хоненка // Серетньовічна Україна. Збірник наукових праць. - К. 1997. - Вип. 2. - С. 173-179; ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №411/11, арк. 137.
⁷⁷ Бібліотека Польської академії наук (далі - БПАН) (Курнік). ВР. №371, арк. 53'.
БН, ВМФ. №6396 (3 архіву В. Брехуненка).
⁷⁸ АГАД, ф. 3, №5, арк. 58-63, 346'-348'; Збірник Брашньких з Сухой №3/46, арк. 6-16 (3 архіву В. Брехуненка); ф. 553, від. 11, кн. 22, арк. 469; БЧ, ВР. №102, арк. 546-552 (Автори висловлюють ширшу вдячність Н. Стеньгач за надану можливість скористатися мікрофілією даної справи); №376, арк. 178-181; БН, ВМФ. №6281; ББ, ВР. №255, арк. 13-13'; ЛНБ, ВР, ф. 4, сир. Баворовських №80/11, арк. 23-23'; Акты ЮиЗР. - Т. 7. - С. 39-42, 60-62; Т. 8. - С. 142-143, 259; Wolmski J. Kiel Jau III a sprawa Ukrainy 1674-1675 - War., 1934. - S. 21-26. Яковенко Н. Між правдою і славою - С. 74.
⁷⁹ Акты ЮиЗР. - Т. 8. - С. 219.
⁸⁰ Паславський І. "Старожитний наш народ руський..." // Жовтень. - 1988. - №. - С. 126-127.
⁸¹ Бібліотека Інституту ім. Оссолінських (далі - БО) (Вроцлав). ВР. №287/11, арк. 72.
82; БН, ВМФ, №4713.
⁸² ПКС - Т. 3. - С. 417.
⁸³ Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) - К., 1995. - С. 153-167; Його ж. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1707 рр.) - К., 1995. - С. 5-89; Сергітнюк Г. Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80-90-ті рр. XVII - початок XVIII ст.) // Укр. іст. журн. - 1996. - №. - С. 105-118; Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) - К., 1996.
⁸⁴ Цит.: Крип'якевич І. П. Історія України - Львів, 1990. - С. 208.
⁸⁵ ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №25/11, арк. ПО; ВУР. - 1.2. - С. 28-29.
⁸⁶ Rawita-Gawlonski F. Op cit - S. 85.
⁸⁷ Бібліотека Польської академії наук (далі - БПАН) (Краків), ВР. №1062, арк. 270;
БН, ВМФ, №1744.
⁸⁸ ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №25/11, арк. 124'.
⁸⁹ БЧ, ВР, №657, арк. 534. Там же. №42, арк. 543.
⁹⁰ Архив ЮЗР. - Т. 4. - Ч. 3. - С. 162, 519.
⁹¹ Смирин М. М. Народная реформация Томаса Мюннера и Великая Крестьянская война - М., 1955. - С. 384-424, 448-471, 494-544; Ад. А. В. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI-XVIII вв. // Новая и новейшая история - 1983. - №. - С. 51.
⁹² Ад. А. В. Указ соч. - С. 53-54; Английская буржуазная революция XVII в. - М., 1954. - Т. 1. - С. 409-425.
⁹³ Ад. А. В. Указ соч. - С. 53-54.
⁹⁴ АГАД, ф. 553, від. 11, кн. 14, арк. 122.
⁹⁵ Стахів М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини... - С. 8-9.
⁹⁶ ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №89/11, арк. 133.
⁹⁷ ВУР. - Т. 2. - С. 129.
⁹⁸ Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький - С. 186-189.
⁹⁹ Федорук Я. Универсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна - Львів, 1996. - №. - С. 137.
¹⁰⁰ БЧ, ВР, №43, арк. 484-490; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий - СПб. 1884. - 4-е изд. - испр. и доп. - Т. 2. - С. 225.
¹⁰¹ Цит.: Липинський В. Твори. - Т. 2. - С. 464 (виноска №309).
¹⁰² ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №25/11, арк. 201.
¹⁰³ Там же, №89/11, арк. 210.
¹⁰⁴ Grabowski A. Ojczyście spominki. - Кг., 1845. - Т. 2. - S. 16.
¹⁰⁵ Мицик Ю. Три листа. - С. 272. * БЧ, ВР, №657, арк. 374.
¹⁰⁶ Там же, арк. 376.
¹⁰⁷ ЛНБ, ВР, ф. 5, сир. Оссолінських №25/11, арк. 229; ф. 103, сир. Сапегів №1, арк. 37.

- ¹⁰⁹ АГАД, ф. 553, в. д. 11, кн. 14, арк. 272.
- ¹¹⁰ Літопис Самовидця — С. 57.
- ¹¹¹ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолинських №89/11, арк. 285—286.
- ¹¹² Там же, арк. 344.
- ¹¹³ БЧ, ВР, №42, арк. 58.
- ¹¹⁴ ПКС - Т. 2. - С. 570.
- ¹¹⁵ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Баворовських №35/11, арк. 81—82.¹¹⁶
- ¹¹⁶ Там же, ф. 5, спр. Оссолинських №89/11, арк. 537.¹¹⁷ ЦДІАУ, ф. 1230, оп. 1, спр. 44, арк. 2.
- ¹¹⁸ Лавровський В. М. Барг МА Английская буржуазная революция. Некоторые проблемы Английской буржуазной революции 40-х годов XVII века. - М. 1958 - С. 248—250; Павлова Т. А. Английская буржуазная революция в освещении советской историографии // Вопросы истории - 1968. - №0. - С. 157—160.¹¹⁹ Адо А. В. Указ соч. - С. 63-68.
- ¹²⁰ Гуржий О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право - К. 1996 - С. 143—151.
- ¹²¹ ВУІ. - Т. 3 - С. 562, 565; ДБХ. - С. 325; Смолій В. А. Основні тенденції соціальної політики в Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) // Середньовічна Україна - Вип. 2 - С. 189, 194.
- ¹²² Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. - К. 1990 - С. 61.
- ¹²³ БО, ВР, №37/11, арк. 211.
- ¹²⁴ Акты ЮиЗР - Т. 5. - С. 158.
- ¹²⁵ Стецюк К. І. Вільні військові села — соціальний наслідок Визвольної війни 1648—1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура Збірник наукових праць. - К., 1986. - С. 117.
- ¹²⁶ ПКС - Т. 3. - С. 189.
- ¹²⁷ Акты ЮиЗР. - СПб., 1878 - Т. 10. - С. 694.
- ¹²⁸ Там же - СПб., 1879 - Т. 11 - С. 764-765.
- ¹²⁹ БЯУ, ВР, №, арк. 895.
- ¹³⁰ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолинських №89/11, арк. 1140.
- ¹³¹ Листа Івана Сірка. Матеріал до українського дипломарію - К., 1995 - С. 11.
- ¹³² Акты ЮиЗР - Т. 7. - С. 349.
- ¹³³ Там же - СПб., 1892 - Т. 15 - С. 82.
- ¹³⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення - К., 1993. - С. 37—39; Wojcik Z. Rywalizacja polsko-latarska o Ukrainę na przełomie lat 1660—1661 // Przegląd Historyczny - 1954 - Т. 45. - № 4 - С. 620-633.
- ¹³⁵ БЧ, ВР, №402, арк. 513-514, 517-518, 525-526; ПВК. - Т. 4 - С. 430-433, 441-443.
- ¹³⁶ БО, ВР, №37/11, арк. 211.
- ¹³⁷ БЧ, ВР, №657, арк. 311.
- ¹³⁸ ЦДІАУ, ф. 40, оп. 1, спр. 2, арк. 34, 105.
- ¹³⁹ АГАД, ф. 3, №5, арк. 64.
- ¹⁴⁰ Там же, арк. 60.
- ¹⁴¹ БЧ, ВР, №68, арк. 678 (3 архіву В. Брехуненка).
- ¹⁴² Мицик Ю. А. Козацька держава. - С. 5.
- ¹⁴³ Акты ЮиЗР - Т. 7. - С. 360.
- ¹⁴⁴ ЦНБ, ІР, ф. 11, 15422, арк. 94, 107.
- ¹⁴⁵ Акты ЮиЗР. - Т. 7 - С. 9-41.
- ¹⁴⁶ Літопис Самовидця — С. 52.
- ¹⁴⁷ Яковлєва Т. Г. Початковий етап Руїни: соціально-політичне становлення Ізяславської політики України кінця 50-х років XVII ст.: Автореферат... канд. іст. наук - К. 1994 - С. 15. 19—20.
- ¹⁴⁸ ВУР - Т. 2. - С. 245.
- ¹⁴⁹ Там же. - С. 278.
- ¹⁵⁰ Акты Московского государства — СПб., 1894 — Т. 2 — С. 560.
- ¹⁵¹ Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 19, арк. 12; №1, арк. 90.
- ¹⁵² Акты ЮиЗР. - Т. 4. - С. 51, 60.
- ¹⁵³ Там же. - С. 64.
- ¹⁵⁴ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. - С. 229.
- ¹⁵⁵ Там же. - С. 235.
- ¹⁵⁶ ЦНБ, ІР, ф. 11, 15576, арк. 28.
- ¹⁵⁷ ПКС. - Т. 3. - С. 388.
- ¹⁵⁸ Акты ЮиЗР - Т. 7 - С. 360.
- ¹⁵⁹ ЦНБ, ІР, ф. 11, 15402-15403, арк. 46.
- ¹⁶⁰ Архів, оп. 3, спр. 30, арк. 236.
- ¹⁶¹ ПВК - Т. 4. - С. 461.
- ¹⁶² Дорошенко Д. Назв. пр. - С. 47.
- ¹⁶³ БО, ВР, №287/11, арк. 51.
- ¹⁶⁴ ББ, ВР, №55, арк. 28.¹⁶⁵

Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654—1659 рр.)*

З метою демонстрації перед Москвою своєї доброї волі новообраний (але й досі не визнаний царем) гетьман 11 (21) вересня 1657 р. відправив жителям Старого Бихова універсал, яким наказував їм скласти присягу цареві. Щоправда, при цьому Виговський наголошував, що віч цього становище старобихівської громади не зміниться: "...Против прав давних своих без всяких зацепок при вольностях своих пребывать будете, как перед тем, так и ныне..."¹. Тобто, швидше всього мова йшла лише за зміну формального боку справи. Про виведення козацької залоги з міста в універсалі не йшлося. Продемонстрована Виговським готовність іти на компроміси дозволила Нечаю 19 (29) вересня укласти угоду з могильовським воєводою Змієвим щодо розподілу місць дислокації українських і російських військ на території Могильовського повіту².

Однак дуже швидко стало очевидним, що поступки Москві не гарантували українським військам спокою в Білорусі. Невдовзі після підписання угоди білоруський полковник скаржився Виговському про те, що Зміїв насильно записує козаків у солдати і драгуни. У листі до царя Нечай вказував, що воєводи віднімають у козаків села, "з домой насильством выгоняют и по;Іапья требуют..." \ У відновиш на початку жовтня з Москви надійшла царська грамота, в якій наказувалося козацьким залогам стояти лише там, де це було визначено угодою Нечая-Змієва від 19 вересня 1657 р. - Нечаю "крестьян в казаки не пишут и не принимают, и спор меж крестьян и жилстцких людей никаких не чинили, и пашнями, и пусковыми волоками не владели"⁴. Царським воєводам у Білорусі також наказувалося утримуватися від конфліктів і українськими козаками в місцях, визначених для їх дислокації⁵.

Забезпечивши таким чином умови для локалізації конфлікту, уряд Олексія Михайловича наприкінці 1657 р. -- на початку 1658 р. доклав максимум зусиль для остаточного його вирішення на свою користь на високому політичному рівні. Питання повного виведення українських залог з Білорусі було одним з головних (поряд з питаннями введення російських залог на чолі з воєводами до українських міст та утримання їх за рахунок місцевого населення) попередніх умов для визнання Москвою правомірності виборів Виговського на гетьманство. Так, у наказі царському послові окольничому Б. Хитрову, відправленому в Україну 30 листопада 1657 р. (за с. с.) містилася вказівка повідомити Виговському і старшині про призначення воєвод до Вільно, Борисова, Мінська, Орті, Новогородка та Гродно, щоб вони "...в те юроды и в поветы, где царского величества от воевод ратные люди на залогах будут, не приходят..."⁶. Крім того, посол мав передати Виговському царський наказ вивести козацьке військо із Старого Бихова, "потому что Быхов, — як зазначалося в наказі, — издавна повет Аршанский и быть тут царского величества воеводе..."⁷. На цьому претензії уряду Олексія Михайловича щодо білоруських земель не обмежувалися. Хитрову наказувалося також передати Виговському побажання царя щодо виведення полку Нечая з Білорусі взагалі; "Да и в Чаусах полковнику быть не у чего, потому что Чаусы блиско Могилева. И он бы шол в черкаские города... А которые тутошние жильцы мещане и пашенные, и те б остались тут же, в Чаусах, а полковник бы вышел вскоре, потому что Чаусы ведать велено к Могилеву"⁸.

Таким чином, наприкінці 1657 р. Москва бачила розв'язання білоруської проблеми в повному виведенні українських військ з Білорусі; утвердженні на місці козацької адміністрації царських воєвод; ліквідації білоруської козащини.

Недостатня джерельна база не дозволяє реконструювати перебіг українсько-російських переговорів у Переяславі взимку 1658 р., а, отже, встановити позицію української сторони щодо домагань Москви в білоруському питанні. Епізодичні свідчення, почерпнуті з донесення Хитрово, переконують у тому, що Виговський (відчуваючи гостру потребу в отриманні зовнішньої допомоги в боротьбі з опозицією, що в той час переростала у кровопролитну громадянську війну)⁹, давати згоду на принципові поступки Москві в справі обмеження українського суверенітету, не зумів відстояти українські інтереси і в питанні козацької займашчини в Білорусі. Так, десь близько 15 (25) лютого 1658 р. гетьман погодився виконати царський ультиматум про виведення українських військ із Старого Бихова: "...О Быхове, как ваіное царское величество велиш, я вшелякое вашего царского величества розказане полнити готов". Зокрема, він брав на себе зобов'язання козаків, "которые бы ... в tych городах, где вашего царского величества ратные люди находятся, мели яковым ссоры чинить и своеволю полнить, таковых на горло казали-смо карать". Окремо на переговорах мова йшла про І. Нечая: "И будет который полковник не будет чинить по сим нашим универсалом, то его подлуг прав наших будемо караты"¹⁰.

Чи брав Виговський на себе які-небудь більш конкретні зобов'язання щодо виведення козацьких підрозділів з інших білоруських міст і волостей, за браком відповідних документів встановити неможливо.

Проте й виконання взятих на себе зобов'язань гетьман пов'язував з отриманням від Москви дійової політичної та військової допомоги в боротьбі з опозицією. Протягом першої половини 1658 р. Виговський відправив до Москви Филімона Гаркушу і Мартина Яцківського, Максима Филімоновича і Григорія Лісницького, планував візит Івана Богуя, переслідуючи при цьому мету переконати уряд Олексія Михайловича у власній лояльності та схилити його до надання політичної, а в разі потреби і військової допомоги в боротьбі з опозиційними силами в Україні". Проте ні весною, ні влітку 1658 р. царський уряд допомоги Виговському не надав. Натомість із середини квітня розпочалася активна підготовка до запровадження в Україні російської адміністрації - воєвод. А в середині червня на українські землі вступив білгородський воєвода князь Г. Г. Ромодановський, в обозі якого знайшли притулок Я. Барабані та інші лідери антигетьманського заклочу¹¹.

Похід белгородського воєводи викликав "страх и боязнь великую" на Лівобережжі, звідки "из всех городов бегут с женами и детьми, боясь Барабаша..."¹² І У серпні Виговський тричі звертався до Ромодановського з проханням видати йому літера заколотників, але безрезультатно¹⁴. За таких умов Виговський не лише не поспинав втілити на практиці взяті на себе у Переяславі зобов'язання, а й, втрапивши будь-яку надію самотужки протистояти Москві в її прагненні обмежити український суверенітет на свою користь, 6 (16) вересня 1658 р. уклав Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою. Ця угода (так само як і договір Б. Хмельницького з російським царем 1654 р.) була вимушеним кроком, продиктованим рядом чинників як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Дана обставина обумовила певну поступливість української сторони на користь своїх партнерів по переговорах. Незважаючи на умови Гадяцьких пактів (зокрема, щодо "вільних і рівних", "з'єднаних народів"), проблему належності білоруських земель було вирішено не на користь Української держави (Князівства Руського). Не дивлячись на наполяган-

ня українських політиків зберегти за собою землі пінські та бихівські. польський уряд їм у цьому відмовив. Таємна декларація гетьмана Виговського від 7 (17) вересня (яка доповнювала основний зміст угоди) конституювала: "Полку чауського з Білої Русі і козаків з інших місць на Білій Русі зараз не можна випровадити, з огляду на небезпеку, щоб вони не перекинулися до царя московського. Але по скінченні війни з царем, ясновельможний гетьман Запорозький повинен вивести всіх козаків з Білої Русі і Великого князівства Литовського" ¹³.

Немає можливості встановити, чи Нечая був відомий зміст таємних домовленостей Виговського. Білоруський дослідник Г. Сагановіч висловлює припущення, що вже влітку 1658 р. Нечай добре знав про принципові наміри гетьмана йти на союз з польським королем, а тому почав діяти проти Москви більш відкрито ¹⁶. Оскільки документальних підтверджень цього факту немає, то його можна сприймати лише гіпотетично. З усією відповідальністю можна стверджувати, що білоруською полковнику та збройним силам, які йому підпорядковувалися, в стратегічних планах українського командування середини 1658 р. виводилася досить важлива роль. Про це довідуємося, зокрема, з декларації гетьмана Виговського, надісланої в серпні 1658 р. польському королеві Яну Казимиру, в якій йшлося про наміри українського керівництва розпочати війну з московським царем, містилося прохання про надання воєнної допомоги для її ведення й висловлювалася пропозиція щодо нанесення Нечаєм удару по московських тилах у Білорусі та Литві ¹⁷.

Більше того, факти свідчать, що білоруський полковник, чи то виключно з міркувань військово-стратегічних, чи також і політичних (підтримка планів українського гетьмана) був однією з ключових фігур Гадяцького процесу. Зокрема, саме на це вказує запис, зроблений 8 жовтня 1658 р. у щоденнику секретаря польської королеви Марії Людовики Петра Нойерса, з якого довідуємося, що цього дня одержано в королівській ставці під Торунем повідомлення від Виговського про успішне завершення переговорів з польськими комісарами в Гадячі, а також листа від іншого начальника козаків, який запевняв у своїй готовності направити проти будь-якого противника короля 20 тис. козаків ¹⁸. Про те, що саме Нечая випала нагода разом з Вшовським звернутися до короля з цією приємною звісткою свідчить інформація, передана 10 листопада литовським канцлером Пацом комісарам, які вели в той час переговори з московськими послами щодо продовження перемир'я, досягнутого у Вільно два роки тому ¹⁹.

Обіцянка Нечая викликала в середовищі королівської партії політичне піднесення. На думку її лідерів, сили козаків можна було використати не лише для досягнення реваншу в боротьбі з Москвою, а й для політичного тиску на власну опозицію в перешеш>впровадження двором реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на зміцнення королівської влади й обмеження прерогатив сейму ²⁰. Тому вже 8 вересня, «ідно з інформацією того ж секретаря королеви, Марія Людовика уступила трьом предводителям козаків (на наш погляд, найбільш вірогідними кандидатурами були Іван Виговський, Юрій Немирич та Іван Нечай) право ш володіння своїх маєтностей в Україні й Білорусі, які щороку давали 4(тис. прибутку. Л наступного дня Нойерс власноручно запечатав указ ко ролеви "до того, який пропонував 20 тис. війська (тобто, 1. Нечая. -В. Г.), аби вирушав в поле з військами" ²¹.

Таким чином, наказ Нечая було вручено з Варшави ще д<отримання повідомлення про успішне завершення українсько-польськи переговорів у Гадячі. Підтвердження інформації Нойерса з певним] уточненнями знаходимо в листі канцлера Паца до Богуслава Радзивілла відправленого 11 листопада 1658 р. з королівського обозу з-під Торунш "Писали й до Нечая, який стоїть поблизу Полоцька чи Борисова, яки

відкрито виступив проти Москви, аби й надалі так продовжував..."²². Г. Сагановіч стверджує, що в разі наступу литовського війська на московські позиції перед білоруським полковником стояло завдання разом з військами Д. Мурашки блокувати переправи через Дніпро, щоб тим самим перешкодити надходженню допомоги царським військам з боку російської території²³.

Повідомлення про підписання Гадяцької угоди білоруський полковник розцінив як сигнал до переходу до рішучих дій проти російських військ. Якщо Витовський, підписавши угоду з поляками 6 (16) вересня, направив до Москви царського посла В. Кікіна, щоб він передав Олексію Михайловичу листа "о многих своих обидах..., чтоб великий государь... над нами, ноатаными своилги, умилосердился, велел учинить справедливость..."²⁴, обіцяючи "...ожидати царского величества укаю от сего числа три недели и четыре дня..., а после... бугуг царского величества с окольничим и воеводою со кпя\$ем Григорием Григорьевичем Ромодановским и с изменниками своими с Черкасы... битись"²⁵, то Нечай розпочав бойові дії проти неприятеля негайно.

Принаймні, вже 12 (22) жовтня** віденський воєвода князь К). Долгорукий інформував парю, що в Білорусі "твоих великого государя людей во многих местах черкасы побивают"²⁶. Воєвода також скаржився на те, що "черкаський полковник" Д. Мурашка проігнорував царський наказ "быть на ... великого государя службе" у полку віденського воєводи і 9 (19) вересня разом "с черкасы из Мспска пошли в Быхов к полковнику Нечаю"²⁷. Ще через гаждень, після 19 (29) жовтня Долгорукий повідомляв у Москву, що "присяжная де шляхта (тобто та, яка складала раніше присягу цареві. Авт.) всех городов и поветов учали собираться и, соединясь с черкасы, с полковники: с Нечаем и с Мурашкою, и прибрал к себе МПОИХ из сел и из 7(еревень крестьян, хотят приходит на нас"²⁸. Крім гою, воєвода повідомляв цареві, що на Ішяху від Смоленська і від Полоцька противник "учинил крепкие сторожи, чтоб от тебя к нам в полки, и к тебе от нас гонцов не пропускать"²⁹.

Таким чином, восени 1658 р. українсько-російський конфлікт на білоруських землях переріс у широкомасштабну кровопролитну війну. 7 листопада Долгорукий повідомляв у Москву, що "Шкловский уезд, около города Шклова, села и деревни позжены и конских кормов пег от войны черкаских полковников Нечая и Мурашки с черкасы" Ч Внаслідок цього воєвода просив дошолу на вихід до Смоленська, оскільки "...впредь стояті) нам с твоими ратными людьми у Шклова будет голодно, и лошадей ратным людям про корм шъ нечем..."³¹. Одночасно оршанський воєвода Полухтов скаржився цареві, що козаки Нечая "в Могилах веком и Дубровейском и Оршанском уездах стрельцов и солдат... многих побили до смерти, а иных пожгли"³².

Звертає на себе увагу той факт, що активізація діяльності українських військ у Білорусі восени 1658 р. \$біглає з подальшим розгортанням партизанської боротьби місцевого населення проти московського окупаційного режиму. Промгу, з літа 1658 р. намітилася тенденція масового переходу "присяжної шляхти" в опозицію до *Москит*, а восени 1658 р. значна її частина взялася за зброю, поповнивши Ішргизанські загони та полки Нечая і Мурашки. Причинами цього руху, на думку Г. Сагановіча, були жорстокий окупаційний режим Москви, угиски і зловживання царської адміністрації, втручання православного духовенства у справи католиків, позбавлення місцевого населення права костьолу тощо".

Проти присутності царських військ у Білорусі виступили міщани Мстиславля та Кричева, які, як зазначалось у царській грамоті, "нам изменили, воєвод наших и ратных людей побили"³⁴. Крім того, в листопаді 1658 р. на допомогу Нечаю до Старою Бихова полковник Самійло Витовський привів 2 тис. козаки? з України.

Занепокоєний розвитком подій у Білорусі, уряд Олексія Михайловича спочатку віддав наказ віденському воеводі Долгорукому на чолі царських військ вступити до Шклова, а нодом проти Нечая був направлений сильний **експедиційний** корпус воеводи Г. **Козловського**, перед яким стояло завдання вибити з Білорусі козаків і придушити гам антимосковські виступи. Рішення про відправлення до Могилы>ва проти "воров и изменников" стольника князя Григорія Козловського було прийнято в Москві ще у вересні 1658 р. Настільки серйозну увагу приділяло російське **керівництво** каральній експедиції Козловського можна судити вже з того, що "наказ со статьями стольнику и воеводе... как он посылан в Смоленск, а из Смоленска к Могилеву з государевыми ратными людьми для спасения того города и о промыслу над изменниками..." вироблявся в Приказі таємних справ під коштюлем самого царя °. Царська інструкція Козловському зобов'язувала воеводу негайно вирушити на чолі 200 рейтар з Москви, "наскоро" прибути до Смоленська, де прилучити до своїх) загону шляхетське ополчення Смоленська та Вітебська, а також "козаков конных всех, да солдат с полуполковником 8 рот" (що знаходились у розпорядженні окольничого князя Солнцева) і на чолі цих військ іти в Могильов, попередньо погодивши свої дії і тамтешнім воеводою Змієвим з тим, щоб з різних боків одночасно "... с нашими государевыми ратными людьми... ишевесть притить на Нечая..."³⁶.

На шляху до Могильова воеводі наказувалося розсилати листи "к Смоленским и Мстиславским, и повету Оршанского, Могилевскою. Рославского, и к иным всяким служилым людям, чтоб они казацкого полковника Нечая и иных старшин казацких не слушали и в казаки б не писались, а которые и написались, и те б от них отстали и шли в домы свои, где хто живал наперед сего. А будет казаки станут к ним приезжать и учнут выбивать, и гех казаков за своевольство **побивать**, а и иных к нему, князь Григорью, присылать"³⁷.

Привертає до себе увагу той факт, що московське керівництво, збираючи "руські землі" під скіпетр Романович, проводило досить пгучку соціальну політику. Так, якщо на українських землях царська адміністрація в боротьбі з **автономістськими** устремліннями старшини робила ставку на союз із соціальними низами суспільства (підтримка виступів Я. Барабани, М. Пушкаря, І. Донця, І. Силка, передвиборної кампанії І. Брюховецького тощо), то в білоруській політиці більш виразно простежувалося прагнення російського керівництва заручитися підтримкою місцевої шляхти (передовсім православної, "руської") увійти з нею в союз на ґрунті захисту останньої віч "свавільства" підданих. Зокрема, й воевода Козловський, вступивши на білоруські землі, активно закликав шляхту йти разом з ним на "разорителей", гарантуючи зі свого боку, що "царское величество таким разорителем не выдаст; ему, государю, то надобно, чтобы (вы. -- **Авт.**) во всяком покое и богатстве жиши, а не мужики ваипГ (вид. нами. -- **Авт.**)"³⁸. Крім того, воевода надавав шляхті право "учинить заказ крепкой" своїм підданим, щоб "...никакой человек пахатией и неихатной в казаки не писались, и к Нечая и к иным своевольникам не приставали и жили бы на своих местах за теми, кому они даны и служили бы их шляхты потому, что по государеву указу даны те села и деревни им, шляхте"³⁹.

Усвідомлюючи неминучість відновлення бойових дій з Річчю **Посполитою та безперспективність** продовження війни зі Швецією, уряд Олексія Михайловича вже з весни 1658 р. пішов на згортання бойових операцій на шведському фронті і розпочав пошук шляхів примирення зі стокгольмським двором. У листопаді 1658 р. у с. Валіссари поблизу Нарви А. Л. **Ордин-Нащокін** розпочав переговори зі шведською стороною, які 20 грудня того ж року завершилися підписанням угоди про трирічне перемир'я⁴⁰. Примирення зі шведською стороною дало

можливість Москві значно посилити військову присутність у Білорусі. Уже навесні 1658 р. віденський воєвода М. Шаховський рапортував у Москву про прибуття зі шведського фронту до Вільно 5 полків⁴¹. У середині року Шаховський відрядив під керівництвом Ю. Долгорукого на білоруські землі 6 полків загальною чисельністю понад 4,5 тис. чол. і майже 4-тисячне шляхетське ополчення⁴². Проти білоруських партизанів і козаків Нечая було направлено стрільців під керівництвом В. Пушачнікова та солдатів на чолі з В. Сукіним й ін.⁴³ Розпочинаючи каральні заходи в Білорусі, царські воєводи закликали місцеве населення, "помня страх божий и государеву милость и указ", залишити коицькі формування й "безо всякого оиасенья... итги в свои дома", гарантуючи при щю.\гу, що "...вина их отдана будет, что ане были в кайках..."⁴⁴. В протилежному ж разі ("Л которые мужики или иных чинов не учіиуг государеву указу слушать...") воєводи погрожували "... на них... ходит и села, и местечка жечь и разорять..."⁴⁵.

І дійсно, восени 1658 р. -- взимку 1659 р. царські війська здійснили **широкомасштабні** каральні акції в Білорусі, в результаті яких були спалені села Бихово, Мощапе, Городець. Захоплених у полон "изменников-казаків и воров-Пшнюв" одних випали, інших били батогами, відрізали вуха, мордували та змушували повертатися в домівки⁴⁶.

Проте, як видно з розвитку подальших подій, каральна експедиція **Козловського**, заходи інших царських воєвод у Білорусі не дали бажаних для Москви реіультатів. Згідно зі свідченнями царської грамоти гетьману Ю. Хмельницькому (травень 1660 р.), Іван Нечай, склавши присягу польському королю (на основі Гаїяцької угоди 1658 р.), "царською величества ратных людей многих на проездах побивал, и в юроды во Мстиславль и в Кричев к метаном прелестные листы писал и в тех юродех по его письму мешаня нам, великому государю,, изменили и воєвод наших и ратных людей многих побил; а иных воєвод он. Иван, отослал к польскому королю"⁴⁷.

Активізація партизанського руху проти окупаційних військ, вступ у Білорусь, на Вітебшину, 12 хоругв королівського регулярного війська на чолі з полковником С. Кміцичем, організація піляхетських хоругв полковниками С. Лукомським, Ф. Слонським, К. Лісовським. координація спільних дій з великим гетьманом литовським П. Саєгою -- все це дозволило Не чаю не лише втримати у своїх руках Старий Бихів, Чауси, а й шобути інші стратегічно важливі пункти - Мстиславль, Рославль тощо. Українські війська *** на початку 1659 р. контролювали також важливі шляхи сполучення, внаслідок чого до Москви масово надходили воєводські скарги, в яких ішлося про те, що багато шляхів у Білорусі "перенято" нечаївцями⁴⁸.

Для боротьби з військами білоруської о полковника та місцевими партизанами ("шишами") російське командування на початку 1659 р. сформувало спеціальний загін під командуванням воєводи й окольничого, князя І. **Лобанова-Ростовського**. В березні гою ж року останній розгорнув наступ на Мстиславль. На допомогу оточеним під Мстиславль прибули полковник Нечай із 6-ма тисячами козаків, а також загони полковників С. Оєкірка та С. Кміцича. Згідно з донесеннями царських воєвод, прибувши під Мстиславль, Нечай "многое разоренье и злости невинныя кровопролития починил"⁴⁹. Звідси ж український старшина відправив листи до Смоленська воєводі, князеві П. Долгорукому й у інші місця, в яких, називаючи себе "польського короля вірним підданим", закликав царських ратників і місцеве населення переходити на бік Яна-Казимира⁵⁰.

У квітні 1659 р. під Мстиславлем відбувся генеральний бій, в результаті якого Лобанову-Ростовському вдалося полки Нечая та Оєкірка "с поля сбити"⁵¹. Зазнавши в бою значних втрат "А побиты де па том

(полі. -- Авт.) Аскиркина и Нечайкова полку міюгіе люди..."^{>2}, білоруський полковник був змушений відступити від міста.

У травні воевода, князь А. Барятинський здобув інший стратегічно важливий пункт Південно-Східної Білорусі - Рославль. А наприкінці червня 1659 р., у той час як наближалася до завершення знаменита Котопська епопея, російські війська під керівництвом Лобанова-Ростовською оточили Старий Бихів. Тогочасна складна ситуація в Україні позбавляла Нечая надій на допомогу з боку гетьмана Виговського. Російські воєводи, ґрунтуючись на свідченнях захоплених у полон українських козаків, повідомляли в Москву, що "Нечайко де от Выговского помощи к себе не чаает..."³. Досить примарними були й перспективи отримання допомоги з боку польських чи литовських військ. Реально можна було покладатися лише на міцність захисних споруд Старого Бихова і майстерність його захисників. І, як на Сіверщині, у Конотопі, так і в Білорусі, у Старому Бихові, українська козацька піхота ще раз довела своє неперевершене вміння утримувати за собою укришені форпости. Війська полковників І. Нечая та С. Виговського вміло проводили оборону міста. Вони не лише не доїгускали до нього противника, а й регулярно здійснювали досить дошкульні вилазки ш його межі. Воевода Лобанов-Ростовський доповідав у Розряд, що "...из Быхова к нашим шанцам бывают ежедневный вилазки многими конными и пешими людьми..."⁴. Ч (В одній із сутичок з російськими військами був важко поранений брата білоруського полковника Юрій: "А Нечайков, де брат родной Ерей (Юрій. - В. Г.), -- повідомляли царські воєводи, - па бою посечен по голове..."⁵).

30 серпня (с. с.) 1659 р., тобто в умовах розгортання антигетьманського повстання на Лівобережжі, київський воевода В. Шереметев писав Нечая у Старий Бихів, закликаючи його здати фортецю царським ратним людям і "с полковники задненровскими совокупись, служить ... великому государю..."^{>6}. З аналогічними пропозиціями до білоруського полковника зверталися також і лідери антигетьманського заколоту на Лівобережжі Т. Цицюра, В. Золотаренко та А. Силич^{>7}.

Проте (як видно з подальшого розвитку подій) Нечай не поспішав прислухатися до порад київського воєводи і промосковськи настроєних лівобережних полковників. У той час як у Переяславі 17 (27) жовтня 1659 р. зібралася генеральна рада, де було затверджено вибори Ю. Хмельницького й ухвалено нові умови українсько-російського договору, війська Нечая продовжували утримувати у своїх руках Старий Бихів. Уже на раді під тиском російської сторони новообраний гетьман і старшина пообіцяли надіслати білоруському полковнику листа з наказом, "чтоб он город Быхов великому государю очистил..."⁸. Водночас старшина вимагала від царського представника на раді князя М. Трубецького гарантії того, що царський уряд не буде переслідувати Нечая.

Для гетьманського уряду Ю. Хмельницького, як і для його попередника І. Виговського, білоруська проблема стала одним із серйозних каменів спотикання на шляху до налагодження мирних стосунків з Москвою. У запропонованому проекті нового українсько-російського договору (так званих "Жердівських статтях") гетьманський уряд висловився за те, щоб і в Старому Бихові, так само як і в інших містах, які перебували в руках української сторони, полковники "... якую владзу в Войске належатую мели, так и теперь абы по тех же городах неотменно -тоставали и ни в чем ни от кого перешкоды жадной не поносили..."⁹. Однак у ході переговорів, які проходили в оточеному російськими військами Переяславі, під тиском царського посла М. Трубецького Хмельницькому довелося піти на значні поступки. Неймовірними зусиллями української сторони вдалося переконати Трубецького навіть не ставити на загальній раді питання про передачу Новгород-Сіверською,

Чернігова, Старо;губа та Почапа під владу царських воєвод (які, як твердили царські послы, "...изстари належат к Московскому государству, а не к Малой Росіи..."), погрожуючи в противному разі, що "...в Войске де Запорожском междоусобию успокоенія не чаять"⁶⁰. А от щодо білоруських земель, які перешли під гетьманську зверхність, відстояти українські інтереси не пощастило. Доля козацької займанщини в Білорусі па Переяславській раді 1659 р. вирішувалася однозначно на користь російської сторони. Так, 6-та стаття договору Ю. Хмельницького з Москвою конститувала: "В городех и в местечках на Белой Росіи ныне и впредь залогом черкасским не быть... полковником и сотником и козакам в Белой Росіи - запорожскими козаками не отзыватца, нокаместа належать к полкам, к Нежинскому, к Черниговскому, к Киевско>гу, а Белорусским и Старо-Быховским и Чаус ким, хто будет называтца Войском Запорожским, и тех выслать в государевы черкаские города с их пожитками"⁶¹. Договір містив ще одну спеціальну статтю, яка зобов'язувала українське керівництво "город Старой Быхов очистить великолгу государю и велеть черкас и иных чинов служилых люден из того города вывести... в Быхове, кроме государевых людей московского народу, быть ню«»гу не пристойно..." Ч

Однак і після того як українське керівництво на чолі з Ю. Хмельницьким прийняло продиктовані Трубецьким вимоги, Нечай і надалі продовжував захищати старобихівську твердиню. Наприкінці 1659 р. на допомогу Нечаю з Бобруйська вирушив з козаками та шляхтою Д. Мурашко⁶².

Проте об'єднатися вони не встигли. У ніч з 3 на 4 грудня 1659 р. російським військам вдалося оволодіти містом. (Згідно із свідченнями зем'ян Сухницьких, які під час штурху знаходились у Старому Бихові, противник зумів проникнути у місто "через зраду" деяких заможних бихівлян, зокрема членів міського магістрату родини Ілліничів⁶⁴ та Ранчковських, а також коменданта міста німця Шульца⁶⁵. Увірвавшись у фортецю, царські війська підпалили Старий Бихів, а його захисників "адных пасеклі, інших жывами набрали"⁶⁶. Згідно з інформацією місцевого равина Лейби Пухавіцера (який пережив грудневу трагедію 1659 р. і чудом урятувався, а згодом опублікував у Венеції кишу, в якій змалював жакливі картини вчиненого царськими військами у Старому Бихові погрому), після захоплення міста від рук царських радників лише одних членів єврейської общини загинуло близько 300 чол.⁶⁷ Захоплених у полон керівників оборони -- С. Виговського, Драня, Корсака, Малявку та інших було страчено через повішання. Лише завдяки заступництву гетьмана Хмельницького аналогічної участі вдалося уникнути також захопленням у полон Івану та Юрію Нечаям, яких натомість відправили під вартою до Москви⁶⁸.

Падіння Старого Бихова знаменувало собою поразку українських змагань за Білорусь. Після цього значна частина козаків Нечая (з числа колишніх білоруських посполитих і міщан) знову підпала під владу старих місцевих, а також нових російських державців; інша -- разом із загонами Оскірка та Мурашки відступила на захід, на Пішчину, де продовжила боротьбу з царськими військами спільно з литовськими і польськими корогвами. А ще інша -- (переважно вихідці з України) згідно з умовами Переяславського договору, повернулися на Сіверщину.

Щоправда, вже в червні 1660 р. українське військо знову вступило в Білорусь. Близько 25 тис. козаків з Ніжинського, Стародубського та Чернігівського полків на чолі з молодшим братом Івана Золотаренка - Василем вирушили в напрямку Могильова Шклова, щоб об'єднавшись там з царськими військами воевод Долгорукого та Хойанського, спільно виступити проти гетьмана Сапєги. В 20-х числах жовтая українські полки вступили в Могильов⁶⁹. Однак ні політичні, ні

військові таланти В. Золотаренка, ні (що саме головне) реальне становище Української держави, на терені якої розгорталася широкомасштабна громадянська війна, не сприяли відновленню українського впливу в даному регіоні. Політична могутність Війська Запорозького була суттєво підірвана, а тому роль козацьких формувань у Білорусі тепер не виходила за межі військових функцій виконання поставлених російським командуванням завдань. Так само і в наступні роки українські козаки ще не раз з'являлися в Білорусі (щоправда, в значно меншій кількості), але вони вже не відігравали тут якої-небудь самостійної політичної ролі. Так тривало доти, аж поки в січні 1667 р. не був підписаний російсько-польський договір про припинення бойових дій. Згідно з умовами Андрусівською перемир'я, Москва відмовлялася від претензій на Білорусь на користь Речі Посполитої і зобов'язувалася негайно вивести з її території царські війська⁷⁰. У звільнені від російської військової присутності міста і замки Південно-Східної Білорусі вводилися литовські хоругви для захисту від можливого нападу козаків і військ турецького султана⁷¹.

Проте й після 1667 р. надії на можливість приєднання південно-східних білоруських земель до Гетьманщини не полишають українське керівництво. Після певної стабілізації суспільно-політичної обстановки на Лівобережжі гетьман Д. Многогрішний встановив тісні контакти із шляхтою Мстиславського воєводства, щоб приєднати даний регіон до Гетьманщини. Коли ж царський уряд категорично заборонив гетьманові давати привід для ускладнення стосунків з керівництвом Речі Посполитої, той став наполегливо добиватися, щоб кордон між Україною-Гетьманщиною і Литвою проходив по річці Сож і щоб під гетьманською владою залишився важливий комунікаційний вузол на теренах південної Білорусі -- місто Гомель⁷².

Наступнику Многогрішного гетьману І. Самойловичу, який, зміцнивши владу на Лівобережжі, неодноразово висловлювався за приєднання до козацької України "... всієї тогочасної сторони Дніпра, Поділля, Волині, Підляшшя, Підгір'я і всієї Червоної Русі, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін. Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та шин..."⁷³ вдалося на деякий час приєднати до свого гетьманату землі над річкою Сож, православне населення яких "...через гвалты наворачачивания на проклятую унію... по неволе" прагнуло добровільно перейти під зверхність одновірного православного монарха⁷⁴. Ці землі було включено до складу Стародубського та Чернігівського полків. Однак уже через кілька місяців, у квітні 1686 р., згідно з домовленостями російського та польського керівництва Присож'я було повернуто під владу польського короля. Л доювір між Росією та Річчю Посполитою від 26 квітня 1686 р. закріплював існуючий територіальний розподіл "на вечныя времена"⁷⁵.

З того часу боротьба за Білорусь майже на століття припинилася, аж поки в другій половині XVIII ст., після розподілів Польщі 1772 та 1793 рр., спочатку Східна, а потім і Західна Білорусь переходять під скипетр Романович.

Українське ж керівництво востаннє заявило про свої претензії на Білорусь на початку XVIII ст., коли гетьман І. Мазепа, укладаючи договір з представниками польського короля Станіслава Лещинського, забезпечував Україні в складі Речі Посполитої права, аналогічні Великому князівству Литовському, а собі -- Полоцьке й Вітебське воєводства. На кінець XVIII ст. зникають не лише українські претензії щодо білоруських земель, а й остаточно сходять з історичної арени й останні ознаки української державності.

Історична картина українських змагань за Білорусь буде неповною без розповіді про долю однієї з ключових фігур українсько-російської суперництва за білоруські землі у другій половині 50-х рр. XVIII ст. полковника Івана Нечая.

Потрапивши до полону під час штурму Старого Бихова царськими військами в ніч на 4 грудня 1659 р., на Нечая чекала спочатку дорога до Москви, звідки на початку 1660 р. його разом з молодшим братом Юрієм відправили на заслання до Тобольська. 22 лютого 1660 р. тамошній воевода І. Хілков повідомляв у Москву, що напередодні 21 лютого в Острозі побудували "особую избу", де полистили братів Нечаїв, "...велели у них быть по пяти человеком караульщиком, тобольским служивым людем, да по атаману козацью днем и ночью; да у них же велели быть и их надсматривать по вси дни тем же прежним приставом, тобольским детем боярским, Данилу Аршинскому да Федору Чиницыну, и велели их в тюрьме держать с великим береженьем..."⁷⁶. Особливий режим утримання колишнього козацького полковника передбачав заборону на будь-які контакти з іншими арештантами "в тюрьму и близко тюрьмы польских, и литовских, и немецких людей пропускать и речей с ними разговаривать... не велели некоторыми делы..."⁷⁷. Крім того, строго заборонялося давати їм чорнило і папір.

Зразу ж після арешту білоруського полковника гетьманський уряд докладав зусилля до того, щоб визволити його з московської неволі. Вже у грудні 1659 р. до Москви прибуло українське посольство на чолі з А. Одинцем і П. Дорошенком, яке, крім свого головного завдання - спроби пом'якшити невідгідні для Української держави умови Переяславської угоди, вело переговори і про помилування Нечая. Під час переговорів у Посольському приказі українські послы передали цареві листа Ю. Хмельницького, де серед іншого містилося прохання щодо Нечая та деяких інших козацьких старшин, щоб "...вины их были отпущены и быть бы им в прежнем достоинстве"⁷⁸. На словах Одицея і Дорошенка від Імені гетьмана запевняли царя, що в'язні не будуть зведені на старшинські уряди, яких вони "...и сами... никаких не хотят...", лише б "...они впредь хотя банетами не были"⁷⁹.

Олексій Михайлович запевнив послів, що прохання Хмельницького виконає, а відповідний указ видасть тоді, коли гетьман особисто прибуде до Москви⁸⁰. Складна військово-політична обстановка, а головне, мабуть, гіркі згадки про перебування "в московській неволі", у Переяславі в жовтні 1659 р. (як висловлювався сам Ю. Хмельницький) завадили гетьманові відвідати царську столицю. Однак, дякуючи цареві за допуск послів Війська Запорозького на засідання російсько-польської комісії по врегулюванню територіальних суперечок, Хмельницький знову порушив клопотання щодо звільнення з-під варті та відпустку в Україну братів Нечаїв, "которых беремо на сумне не и шлюбуем, же до конца житія своего посполу со мною неотминными будуг zostавати поддаными вашему царско\гу пресвітлому величеству. Не оставити мене и сестры моей опущеной и вдовіти ей не допускай з ново теперь народженныш чадом"⁸¹.

Вирушаючи в похід проти поляків, Хмельницький 15 липня 1660 р. з Корсуня знову написав до Москви листа, де в черговий раз порушив клопотання про звільнення із сибірської неволі Івана Нечая. Причому, звернення гетьмана цього разу було аформульоване в досить різкій формі: "Так многжды о Иване Нечае, зятя моего, до вашего царского пресветлого величества писал, а никогда не могу счастливым быти, чтоб получить желаемое; чаю, то писанье мое до рук вашего царского пресветлого величества не доходило, или также верными и желательными услугами моими на особную вашего... величества милость заслужити не могу"⁸².

Відповідь царя на відміну від попередніх також була досить річкою її категоричною. Так, у грамоті від 31 серпня 1660 р. російський монарх перераховував усі провини Нечая, в тому числі й найголовнішу з них - "... нам, великому государю..., изменил и польскому Яну Казимеру королю присягал..."; наголошував на тому, то полковник "...в Быхове взят в измене...", та завершував твердою відмовою випустити козацькою старшину в Україну, оскільки війна з Польщею триває і він "... по присяге своей... польскому королю... угнет желати всякою добра, а нам, великому государю, и вам, всему Войску Запорожскому проискивати учнет всякого зла" ⁸³.

Після переходу К). Хмельницького восени 1660 р. на бік Речі Посполитої він порушив уже перед польським королем Яном Качиміром клопотання про викуп Івана Нечая та його брата Юрія з московської неволі ⁸⁴. Однак, як видно з подальшого речитку подій, і дана акція Хмельницького не принесла бажаних результатів.

У січні 1663 р. ім'я Г. Нечая знову згадувалося під час українсько-російських переговорів. На цей раз дядько його дружини, наказний гетьман Лівобережної України Яким Сомко під час зустрічей з царським послом стольником Федором Лодигенським цікавився: "Жив ли де Нечай и на Москве ли он?" ⁸⁵. В тому разі, коли колишній білоруський полковник залишався в живих, Сомко клопотався щодо його повернення в Україну на поруки своєї родини. Більше того, наказний гетьман висловлював готовність як викупити Нечая дати кошти, які він сплатив польській стороні в борг за викуп царського окольничого князя Осипа Щербатова ⁸⁶. Лодигенський ухилився від прямої відповіді, запевнивши лише Сомка в тому, що в Москві Нечая не страчували, а де він тепер - "...на Москве ли он... или в которой юрод сослан, нечто будет собою умер, а то ведаю, что не ка знен" ⁸⁷.

Зважаючи на те, що в Москві взагалі не були певні щодо політичної лояльності самого Сомка, справа з визволенням Нечая і цього разу ніяк не просунулася. Після цього його ім'я надовго зникло з політичного життя в Україні. Щоправда, трохи раніше, 1661 р., польський сейм розглядав справу про визнання володільницьких прав на пожалуванні польським королем Івану Нечаю мастки за його дружиною Стенанидою. Це дало формальну підставу деяким польським, а слідом за ними і російським історикам, стверджувати, що десь перед тим життя полковника трагічно обірвалося ⁸⁸.

Про те, що це не так, свідчить статейний список царською посланця Ф. Бобровича, котрий, прямуючи з Москви в Україну, 22 січня 1669 р. у Лебедині почув від місцевих жителів, що напередодні "шол де посол от литовского полка Иван Нечай, а с ним де людей... с пятьдесят к гетману Петру Дорошенку" ⁸⁹. І дійсно, прибувши до Чигирин, Бобрович зустрів там "короны Полские шляхта Нечай с товарищем", які привезли Дорошенку запрошення на комісію "для обирая на королевство" ⁹⁰.

Грунтуючись на цьому повідомленні, дослідники (в тому числі й автор даної праці у своїх попередніх розвідках, присвячених біографії І. Нечая) ⁹¹ логічно припускали, що волю білоруський полковник здобув після підписання Андрусівського перемир'я, в результаті обміну військовополонених між Росією та Польщею. Проте новознайдений в російських та польських архівосховищах документ переконує у помилковості даної гіпотези. **Першим** таким документом, який ставить під сумнів безпроблемність звільнення Нечая з московської неволі, є "Пам'ять Іі Сибірський приказ", відправлена за наказом царя Олексія Михайловича 18 (28) грудня 1667 р. З неї довідуємося, що напередодні польський посланець Ієронім Комар, якому польський уряд доручив слідкувати за обміном військовополонених, згідно з Андрусівськими домовленостями, зустрічався в Москві з припровадженими з Сибіру шляхтичами, серел

яких був також й Іван Нечай. Полонені були переконані в тому, що на-решті вони здобудуть волю. Однак віт своїх охоронців несподівано дові-далися, що видано наказ, у відповідності з яким їх усіх знову мають ви-правити на заслання до Сибіру. 1. Комар негайно звернувся за пояснен-нями до Посольського приказу. Наслідком його інтервенції й стала вищезгадана "Пам'ять", в якій Олексій Михайлович наказував утриму-ватися від вивезення польських полонених до Сибіру, а представникам короля було дано запевнення, що їх долю найближчим часом вирішить сам Олексій Михайлович⁹².

Справа полонених ще кілька раз порушувалася в ході російсько-польських пересправ у рамках роботи Андрусівської комісії. Внаслідок чого 21 (31) грудня 1667 р. з Посольського приказу до Ямського приказу було виправлено "Пам'ять" з дорученням перепровадити полонених своїми підводами з Переяславської Слободи в інше місце, де вони ще мають залишитися на деякий час, ймовірно, перед своїм поверненням на батьківщину⁹¹.

Після цього, здавалося, вже ніщо не завадить білоруському полковнику одержати звільнення з московської неволі. Але інструкція все тому ж І. Ко-марові, який 20 червня 1670 р. вирушив з Варшави до Москви як посла-нець польського короля, свідчить, що в 1667 р. Нечаю так і не поталанило одержати довгоочікувану волю. Зокрема, Комарові серед іншого наказува-лося від імені короля Михайла звернутися до московського монарха "... в інтересі папа Нечая... старости та полковника..., забраного при підданні Бихова..., аби для братерської до його королівської милості... звільниш..."⁹⁴. Схиляючи московську сторону до цього, королівський пос-ланець повинен був охарактеризувати білоруського полковника як "мужа відважного, готового завжди на послуги обох монархів"⁹⁵.

Очевидно, що тут мова йшла саме про білоруського полковника Івана Нечая, захопленого під час взяття царськими військами Старого Бихова. Огже, ймовірніше всього, що повідомлення Бобровича про візит до гетьмана Дорошенка "литовського полковника Нечая" або не випо-відало дійсності, або (що є більш правдоподібним) стосувалось якогось іншого Нечая, не колишнього білоруського полковника.

На жаль, відомостей про подальшу долю Івана Нечая виявити не пощастило. Грамота московського царя у відповідь на послання короля польського не містить нічого з приводу цієї "недержавної" справи⁹⁶. Можна звичайно припустити, що в період налагодження мирних стосун-ків між Варшавою та Москвою клопотання польської сторони все ж було задоволено російськими можновладцями. Проте, як засвідчує до-свід, логічні припущення не завжди відповідають історичним реаліям.

Білоруський дослідник Г. Сагановіч схильний вважати, що близько 1672 р. Івана Нечая не стало. Питання ж щодо місця, де прах бихівсько-го тріумфатора знайшов свій вічний спочинок залишається відкритим.

¹ Акта ЮЗР. - Т. 4. - С. 26. -

М а л ь ц е в А. Н. Указ соч. - С. 233.

³ Акта ЮЗР. - Т. 4. - С. 17.

⁴ РДАДА, ф. 210, "Безгласний стіл", ст. 86, арк. 55-63; Мальцев А. Н. Указ. соч. - С. 234.

⁵ РДАДА, ф. 210, "Безгласний стіл", ст. 86, арк. 62.

⁶ Акты ЮЗР. - Т. 4. - С. 95.

⁷ Там само - С. 96.

⁸ Там само.

⁹ Див.: Г о р о б е ц ь В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські віт-носини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст. // Історичні зошити. -- К., 1995 - С. 22-31.

¹⁰ Акта ЮЗР. - Т. 4. - С. 99.

¹¹ Там само. - Т. 15. - С. 19, 33; Т. 7. - С. 210-212, 215-216; Памятники, издан-ные Киевской комиссией для разбора древних актов - К., 1898 - Т. 3. - С. 285-287.

¹² Див.: Г о р о б е ц ь В. М. Назв, праця. - С. 29-31.

- ⁸ Яковлева Т. Г. Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века (Дис канд истор наук -- К. 1994 - С. 354 - 355)
- ⁹ Акты ЮЗР - Т. 4. - С. 148
- ¹⁰ Див : Gawronski (Rawita) F. Poselstwo Bieniewskiego Od smierci B Chmielnickiego do umowy had/iackiej - Lwow, 1907 - S. 35; Грушевський М С Назв праця -- Т 10 - С 365.
- ¹¹ Сагановіч Г Указ соч - С 79
- ¹² Державна бібліотека-музей ім князів Чарториських у м Кракові, ф 387, №1, арк. 111 (Далі - ДБМЧ)
- ¹³ Kubala L. Wojny dunski I pokoj oliwski 1657- 1660 Lwow, 1922 - S 112
- ¹⁴ ДБМЧ, ф 387, №9, арк 97
- ¹⁵ Див : Czaplinski W Proby reform paistwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie dmgiej wojny potnocnej 1655- 1660 - Warszawa, 1957. - Т 1 - S 303- 329
- ¹⁶ Цит за: Kubala L. Op cit - S 122
- ¹⁷ Kottubaj E. Galerja Nieswiezka - Wilno, 1876 - S 198
- ¹⁸ Сагановіч Г Указ соч. - С 79
- ¹⁹ Акты ЮЗР - Т 4 - С 165
- ²⁰ Там само - С. 163.
- ²¹ ** Г Сагановіч твердить, що вже у вересні 1658 р Долгорукий повідомляв у Москвх про те, що місцева шляхта і козаки Нечая "ратных ;подей из наших полков многих побили..." (Сагановіч Г Указ. соч. - С. 79) Однак джерельний аналіз показує, що тут мова все ж ішла про другу половину жовтня 1658 р (Див : Акты Московского государства - Т 2 - СПб., 1894 - С 612-615).
- ²² Там само. - Т. 7. - С. 258
- ²³ Там само - С. 257-258
- ²⁴ АМГ. - Т 2 - С. 615. °
- ²⁵ Там само ° Там само
- ²⁶ Там само
- ²⁷ Цит. за: Сагановіч Г Указ соч - С. 79
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Акты ЮЗР. - Т. 5 - С. 35
- ³⁰ Русская историческая библиотека - СПб., 1907 - Т 21 - С 419 (далі - РИБ)
- ³¹ РДАДА, ф 27, оп 1, спр 87, арк 4
- ³² РИБ - Т. 21. - С. 899-900
- ³³ РДАДЛ, ф 27, оп 1, спр 87, арк 2
- ³⁴ Там само, арк 2-3
- ³⁵ Див : ПСЗ - Т 1 - №40.
- ³⁶ Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией - СПб., 1842 - Т 4. - №11
- ³⁷ Там само - №25.
- ³⁸ Сагановіч Г Указ соч - С 80
- ³⁹ РДАДА. ф 27, оп. 1, спр. 87, арк 5зв
- ⁴⁰ Там само
- ⁴¹ Сагановіч Г Указ, соч - С 80; АМГ - Т. 3. - С 51
- ⁴² Акты ЮЗР. -- Т. 5 - С. 35
- ⁴³ *** Щодо етнічного складу полку І Нечая, то, за даними Г Сагановіча, на початку 1659 р приблизно половину його становили білоруські селяни, озброєні бердишами, сокирами та рогатинами (Див : Сагановіч Г Указ соч - С 81).
- ⁴⁴ Мальцев А. Н Указ соч. - С. 120
- ⁴⁵ Акта ЮЗР - Т 5 - С 35
- ⁴⁶ Там само
- ⁴⁷ АМГ -- Т. 2 . - С 657
- ⁴⁸ Там само
- ⁴⁹ Там само - С.
- ⁵⁰ Там само - С. 673
- ⁵¹ Там само
- ⁵² Акты ЮЗР - Т 7 - С. 313
- ⁵³ Там само
- ⁵⁴ Там само - Т 4 - С 268
- ⁵⁵ Там само. - С.
- ⁵⁶ Там само. - С 261
- ⁵⁷ Там само - С 266
- ⁵⁸ Там само - С.
- ⁵⁹ Сагановіч Г Указ соч - С 86
- ⁶⁰ Там само. - С 87
- ⁶¹ Ткачов М. А. Замкі і люди - Мінськ, 1991 - С 84.
- ⁶² Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древ актов Т 4 С 144- 116
- ⁶³ Коган Д. Московский разгром Быхова в 1659 г // Еврейская старина - СПб., 1911 - Т 4 - С. 114-116
- ⁶⁴ АМГ - Т 2 - С 682; Сагановіч Г Указ соч - С 87
- ⁶⁵ Мальцев АН Указ соч. - С 124.
- ⁶⁶ Полное собрание законов Российской империи - Изд 2-е М, 1830 - Т 1 -№ 398 (далі - ПСЗ)

- [^]Сагановіч Г Указ соч. — С 129 - Крип'якевич І. П.
Історія України — Львів, 1990 — С 206
- ³ Там само — С 208
- ⁴ Г у р ж і ф т О І Українська козацька держава в другій половині XVIII ст : територіальні межі та населення Історичні зошити — К, 1992 — С 36
- ⁷ ПСЗ — Т. 2. - №183, 1186
- ⁶ Цит за: В о с І о к о в А Судьба Выповских и Нечая // Киевская сіарина - 1890.,- Кн 1. — С. 37
- ⁸ Там само — С 38
- [†] Лкга ЮЗР - Т. 5. - С 5
- ⁹ Там само
- [°] Памятники, изданные Киевскою комиссией) для разбора древних актов. - - К, 1898 - Т. 3. - С 427-428.
- ^{8*} Акты ЮЗР. - Т. 5. - С 34
- [†] Там само — С. 35.
- ⁸³ Липинський В Назв праця — С 274
- ⁸⁴ Акты ЮЗР - Т 7 - С 360
- ⁸⁵ Там само
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Див : Русский биографический словарь (Изл Половцева). — Т : Н-О — С. 378
- ⁸⁸ Акты ЮЗР - Т 8 - С 113
- ⁹ Там само. — С 70.
- ⁹⁰ Див : Л и п и н с ь к ı й В Назв праця -- С 486; Г о р о б е ц ь В Іван Нечай, полковник білоруський // Історія України -- 1997 — №7, 19
- ⁹¹ РДАДА, Посольський приказ Зносини з Польшею, кн 117. арк 177 зв — 178 зв
- ¹² Там само, арк 178 зв
- ⁹³ ДБМЧ. ТеюІ Нар>тПевича, 166, №40, арк 526
- ⁴ Там само, арк 526 зв
- ⁵ Там само. Теки Нарушевлча, 167, №01, арк 374—376
- ⁹⁶ Сагановіч Г Указ соч — С 142

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Методологія та методика історичних досліджень

Г. В. КАСЬЯНОВ (Київ)

Український націоналізм: проблема наукового переосмислення

Донедавна словосполучення "український націоналізм" в Україні вживалося лише в лайливому контексті, здебільшого з додатком "буржуазний". Згідно з офіційним теологічним догматом поняття "український буржуазний націоналізм" включало будь-які прояви національної свідомості, культури, ідеологічні чи політичні спрямування, які не збігалися з державною ідеологією в галузі національного питання і могли (чи вважалося, *що* могли) загрожувати її пануванню або стати основою для сепаратистських тенденцій. В результаті вся більш як 70-річна історія існування радянської України супроводжувалася невтомною війною радянської держави з химерою "українського буржуазного націоналізму" чи "українського націоналізму".

Одним з "фронтів" цієї війни була наука. Армія суспільствознавців, спираючись на догмати офіційної ідеології, протягом кількох десятиліть піддавала анафемі "український націоналізм", як правило, не вникаючи в суть цього поняття. Створено цілий масив літератури, науковий зміст якої важко узагальнити, оскільки вона спрямовувалася на обслуговування ідеологічних потреб режиму, а не на формування наукової точки зору.

Загалом для наукових досліджень ідеологічні містифікації довкола проблем націй, націоналізму і національних відносин мали винятково негативні наслідки: розробки в цій галузі "законсервувалися" на відпо-

відному рівні аж до 90-х років, коли стало очевидним, що дані проблеми в цілому, зокрема, українського націоналізму, потребують фронтальної переосмислення, нових теоретичних і суто прагматичних підходів, подолання стереотипів. Про суспільно-політичні наслідки туг навіть не йдеться: вони -- загальновідомі.

Тим часом націоналізм став фактом суспільно-політичного життя. В Україні легально діє кілька партій і громадських організацій, які претендують на титул націоналістичних. Деякі з них прагнуть поєднати постулати "класичного" етнічного націоналізму з демократичними принципами (Конгрес українських Націоналістів), інші вдавалися до радикально-націоналістичних гасел, агресивно пропагуючи відверто шовіністичні ідеї (частина Української Національної Асамблеї, об'єднання Державна Самостійність України). Елементи націоналістичної доктрини присутні і в програмах так званого "національно-демократичного" табору (Рух, УРП та ін.), хоча представники цієї течії відмовляються від терміну "націоналізм".

Спостерігається навіть ідеологічний мезальянс частини колишньої комуністичної номенклатури з націоналізмом, викликаний перерозподілом влади на теренах колишнього СРСР і прагненням сучасної політичної верхівки легітимізувати свої владні амбіції (так звана "партія влади" часів Л. Кравчука і у "модернізованому" вигляді -- частина сучасного владного істеблішменту). Нарешті, український націоналізм існує і діє на рівні суспільної свідомості (настрої, почуття, культурні артефакти тощо). Традиційно він домінує серед більшості населення Західної України, набув певного поширення і у центральних регіонах країни, головним чином серед частини інтелігенції.

Втім, зауважимо, що переважна більшість населення України ставиться до понять "український націоналізм" і "націоналізм" взагалі у крайньому випадку індивідуально, у гіршому -- різко негативно. Парадокс ситуації полягає у тому, що ця більшість живе в умовах, коли реальним є один з головних постулатів українського націоналізму -- державність української нації. Зрозуміти негативне ставлення до поняття "український націоналізм" неважко, якщо враховувати панування традиційно застережливого відношення до терміну "націоналізм" у масовій свідомості, яке підживлюється скандальною репутацією ультра-націоналістів, жахливими результатами національних конфліктів на Кавказі і в Югославії, нарешті, елементарним незнанням! суті, особливостей і закономірностей функціонування цього феномену.

Отже, дискусія, присвячена питанням історії, генези, політичного сьогодення і майбутнього українського націоналізму, була б цікавою як для розуміння сучасних суспільно-політичних процесів, так і для формування нових теоретичних напрямків у суспільствознавстві. А іже без переосмислення питань історії та функціонування українського націоналізму розуміння сучасної історії неможливе.

Стан дослідження проблеми

Термін "націоналізм" уперше з'явився у французькій політичній публіцистиці наприкінці XVIII ст., згодом, після короткочасної перерви, знову увійшов в ужиток у 30-ті роки XIX ст. і, нарешті, отримав остаточне право на існування у публіцистиці, політології і науковому лексиконі наприкінці XIX -- на початку XX ст.²

Спочатку слово "націоналізм" означало ототожнення особистості з певною етнічною спільнотою, нацією (наявною або такою, що існувала "в проекті"), згодом її ототожнення з певною державою -- реальною чи такою, що була лише на папері.

На Заході науковці зацікавилися цим феноменом майже 100 років тому. Водночас націоналізм став об'єктом досліджень представників найрізноманітніших дисциплін: антропології і соціальної психології, історії

й філософії, політичної економії і міжнародного права, етнографії і навіть біблієзнавства. Історичні коріння націоналізму, його вплив на культуру і політику, його феноменологія, роль у світовій політиці і етнічних конфліктах -- це тільки початок нескінченного списку питань, на яких зосереджували свою увагу дослідники націоналізму протягом останніх десятиліть. Вибіркова бібліографія наукових праць загальнотеоретичного характеру, присвячених націоналізмові, складена автором цих рядків, налічує приблизно дві сотні назв монографій, колективних праць і збірників статей. Серед "піонерів" досліджень у цій галузі були й українські вчені І

У цьому науковому і публіцистичному морі праць легко виявити краплину досліджень, присвячених власне українському націоналізмові. Залишимо осторонь численні розвідки публіцистів та ідеологів радикальною українського націоналістичного руху: від Миколи Міхновського і Дмитра Донцова, Юліана Вассіяна і Миколи Сціборською до Петра Полтави та їхніх післявоєнних епігонів (які були певним внеском у формування ідеології націоналізму, а не його науковим аналізом). Згадаємо лише суто наукові розробки в цій галузі.

Після другої світової війни, коли український націоналізм уперше "помітили" Іга Заході як вартий уваги фактор східноєвропейської політики, з'являються ґрунтовні дослідження, присвячені цьому феномену: блискучі есе Івана Лисяка-Рудницького⁴, монографія Джона Армстронга "Український націоналізм" про ОУН—УПА у 40—50-ті роки (вона витримала три видання і може вважатися класичним твором) \ книга його учня - Кеннета Фармера (присвячена українському націоналізмові у 50—60-ті роки)⁶ і праця Олександра Мотиля про український націоналістичний рух у 20-ті роки⁷. Слід згадати також єдину вдалу (в науковому сенсі) біографію Д. Донцова, написану Михайлом Сосновським⁸.

Усі ці дослідження, написані у 50—60-ті роки, і нині входять до списку наукової літератури, який може вважатися обов'язковим для тих, хто цікавиться феноменом під назвою "український націоналізм". Хоч названі праці є вагомим внеском у розробку проблеми, проте в них (за винятком монографії К. Фармера) український націоналізм розглядається як *політичний рух* і відповідна радикальна ідеологія. Той факт, що націоналізм можна трактувати в ширшому інтелектуальному чи доктринальному контексті, ігнорується.

Минулого року цей список поповнила монографія англійського дослідника Е. Вілсона "Український націоналізм у 1990-ті: віра меншості"⁹, яка викликала чимало критичних зауважень, що спричинить нову хвилю зацікавлення даною проблемою на Заході. З останніх "надходжень" варто згадати велику статтю Романа Шпорлюка в "Сучасності", в якій викладена нова версія української історії (і українського націоналізму) в контексті історії східноєвропейської¹⁰. Слід долучити до цього "реєстру" і праці Б. Кравченка, Дж. Мейса, Дж. Лібера, Я. Білоцерковича та інших західних дослідників, які безпосередньо не присвячені українському націоналізму, але містять історичні матеріали та відповідні узагальнення, без яких неможлива цілісна розробка даної теми.

Отже, доробок західної україністики у дослідження українського націоналізму на перший погляд не досить значний. На жаль, вітчизняні науковці здебільшого не мали до нього доступу — як внаслідок обмеженого знання мов, так і незабезпеченості відповідною літературою. Дослідження українських радянських суспільствознавців, як відомо, жорстко регламентувалися державними ідеологічними інституціями, тому науковий аналіз у них підмінювався "ідейною боротьбою", спрямованою на те, щоб "дати відсіч", "спростувати", "довести неспроможність" тощо.

Щоправда, останнім часом ситуація поступово змінюється, зокрема, долається сумнозвісна ізолюваність української науки від світової, рівень дискусії підвищується, хоча і надалі подекуди відчувається тиск ідеологічної кон'юнктури та ідеологічний чи клановий інтелігентський фанатизм. Свідченням змін на краще є праці представників "нової хвилі", які можна вважати ревізією старих і, мабуть, безперспективних підходів до вивчення феномену, що нас цікавить¹². Вони написані здебільшого під впливом західних соціологічних та політологічних теорій націоналізму, але, зрозуміло, не в цьому полягає їхня привабливість. Ці праці так чи інакше сприяють спробам "вмонтувати" українську історію в загальноєвропейський чи загальнолюдський історичний та інтелектуальний контекст.

Крім того, сформувався, умовно кажучи, "апологетичний" напрямок у дослідженнях націоналізму взагалі і українського націоналізму зокрема. Тут і сучасна націоналістична "партійна" література¹³ претензією на науковий аналіз, і праці фахових істориків¹⁴, і навіть дещо незграбні спроби запропонувати "нову" ідеологію "етнодержавотворення"¹⁵.

Отже, в сучасній україністиці (яку, мабуть, не варто поділяти на вітчизняну та західну) є доробок з досліджуваної нами проблеми, і будь-якому науковцеві не доводиться починати "з нуля". З одного боку, це полегшує дослідження теми, з іншого, створює певні труднощі, оскільки виникає ситуація "про це вже писали". Дійсно, праці Дж. Армстронга, О. Мотиля, К. Фармера і Е. Вілсона разом з "партійною" оунівською історіографією¹⁶ охоплюють майже весь період історії і розвитку українського націоналізму в ХХ ст., щоправда, здебільшого як ідеології або як руху. Особливих наукових відкриттів не передбачається і у специфічних відгалуженнях даної проблематики (наприклад, історії збройного опору ОУН— УПА).

У даному випадку нас цікавить не фактографічне наповнення проблеми (хоча тут все-таки лишається простір для діяльності) чи формальне уточнення або ревізія певних усталених уявлень та понять. Йдеться про інший, *якісний*, підхід до проблеми, без чого навряд чи можливе розуміння новітньої української історії, про зміну нашого трактування українського націоналізму як суспільно-історичного феномену, про спробу систематизації понятійного апарату (яку не треба сприймати як спробу уніфікації).

Проблема термінології і дефініцій

Багатоаспектність явища (чи явищ), що визначається терміном "націоналізм", поліморфність відповідних ідеологій і водночас зовнішня інтелектуальна "спрощеність" його основних постулатів призвели до того, що з'явилися десятки визначень цього феномену, кожне з яких спрямовувалося на фіксацію певних його доктринальних принципів, особливостей чи функціональних можливостей. В західному суспільствознавстві (йдеться про науковців США та Англії, які є лідерами теоретичних розробок у галузі націоналізму) під поняттям "націоналізм" розуміють будь-яке усвідомлене прагнення до національного самовираження¹⁷.

В українській інтелектуальній традиції термін "націоналізм" з'являється у 80— 90-ті роки ХІХ ст. Тоді він ще не мав специфічного ідеологічного забарвлення і ототожнювався з боротьбою нації за свої культурні, соціальні і політичні права¹⁸, тобто мало відрізнявся від ігальноприйнятого на Заході розуміння цього феномену.

На рубежі ХІХ— ХХ ст. ситуація змінилася: поділ українського *національного* руху на окремі конкуруючі течії і боротьба між ними призводять до ідеологізації поняття "націоналізм". Спочатку українські соціал-демократи ввели поняття "український буржуазний націоналізм", запо-

чаткувавши тим самим ідеологізацію терміну (цікаво, що найзавзятіше тоді таврував "буржуазний націоналізм" публіцист, який писав під псевдонімом "Дм. Закопанець" - у майбутньому автор найвагомішого манифесту радикального українського націоналізму Д. Донцов)¹⁴.

Тогочасна українська ліберально-демократична інтелігенція (або, як вона називала себе, поступовецька), яку соціал-демократи охрестили "буржуазно-націоналістичною", у свою чергу, також відмежувалася від "націоналізму", ідентифікуючи його з радикально-націоналістичною ідеологією Народної української партії М. Московського. Оскільки лідер останньої свідомо вживав термін "націоналізм" стосовно своїх ідеологічних конструкцій, фактично з цього часу в політичній свідомості української інтелігенції закарбувалося розуміння "українського націоналізму" як радикальної ідеологічної течії і політичного руху з виразними елементами національної винятковості, агресивності і ксенофобії.

Після поразки української революції 1917—1920 рр. термін "націоналізм" був досить швидко присвоєний радикальними націоналістичними угрупованнями в українському русі як на еміграції, так і на тих етнічних українських землях, які опинилися в складі держав-сусідів. Безумовним кредо українського націоналізму остаточно визначилася відома тріада принципів: незалежність, державність і соборність української нації. Вихід у світ 1926 р. книги Д. Донцова "Націоналізм" і дискусія довкола неї в українській публіцистиці²⁰ публікація праць ідеологів ОУН Ю. Вассіяна і М. Сціборського та інших у 20—30-ті роки²¹ призвели до того, що ідентифікація "українського націоналізму" з відповідним політичним рухом та ідеологією (у даному випадку - ОУН) стала вже усталеною традицією, данину якій віддавали і дослідники, і політики, і публіцисти — як радянські, так і західні.

Якщо відмовишся від "партійного" розуміння цього терміну, можна запропонувати узагальнююче визначення, зокрема, припустити, що націоналізм -- *це світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності певної нації чи націй взагалі*. Це повною мірою стосується українського націоналізму. Наведемо ряд характерніших, специфічніших функціональних характеристик націоналістичної доктрини, які запропонував професор Лондонської школи економіки (Лондонський університет) Ентоні Сміг "1. Поділ людства на нації є природним; 2. Кожна нація має свій специфічний характер; 3. Джерелом, першоосновою будь-якої політичної влади є нація, вся спільнота в цілому; 4. Якщо людина хоче буга вільною і прагне самореалізації, вона має ототожнювати себе з певною нацією; 5. Нації можуть самореалізуватися лише у власній державі; 6. Відданість національній державі, батьківщині — понад усе; 7. Головною передумовою всесвітньої свободи і гармонії є зміцнення національних держав" --. Ці основні елементи націоналістичної доктрини неважко знайти в українському націоналізмі, якщо сприймати його саме як світогляд.

Варто згадати і таку, "інструменталістську" характеристику націоналізму, запропоновану професором Гарвардського університету Р. Шпорлюком: "Націоналізм був багатоаспектним історичним явищем, він не обмежувався рамками культурницької програми чи руху або суто політичними питаннями. Він також не зводився лише до програми економічного розвитку, незалежно від того, де він з'являвся - чи то у політично незалежних державах (наприклад, в Італії після її об'єднання), чи серед тих народів, які ще не досягли політичної незалежності. Націоналізм мав справу з усіма згаданими проблемами. Його прихильники одночасно змагалися за політичну незалежність, збереження і розвиток окремої культурної ідентичності їхніх народів і за економічний розвиток нації. По суті, націоналізм був програмою і рухом за створення нових типів спільнот — націй"²³.

Нарешті, згадаємо ще одну, досить ефективну дефініцію націоналізму, яка буде корисною для побудови подальшої системи аргументів, її запропонував Ернест Гелнер: "Націоналізм є переважно політичним принципом, згідно з яким політичний і національний складники мають відповідати один одному. Як почуття або ж як рух, націоналізм найкраще можна визначити через цей принцип. Націоналістичний *сентимент* відповідає почуттю незадоволення, викликаному порушенням згаданого принципу, або почуттю задоволення, яке виникає завдяки реалізації цього принципу. Націоналістичний *рух* виникає на основі сентименту такого роду"²⁴.

Наведені визначення (їх можна продовжувати і далі) мають підвести до ще одного, конкретнішого визначення - *український націоналізм варто розглядати і розуміти як цілісний історичний феномен, одночасно: 1) як явище соціально-психологічне, і вже на цій основі 2) як світогляд, 3) як специфічну ідеологію і політичний рух*. Вважаємо, це дало б змогу позбавитися термінологічної плутанини та ідеологічних упереджень, коли, припустимо, слово "патріотизм" має всі ознаки соціальної і політичної престижності, а слово "націоналізм" викликає асоціації з ментальними і психічними збоченнями, політичною агресивністю та ідеологічним фанатизмом. Крім того, це дозволяє певною мірою "деідеологізувати" поняття "український націоналізм".

Згадані параметри можна вважати також рівнями функціонування українського націоналізму і одночасно етапами його історіогенези. Йдеться про те, що історично націоналізм зародився на соціально-психологічному рівні, згодом він еволюціонував у певний світогляд певної суспільної групи і, нарешті, сформувався як ідеологія і **політичний рух** (далі він мав би функціонувати на усіх трьох рівнях одночасно), проте історія лише епізодично давала йому такий шанс...

Проблема типології

Звичний ярлик "буржуазний", застосований щодо українського націоналізму радянськими **суспільствознавцями**, зрозуміло, мав суто неологічне значення, його науковий зміст був нульовим. Парадокс історії полягає саме у тому, що український націоналізм у відповідний час не був буржуазним, і саме це значною мірою позначилося на ході української історії. Втім, ідентифікація націоналізму з певним класом чи певними соціальними верствами як аналітичний принцип використовується всіма суспільствознавцями - не тільки марксистами. Якщо ототожнювати появу націоналізму як світогляду або як певної доктрини з певною соціальною верствою чи класом, то його "українську версію" треба адресувати інтелігенції. Згадаємо також характерний шлях радянської історіографічної школи поділ на націоналізм пануючих і поневолених, великих і малих націй, коли за останніми визнавалися політично та історично прогресивні риси.

Західне суспільствознавство пропонує більше розмаїття підходів до класифікації і типології націоналізмів²⁵. Наведемо лише деякі з них. Один з "першопроходців" наукового осмислення феномену націоналізму, професор Сіті Коледжу Нью-Йорка Ганс Кон систематизував націоналізм за чотирма ознаками: походження, історична мотивація, функціональні характеристики і спрямування розвитку. В результаті, на його думку, націоналізм поділявся на два історичних типи: націоналізм західного світу і **націоналізм "поза"** Заходом (переважно йшлося про Центральну і Східну Європу, Азію). У цьому поділі неважко знайти відлуння традиційного розмежування християнської цивілізації по лінії "візантійський Схід" - "римо-католицький Захід".

Націоналізм Заходу виник переважно як політичний феномен. Його появі передувало **формування** "національних держав". Він був продук-

том еволюції Ідей, коріння яких сягало в епохи Відродження, Реформації та Просвітництва, виникав у плюралістичних, відкритих суспільствах (зрозуміло, в період їх формування), спирався на економічну і політичну силу буржуазії, культивував індивідуалізм, суверенність особи, націю трактував як спільноту громадян, об'єднаних єдиною метою, своєрідною соціальною угодою. Його дебют на політичній арені -- кінець XVIII - початок XIX ст. (Франція, Англія, США).

Націоналізм другого типу виникає пізніше, у менш розвинутих суспільствах. В його першооснові -- мотивація "культурницького" характеру. Він зароджувався в авторитарних, закритих суспільствах, на відміну від західного ґрунтувався не на *ratio*, а на ідеалістичних мотивах, міфах про минуле. Нація розглядалася як ірраціональна спільнота, об'єднана спільним "духом", етнічною, культурною спорідненістю. Наголос робився не на права особистості, а на права колективу, спільноти. Характерною рисою цього типу націоналізму був комплекс національної меншовартості (який компенсувався надмірною самовпевненістю і агресивністю). Соціальні верстви-носії такого націоналізму - аристократичні "верхи" суспільства, які прагнуть поширювати відповідні ідеї в масах, причому ці ідеї, як правило, мають консервативний характер²⁶.

Цю схему запропонував історик. Певною мірою вона є зручною (як й інші типології: Карлтона, Дж. Гейза, Г. Тре-вора-Ропера та ін.) і впливає на відповідні історичні дослідження. Однак зрозуміло, що вона не охоплює історичні особливості різних націоналізмів, не кажучи вже про те, що риси "західного" типу можна знайти в будь-якому "східному" його візаві і навпаки. Як слушно зауважив Е. Сміт, Іспанія, Ірландія і Бельгія з їхніми націоналізмами мої ли опинитися у "східному" таборі, а "східний" колективістський принцип легко ідентифікувати у "західному" французькому націоналізмі²⁷.

У різних варіаціях схема Г. Кона використовувалася дослідниками для визначення місця та історичної ролі конкретних версій націоналізму. Вона залишається в "науковому обігові" і нині. Зокрема, її модифікацією можна вважати майнопопулярнішу сьогодні класифікацію націоналізмів, запропоновану професором Бостонського університету Лією Грінфелд у монографії "Націоналізм: п'ять шляхів до модерності" (1993 р.). Американська дослідниця використала досвід усіх попередніх класифікацій націоналізму і спробувала створити схему, спираючись на історичний розвиток таких країн, як Англія, Франція, Росія, США та Німеччина. Націоналізм як систему шей, вважає вона, слід класифікувати за трьома ознаками: по-перше, за його співвідношенням з демократією; по-друге, його ставленням до ідеї суверенності особи та народу; по-третє, за таким критерієм, як спосіб визначення належності до (національної) спільноти.

За останньою ознакою будь-який націоналізм необхідно характеризувати як *громадянський* або як *етнічний*. Громадянський, у свою чергу, має два різновиди: *індивідуалістично-ліберальний* та *колективістсько-авторитарний*, у той час як етнічний націоналізм може бути лише колективістсько-авторитарним²⁸.

Побудувавши цю цікаву, зручну і синтетичну схему, Л. Грінфелд передбачливо випереджає своїх критиків, зазначаючи: "В дійсності, зрозуміло, найпоширенішим типом є змітаний [тип націоналізму]"²⁹. Отже, "наїгнотішша" (інакше кажучи узагальнення деяких попередніх) типологія націоналізмів дає нам *сую* змогу конструювати, застосування якої щодо певного конкретного типу націоналізму хоч і дозволяє знайти певну "точку візаві" (на жаль чи на щастя?), не дає універсального трафарету, за яким різні націоналізми можна "розкласти по полицях"³⁰.

Наведені класифікації можна так чи інакше застосовувати і щодо українського націоналізму, визначаючи його тип, проте завжди треба

мати на увазі: по-перше, що жодна з цих (і усіх інших) класифікацій не дає узагальнюючої характеристики будь-якого націоналізму, зосереджуючись лише на його окремих, здебільшого домінуючих історичних чи функціональних особливостях; по-друге, вони мають суто інструментальне значення. Отже, *умовно* охарактеризуємо український націоналізм *переважно* як "етнічний" націоналізм "східноєвропейського тану" і елементами "громадянського" к окремих епізодах його історії (наприклад, національна політика Центральної Ради певною мірою відповідала принципам громадянського націоналізму, його елементи мали місце в діяльності уряду ЗУНР тощо).

Згадаємо ще декілька теоретичних розробок, які допомагають переосмислити проблеми історії і сучасного стану українського націоналізму. Згідно з теорією американського соціолога Карла Дойча³¹, визначення природи націоналізму неможливе без дослідження комунікативної системи суспільства, що включає такі компоненти, як соціальне стандартизована система символів (стандартизована мова), система вберігання і поширення інформації (бібліотеки, мас-медіа тощо), тобто система засобів, яка об'єднує певну спільноту єдиним інформативним полем і дає змогу таким чином її членам усвідомлювати свою спільність і водночас відмінність від тих, хто не належить до неї. Ця теорія буде корисною, наприклад, при виявленні причин слабкості українського націоналізму у "підросійській" Україні та його відносно високої мобільності та впливовості на західноукраїнських землях.

Найвидатнішим представником так званої "модернізаційної" теорії націоналізму був англійський вчений Е. Гелнер. Перехід від традиційного аграрного суспільства до модерного індустріального породжує потребу в його культурній гомогенності, і саме ця потреба є передумовою виникнення націоналізму. Останній виникає в різних країнах під впливом нерівномірного переходу до модерного індустріального суспільства внаслідок "ерозії" старих соціальних структур. Провідну роль у формуванні націоналістичної доктрини і "винаходженні нації" відіграє інтелігенція. Націоналізм у цьому варіанті перетворюється на доктрину модернізації, більше того, він не стає "...пробудженням націй до самоусвідомлення: він винаходить нації там, де вони не існують..."¹² (Зрозуміло, це надзвичайно стислий виклад деяких ідей Е. Гелнера, який шіро понував одну з найцікавіших наукових теорій націоналізму).

Стосовно українського націоналізму схема Гелнера часом "не спрацьовує", якщо розуміти її буквально. Проте, якщо проаналізувати процес розвитку і політичної мобілізації українського суспільства на рубежі XIX—XX ст., неважко помітити, що феномен, який є об'єктом нашого дослідження, слід розглядати як реакцію інтелігенції на модернізаційні процеси, що рошивалися під егідою чужонаціональної влади, процеси, які руйнував традиційне українське аграрне суспільство, але не внаслідок дії "внутрішніх" для нього, а "зовнішніх" сил.

Найвідоміші представники "інструменталістських" теорій нації і націоналізму - американський дослідник Бенедикт Андерсон і англієць Ерік Гобсбаум (до речі, обидва вищають належне марксистській інтелектуальній традиції) розглядають націю як "уявлену політичну спільноту" або як "винайдену традицію", необхідну політичній еліті у боротьбі за легітимізацію своєї влади в епоху масових рухів і революцій¹³. Їх підходи можна використовувати при аналізі формування і генези так званої "української ідеї", причому не тільки в період "національного відродження" XIX ст., але й стосовно сучасних спроб формування образу нації.

Отже, навіть побіжний огляд деяких теорій націоналізму, створених на основі аналізу світового історичного досвіду, свідчить про те, що український націоналізм "вписується" в загальний контекст світової іс-

торії, хоча, зрозуміло, має специфічні риси, особливості та "аномалії", пов'язані з його історичною генезою. Виникнення і розвиток українського націоналізму в усіх згаданих іпостасях -- прояв загальносвітових тенденцій і, хоча це й парадоксально, - - прояв загальнолюдського в національному.

Історична генеза

Питання про історіогенезу націоналізму безпосередньо пов'язане з історією формування української нації. Більшість дослідників вважають, що нації -- відносно недавній історичний феномен. На їх думку, інтенсивне формування та поява *модерних* (тобто сучасних) націй відбувалися наприкінці XVIII на початку XIX ст. За твердженням меншості, виникнення *модерних* націй неможливе без існування відповідних давніших почуттів, поглядів, рефлексій, які висловлюються і "кодифікуються" в національних міфах, історичній пам'яті, цінностях і символах (Е. Сміт, Дж. Армстронг), іншими словами, акумулюються в культурі⁵.

Л. Грінфелд вважає, що перша модерна нація -- англійська -- існувала як оформлена повноцінна політична спільнота вже у XVI ст. На користь меншості свідчать і дані історичної антропології, етнографії, історичної географії тощо (на род и-автохтони, зокрема, як правило, претендують на за давність націогенезу).

Утім, цілком очевидно, що розбіжності між "модерністами" і "примордіалістами" стосуються суго термінологічних аспектів: про які "нації" йдеться -- перші здебільшого роблять наголос на політико-економічних компонентах націогенезу, другі -- на культурних, лінгвістичних, географічних чи соціально-психологічних тощо.

Ще раз звернемо увагу на цікавий збіг "взаємовиключних" методологій: радянське суспільствознавство підходило до розв'язання проблем націогенезу саме з "модерністських" позицій, щоправда, на основі "класовою підходу" поява націй і націоналізму пов'язувалася і виходом на історичну арену буржуазії.

Ці зауваження важливі ;ши нас, головним чином, щоб з'ясувати, де, в якому пункті історичною часу треба шукати початки формування *окремої самоїдентичності* українців. Коли українська нація почала формуватися як "уявлена спільнота"? Відповідаючи на ці запитання, варто було б виходити з декількох засад: по-перше, даний процес не був фатально детермінованим "історичною необхідністю" виникнення української нації, він складався з серії закономірностей і випадковостей; по-друге, цей процес не був безперервним і не розвивався весь час по "висхідній" лінії: у ньому спостерігалися паузи, періоди зворотнього розвитку; по-третє, цей процес треба розглядати у взаємозв'язку і взаємодії з відповідними процесами у нації-сусідів; по-четверте, розглядаючи історію формування *національної ідентичності* українців, треба чітко розрізняти Ідентичність культурних і політичних еліт (яка піддається хоча б приблизному аналізу) та ідентичність мас (яку проаналізувати майже неможливо внаслідок відсутності відповідних ;джерел).

Тут треба згадати цікаве спостереження професора університету Нью-Касл (Англія) Девіда Сондерса стосовно саме "українського випадку": "Національні ідентичності можуть існувати досить невиразно ще до того, як вони реалізуються в державності Вони можуть існувати і без такої реалізації. Вони можуть урізноманітнюватися і змінюватися. Вони можуть проявлятися лише зрідка. Але вони цілком піддаються аналізу, якщо розглядати їх протягом досить тривалого періоду"⁶.

Залишимо поза увагою прагнення "задавити" процес початку націогенезу українців часами існування нагшшіфічних народів чи, припустимо, часами Київської Русі. Диспути у цій галузі іноді нагадують

сварку віруючих з атеїстами, коли жодній зі сторін не вистачає аргументів на підтвердження чи заперечення факту існування Бога. Дослідження представників "класичних" українських історіографічних шкіл (В. Липинський, М. Грушевський, І. Крип'якевич), сучасні фундаментальні розробки (Ф. Сисин, В. Смолій та В. Степанков, Т. Хінчевська-Геннель, В. Щербак, Н. Яковейко та ін.) дають змогу локалізувати період формування "протоукраїнської", "руської", "рутенської", а якщо абстрагуватися від політичного "корегування" історії - "окремої" ідентичності українців як територіальної, культурної та соціальної спільноти.

Існують принаймні три параметри, на які орієнтуються дослідники і які піддаються верифікації: мова, наявність історичної традиції, релігія •". На основі аналізу цих параметрів можна стверджувати, що протягом XVI—XVII ст. відбувався процес акумуляції в свідомості "українських" (термін "український" вживається як географічний) сліт 1-их елементів, за якими вони відокремлювалися від ширшого культурно-політичного і релігійного довкілля, від відносно недиференційованого до цього часу культурно-політичного простору, де домінувала культура, віч якої треба було "відокремитися" або ж якій треба було протиставитися.

На цей час припадають і початки формування ідеї "політичної відрубності" і державницької ідеї (їх не варто ототожнювати з національною ідеєю, яка, безумовно, була інтелектуальним продуктом кінця XVII ст.). У сучасній історіографії навіть вживаються терміни "національна революція", "національно-визвольна війна" та ін. стосовно цих часів і деяких подій³⁸. Очевидно, такі терміни можна вважати проявом "рефлексивної історії", коли сучасні поняття екстраполюються на явища минулого. Термін "нація" якщо і вживався в ті часи, то здебільшого для визначення певних культурних чи політичних еліт³⁹. Отже, його семантичне значення було досить специфічним і відмінним від сучасного. Утім, термінологічні проблеми сучасної української історіографії потребують окремого дослідження.

У процесі культивування культурної, а часом і політичної окремішності, автономності в середовищі української політичної і культурної еліти спостерігається перерва протягом значної частини XVIII ст. (загальновідомі поодинокі винятки лише підкреслюють спрямування головної тенденції). Структура політичних лояльностей верхівки українського суспільства вмонтовувалася в російську абсолютистську систему, хоча, як доводять сучасні автори, в середовищі української еліти періодично з'являлися "автономістські" амбіції⁴⁰, які, гадаємо, також не можна було ототожнювати з "державницькими", а тим більше "національними" ідеями. Вважаємо, що "автономна" ідентичність локальної еліти стосувалася здебільшого її прагнення зберегти станові привілеї, територіальні особливості самоврядування. Це була реакція не на "національну", а на станowo-територіальну асиміляцію українських земель та еліти.

На початку епохи так званого "національного відродження", яка охоплює період з кінця XVI до 20-х років XX ст., специфічно українська ідентичність не існувала як цілісне явище. Будителям "сплячої нації" довелося не стільки відроджувати, скільки заново конструювати її, починаючи з головного - формування уявлення нації про себе. Можливо, звичний термін "національне відродження" виглядає дещо ідеологічно кон'юнктурним, і слід було б говорити не про "відродження", а про "народження", тобто про початковий етап формування модерної нації. У загальних рисах цей процес відомий фахівцям, отже, не варто вдаватися в його деталізацію і повторення загальновідомих фактів. Зауважимо лише, що він вибував за спільним для більшості східноєвропейських націй сценарієм, основні моменти якого віобразжені у періодизаціях М. Гроха, П. Магочія та ін.⁴¹.

Саме процес формування "уявлення про себе" (можемо також назвати його процесом творення нації як "уявленої спільноти") спричинив виникнення українського націоналізму в тому розумінні, яке пропонується у даній статті. Протягом XIX ст. український націоналізм пройшов у своєму саморозвиткові три фази: зародившись на соціально-психологічному рівні як суміш станових амбіцій нащадків козацько-шляхетської еліти та культурницьких інтересів нової, "різничинської", інтелігенції, він під впливом дії зовнішніх факторів набув нової форми *етнічної*, а згодом *національної ідентичності* інтелектуальної еліти українського суспільства. Через декілька десятиліть він став елементом *світогляд* певної її частини (*національна свідомість*), а наприкінці XIX ст. почалося оформлення його в ідеологію і політичний рух, завдання якого було "класичним" для східноєвропейських націоналізмів - "покликати" до політичного буття маси, перетворити їх на націю. Ідеологічне і політичне оформлення українського націоналізму на рубежі XIX—XX ст. було спровоковано і моїутніми соціальними факторами.

В руслі згаданої вище "модернізаційної" теорії можна висунути таку гіпотезу: перехід імперій до індустріальної модернізації і виникнення у пануючих націй відповідних тинів націоналізму (як доктрини модернізації) спричинили кризу архаїчно-аграрного українського суспільства. Фактично відбувався процес зміни типу суспільства в імперіях, до складу яких входили українські землі.

Для українців ці зрушення були зумовлені не внутрішніми факторами органічного розвитку (зокрема, соціально-економічними), а зовнішніми - потребою центра-метрополії в модернізації. Індустріальна модернізація (перехід ви традиційно-аграрного суспільства до індустріально-модерного) призводила до розбалансування традиційної соціальної структури, властивої українцям, породжувала серйозні соціальні проблеми і з\гушувала політичне активігу частину українського суспільства гігукати адекватну відповідь.

Оскільки на цей час національна ічентичність української інтелектуальної (вона ж і політична) еліти вже існувала, ця відповідь формулювалася у термінах націоналістичної або ж значно популярнішої соціалістичної ідеології (про взаємодію націоналізму і комунізму ігітимється нижче).

Звідси можна зробити таке припущення: український націоналізм як ідеологія і форма політичного руху був опосередкованою реакцією на модернізаційні процеси, а не її наслідком. Модернізація, яка здійснювалася під егідою панівних щодо українців націй, посилювала асиміляційні процеси, відчуження сільської культури від міської, доводила до кризового стану традиційні цінності, зосереджені тля більшості української інтелігенції в ареалі традиційно-аграрної культури. Захист цих цінностей на ідеологічному рівні призводив до визрівання культурницького, а і ним і політичного націоналізму, які охоронці імперської неподільності в Росії безпомилково охарактеризували як "сучасний етап південноросійського сепаратизму"⁴.

Нагадаємо ще одну характерну особливість історичної генези українського націоналізму: якісні відмінності цього процесу на західноукраїнських землях та на Наддніпрянщині. Історичний час плинув неоднаково в різних історичних просторах, відрізнявся політичний та інтелектуальний клімат, тому іноді український націоналізм в цих регіонах мав настільки серйозні відмінності, що можна було говорити про два українських націоналізми. Цікаві спостереження щодо цього с у статтях П. Магочія та Р. Шпорлюка ^ (хоча ці автори використовують іншу термінологію). Вважаємо, що цей аспект "національного виродження" також потребує спеціального дослідження. Утім, незважаючи на відмінності розвитку націоналізму у різних історичних регіонах України, з

другої половини XIX ст., коли контакти між ними стали інтенсивнішими (згадаємо "комунікаційну" теорію націоналізму), це був єдиний взаємодоповнюючий процес, який відбувався різними темпами в різних регіонах.

Проблема взаємодії і взаємовпливів

Еволюція українського націоналізму проходила не у вакуумі. Припускаємо, що він значною (часом вирішальною) мірою був продуктом зовнішніх впливів, результатом складної взаємодії і взаємного проникнення інших ідеологій, доктрин, світоглядів. Однак така властивість не була особливою рисою власне українського націоналізму, бо притаманна будь-якій доктрині і націоналістичній зокрема⁴⁴.

За браком місця обмежимося побіжними зауваженнями-гіпотезами. Припустимо, що початкові інтелектуальні передумови виникнення українського націоналізму фортувалися під впливом ідей Французької революції (за схемою: суверенність особи суверенність народу "нації"), епох Просвітництва та Романтизму, які були перенесені на українську територію (проблема "Імпорту" ідей в українській історії потребує фундаментальних розробок). Якщо виникла ідея суверенності певного народу, чому це не могла бути ідея суверенності "малоросів"?

Ідеологічне оформлення українського націоналізму * другої половини XIX ст. відбувалося під впливом таких духовно-інтелектуальних течій, як романтизм і позитивізм. Зокрема, ідеологічний і політичний дебют радикального українського націоналізму на рубежі XIX–XX ст. чималою мірою був реакцією на кризу позитивізму, кризу аполітичного культурництва і просвітництва, так званого українською народництва, хоча і не слід забувати того, що новоявлені українські націоналісти виховувалися саме в гуртках "культурників" (те ж стосується і українських соціалістів).

Оформленню *етнічної* самосвідомості неолітів українства середини XIX ст. в самосвідомість (ідентичність) *націонсїйну* сприяли також впливи російського і польського націоналізмів. Зокрема, виникнення і пропаганда концепції "самодержавство, православ'я, народність" могли підштовхнути до пошуків і формулювання "української альтернативи", а невтомна боротьба сусідів-поляків за підновлення своєї державності мала стані падижаючим прикладом для конструювання ідеї культурного і політичного сепаратизму (згадаємо "федералістичну" ідею польських повстанців 1863 р. щодо відновлення Речі Посполитої у вигляді добровільної федерації *трьох окремих* народів: польського, литовського та українського)⁴⁵.

Варто вказати і на роль "конфліктного фактору" у формуванні національної свідомості українців. Наприклад, політика переслідувань української мови і культури в Російській імперії у другій половині XIX ст., яка традиційно розцінюється як така, що ослабила "український рух", могла сприяти поглибленню і загостренню (іолітизації) національного сентименту діячів епохи "національного відродження" та еволюції його в національну свідомість і далі - в спроби інституціонального оформлення відповідної протидії. До речі, термін "сепаратизм" стосовно культурницьких ініціатив діячів українського руху вперше пролунав саме з табору охоронців "єдиної і неподільної"...

В Західній Україні потужним фактором прискореної еволюції українського націоналізму в ідеологічні і політичні форми була дедалі гостріша конкуренція з поляками. Останні були не тільки конкурентами, але й давали українцям наочний приклад національної самоорганізації: відповідаючи на виклик поляків, вони майже в усьому копіювали своїх противників. Чи не стала етнічна концепція польської нації, яка набула поширення у другій половині XIX ст., могутнім поштовхом для виникнення відповідних поглядів серед діячів українського руху початку нинішнього століття?

Один з найцікавіших сюжетів в історії українського націоналізму - його взаємодія з соціалізмом і комунізмом. Як доводить Роман Шпорлюк, така взаємодія (націоналізму і комунізму) була загальносвітовою тенденцією⁴⁶. Перші заклики до незалежності і соборності України, як відомо, пролунали з рядів української марксистської інтелігенції в Галичині (В. Будзіновський, Ю. Бачинський) і від імені соціалістичної інтелігенції на Наддніпрянщині ("Самостійна Україна" М. Міхновського) - щоправда, останній! не належав до соціалістичних угруповань. Перші програмні документи українських націоналістів (Народна Українська Partія) містили чимало соціалістичних гасел і вимог, а члени цієї партії називали себе націонал-соціалістами. Найвидатнішим ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов починав свою політичну кар'єру як соціал-демократ. Втілення в життя націоналістичного ідеалу створення української держави у 1917 р. стало справою українських соціалістів, а здобуття незалежності у 1991 р. — чималою лирою було результатом дій частини керівництва Комуністичної партії України.

Варто згадати і такий феномен, як український "націонал-колгунізм" 20-х років, який зароджувався на початку ХХ ст., - спроби поєднати націоналістичні постулати з комуністичними⁴⁷. Такі спроби спостерігалися і пізніше -- у 60-ті (серед частини українських дисидентів)⁴⁸, і у 90-ті роки (про "націоналізм номенклатури" вже йшлося).

Елементи націоналістичної доктрини неважко відшукати у будь-якій ідейній течії українства кінця ХІХ • першої третини ХХ ст.: народницькій, консервативній!, соціалістичній (комуністичній), демократичній!. Цілком очевидно, що воно впливало на кожну з них і, відповідно, саме відчувало впливи з їхнього боку, запозичувало певні елементи з інших доктрин.

Можливо, найцікавішим прикладом діалектики зовнішніх впливів і внутрішнього розвитку в історії українського націоналізму є так званий "інтегральний" націоналізм 20—30-х років (варто зауважити, що цей термін є невдалим). Поява цієї течії була цілком закономірним наслідком поразки української революції 1917— 1920 рр. і одночасно проявом глобальнішої тенденції до радикалізації націоналістичних рухів після першої світової війни. (Припустимо, Ідо будь-який націоналістичний рух, який розвивається в умовах нерозвиненого громадянського суспільства, матиме рачикальний характер). Сама ж ідеологія "інтегрального" націоналізму представляла собою низку доктринальних запозичень з популярних у той час расових, етатистських, елітаристських та інших теорій, з полученням певних традиційних для української політичної думки кінця ХІХ — початку ХХ ст. постулатів, проти яких цей різновид націоналізму так палко боровся. Це стосується як "батька" українського радикального націоналізму Д. Донцова, так і найвидатніших теоретиків Організації Українських Націоналістів (М. Сціборського, К). Вассіяна та ін.).

Отже, еволюція українського націоналізму не була самодостатнім процесом. Більше того, феномен чималою мірою став наслідком зовнішніх впливів і взаємовпливів. Зрозуміло, що без наявності відповідних внутрішніх передумов виникнення будь-яких форм українського націоналізму було б неможливим. Проте саме зовнішні фактори і впливи стали тим поштовхом, завдяки якому український націоналізм перетворився в реальність, духовну, ідеологічну і політичну силу.

Історія і сучасність

Після закінчення другої світової війни, об'єднання українських земель у сюїаді СРСР і розгрому УТТА— ОУН український націоналізм як ідеологія і політичний рух став надбанням політичної еміграції з відповідними негативними наслідками: політичними розколами, фракційністю, до-

гматизацією окремих спрямувань і стагнацією ідеології. Водночас відбувалася "інфільтрація" елементів демократичного світогляду в ідеологічні настанови радикального націоналістичного руху. Цей процес розпочався ще напередодні війни і активізувався під впливом політичного досвіду воєнних років і західної демократії, в умовах якої довелося існувати ОУН.

В Україні протягом 50—70-х років спостерігалися спроби відновити націоналістичний рух на зразок ОУН в підпіллі (**Український** національний комітет, **Український** національний фронт та ін.), які, проте, виявилися безуспішними. Безумовно, на соціально-психологічному рівні український націоналізм існував, але навіть і такі його прояви придушувалися. Водночас Радянська держава поступово і послідовно насаджувала радянську ідентичність у руслі політики формування " нової історичної спільноти ра;шнського народу". Елементи націоналістичної ідеології можна було вишукати в середовищі **шестидесятників** і дисидентів, але це були спорадичні прояви. Таким чином, здавалося б, український націоналізм не має шансів на виживання в Україні.

Однак найменше ослаблення **ідеологічного** диктату правлячої партії в часи "перебудови" дало простір для виходу саме націоналістичного еентименту, а незабаром відновлення українського націоналізму в Україні як ідеології, так і політичного руху. Щоправда, колапс комуністичної ідеології не призвів до панування **націоналістичної**. Націоналізм не став для українців (громадян України) ані доктриною модернізації, ані ідеологією національної солідарності. Можливо, одна і причин цього полягає в тому, що український націоналізм майже в усіх іпостасях Іалишається *етнічним*. В основу його покладено ідею лояльності особи певному етносу, а не ширшій *пайітичній спільноті* -- *нації*, ідею етнічного походження особистості, а не свідомого політичного вибору, ідею кровної спорідненості, а не ідею громадянства. У такому вигляді український націоналізм як ідеологія і рух навряд чи має шанси на **політичний** успіх, і завжди існуватиме тенденція до його політичної радикалізації та ідеологічної стагнації. Вважаємо, що тільки його трансформація в націоналі**зм**! **громадянський** (коли поняття "українська нація" ототожнюватиметься не з етнічною, а з політичною спільнотою, з громадянством певної держави) дає йому можливість для подальшого розвитку і впливу на суспільство. При цьому велика роль належатиме державі, яка поки що :Це в зворотньому напрямку, забезпечуючи максимальне відчуження власних громадян від себе, таким чином підриваючи основи громадянської злагоди, суспільства і політичної нації в цілому.

¹ Див, наприклад: Є в і о к н м е н к о В Ю Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. — К., 1968; Р и м а р е н к о К) І Буржуазний націоналізм та його "теорія" нації - К., 1974; Р и м а р е н к о Ю. І Український буржуазний націоналізм — ворог **інтернаціонального** е знання трудящих -К., 1970; Іа ін."

- С on nor Walker A Nation is a Nation, is a State, is ail Ethnic Group, is a. // Nationalism (ed by John Hutchinson and Anthony D Smith) — Oxford—New York, 1994 — P. 41

² С т а р о с о л ь с ь к и й В Теорія нації — Відень, 1922, Б о ч к о в с ь к и й О І. Вступ до націології. — Мюнхен, 1991— 1992

³ R u d u y t s k y I v a n. Essays in Modern Ukrainian History — Edmonton, 1987: Л і і с я к-Р у д н и ц ь к и й І в а н Між історією і політикою: Статті до історії та критики української **суспільно-політичної** думки — Мюнхен. 1973

⁴ A r m s t r o n g J o h n A Ukrainian Nationalism (3d edition) — Eglewood. Colorado, 1990

⁵ F a r m e r K e n n e t h C Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy — The Hague, 1980

M o t y l A l e x a n d e r J The Turn to the Riant: The Ideological Origins aud Development of **Ukrainian** Nationalism, 1919— 1929 — Boulder, 1980

⁶ С о с н о в с ь к и й М и х а й л о Дмитро Донцов: політичний пор грет (з історії розвитку ідеології українського націоналізму). — Нью-Йорк — Торонто, 1974.

- ^{ij} Wilson Andrew Ukrainian Nationalism in the 1990s A Minority Faith - Cambridge, 1997
- ¹⁰ Німчур Люк Роман Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. - 1996 - № 1-12
- Кра\у\с\ї\ї\ко Bohdan Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine - London, 1985; Liber George (). Soviet Nationality Policy. Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian USSR. 1923- 1934 - Cambridge, 1992; Mac James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933 - Cambridge, 1983; Біло\с\е\І\к\о\у\с\Jagoslav Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation - Boulder and London, 1988
- ¹¹ Майборода Олександр. Проблема зумовленості національних рухів у етнополітичних дослідженнях // Політологічні чигання - 1992 - № -- С 127-150; Кулик Володимир Новий український націоналізм: три поверхи вергеП // Сучасність. - 1993 - № - С 150-167; По\І\у\ль\н\и\и\кий В. А. Теорія української політології. Курс лекцій. - К., 1993; Зя\б\у\ж\к\о\О\С\ Філософія української ідеї та європейський контекст - К., 1993; Є\к\е\ль\ч\и\к\С\ Пробудження нації До концепції історії українською національного руху другої половини XIX ст - Мельбурн, 1994; Г\р\и\н\а\к\Я\ Нарис історії України Формування модерної української нації XIX-XX століття (Навчальний посібник) - К., 1996; Д\з\ь\о\б\а\к\В\ Отаман Тарас Бульба-Боровей (Штрихи до політичного портрета). - К., 1996 та ш
- ¹² ОУН: минуле і майбуття - К., 1993; І\в\а\н\и\ш\н\и\ Василь Нація Державність Націоналізм - Дрогобич, 1992 та ін
- ¹³ Курас І Ф., Турченко Ф. Г. Геращенко Т С М 1 Міхновський: постать на тлі епохи // Укр ісі журн - 1992 - № - 11
- ¹⁴ Римаренко Ю І Національний розвій України - К., 1995
- ¹⁵ До яких пращ можна віднести: Мирчук Пегро Нарис історії ОУН - Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968; Книш З\и\н\о\в\и\ Становлення ОУН - Торонто, 1970; М\а\р\т\и\н\е\ц\ь\В\о\л\о\д\и\м\и\р\ Українське підпілля: від УВО до ОУН. - Б\м\, 1949
- ¹⁶ Р\i\i\d\n\y\ts\k\y\I\v\a\l Trends in Ukrainian Political Thought // Essays in Modern Ukrainian History - Edmonton, 1987 - P. 105
- ¹⁷ Б Грінченко-М Драгоманов Діалоги про українську національну справу - К., 1994; О\х\р\и\м\о\в\и\ч\Ю\ Розвиток української національно-політичної думки. - Львів - Київ, 1922 та ін
- ¹⁸ В\о\й\н\и\л\о\в\и\ч\С\ Неіснуюче питання // Праця. - 1905 - Ч II; Р\и\б\а\л\к\а\Л\ Про патріотизм // Наш голос - 1910 - Ч. 2; З\а\к\о\п\а\н\е\н\ь\Д\м\ Українське питання і російська соціал-демократія // Наш голос - 1911 - № та ін
- ¹⁹ Див докладніше: С\і\с\н\о\в\с\ь\к\и\й\М\и\х\а\й\л\о\ Дмитро Донцов: політичний портрет - Нью-Йорк-Торонто, 1974
- ²⁰ Див, наприклад: В\а\с\с\і\я\н\Ю\ До головних засад націоналізму // Розбудова нації - 1928 - Ч 2; В\а\с\с\і\я\н\Ю\ Ідеологічні основи українського націоналізму // Там же - 1929 - Ч 3/4 С\ц\і\б\о\р\с\ь\к\и\й\М\ Націократія - Б\м\, 1938 та ін.
- ²¹ "Smith Anthony D Theories of Nationalism - New York- Evanslon-San Francisco-London, 1971 - P 21
- ²² Szporluk Roman Communism and Nationalism Karl Marx versus Friedrich List - New York-Oxford, 1988 - P 164
- ²³ Heilner Ernest Nations and Nationalism - Oxford, 1983 - P 1
- ²⁴ Жсхтна стаття не вмістить усіх, навіть "найфундаментальніших" типологій націоналізму Тим, хто цікавиться цим питанням, радимо звернутися до таких праць: Smith A D. Theories of Nationalism - New York- Evanslon-San Francisco-London, 1971 (перевидана у 1983 в.); S\m\i\th\A\D\ Encyclopedia of Nationalism - New York, 1990
- ²⁵ Цей короткий реферат типології Ганса Кона поклається за: S\m\i\th\A\D\ Encyclopedia of Nationalism. - New York, 1990 - P 173-176.
- ²⁶ Smyth E D Theories of Nationalism. - P 197-198.
- ²⁷ Greenfield Liah Nationalism: Five Roads to Modernity - Cambridge- London, 1993 - P 10- 11.
- ²⁸ Ibid - P. 11- 12
- ²⁹ Деякі інші типи класифікацій західних науковців містяться у книзі: Мала енциклопедія егаодержавотворення - К., 1997.
- ³⁰ Karl W. Deutsch Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality - Cambridge, 1966
- ³¹ Geilner E. Thought and Change. - London, 1964 - P. 168
- ³² Anderson B. Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism - London - New York, 1993
- ³³ Hobsbawm E (Ed) The Invention of Tradition - Cambridge, 1983
- ³⁴ Saunders D What Makes a Nation a Nation? Ukrainians since 1600 // Ethnic Groups - 1993 - Vol 10 - P. 10. Автор посилається на такі праці: S\m\i\th\A\N\th\o\n\y\D\ The Ethnic Origins of Nation - Oxford, 1986; A\rm\st\r\o\ng\J\o\h\n\A\ Nations before Nationalism. - Chapel Hill, 1982
- ³⁵ Saunders D Op cit
- ³⁶ Докладніше див: С\м\о\л\і\й\В\А\ С\т\е\п\а\н\к\о\в\В\С\ Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації - К., 1997; Chynczewska-

Henkel Teresa. Świadomość uarodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. — Warszawa, 1985; Sevchuk Ihor Ukraine Between East and West. — Edmonton—Toronto, 1996 та ін.

³⁸ С М о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Назв, праця; Щ е р б а к В. О. Формування козацького стану в Україні. — К., 1997 та ін.

³⁹ Greenfield Liah. Op. cit. — P. 5.

⁴⁰ К о г у т З е н о и. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760— 1830. — К., 1996; С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Назв

праця. - С. 236-314.

⁴¹ Hgosh M. Social Preconditions of National Revival in Europe. — Cambridge— London—New York—Toronto, 1985. — P. 220; М а г о ч і й П. Р. Галичина (історичні есе). — Львів, 1994. — С. 52—73. (В руслі концепції М. Гроха подається виклад українського "національного відродження" у підручнику Я. Г р и ц а к а. Нарис історії України. - К., 1996. - С. 58-101)

⁴² Щ е г о л е в С. Н Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912.

⁴³ М а г о ч і й П. Українське національне відродження: нова аналітична структу

ра // Галичина (історичні есе) — С. 52— 73; Ш н о р л ю к Р. Назв, праця

⁴⁴ Ця ідея докладно розвивається у фундаментальній праці Романа

Шпорлюка: Szporluk Roman. **Communism** and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List. — New York- Oxford, 1990.

⁴⁵ Waliński Andrzej Poland Between East and West. — Cambridge. - P. 36

⁴⁶ Szporluk Roman. Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List. - P. 15.

⁴⁷ М а с е J. Op. cit.

⁴⁸ Див. докладніше: К а с ь я н о в Г Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х - 80-х років - К., 1995.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. П. РЕЄНТ (Київ), О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)

Видання Інституту історії України НАНУ *

Основним змістом і спрямуванням визвольних змагань було розв'язання національного питання. Народи колишньої Російської Імперії прагнули завоювати право незалежно під будь-яких зовнішніх сил будувати своє майбутнє. Виконуючи квітневу постанову Українського національного конгресу про встановлення зв'язків з народами Росії, що добивалися перебудови її на федеративних засадах, Центральна Рада скликала в Києві 21—28 вересня 1917 р. з'їзд представників народів і областей.

Про політичне спрямування цього форуму розповідають матеріали, зібрані й підготовлені до друку О. П. Ресентом і **Б. І. Андрусишиним**⁴². Це в основному протоколи засідань з'їзду, які дають можливість з'ясувати його хід, уточнити кількість делегатів (їх було 93, а не 90, як вважалося раніше). На жаль, за деякими свідченнями, оригінали цих документів були вивезені до Ізраїлю єврейською делегацією, напевно, для того, щоб, посиляючись на них, засвідчити тривалість боротьби єврейства за створення власної держави. Нині, коли на прабатьківських землях євреїв побудована держава Ізраїль, документи доцільно було б повернути на Україну, адже вони є важливим джерелом для вивчення нашої історії.

Перші практичні кроки у творенні української державності в 1917 р. знайшли відображення в дослідженні О. І. Галенка і Д. Б. Яневського \ Аналіз механізму передачі владних повноважень від Українського національного конгресу до Центральної Ради, взаємини українського уряду і Тимчасовим урядом, які, за словами дослідників, мали "свою дуже напружену внутрішню драматургію", а також подій, пов'язаних з формуванням Генерального Секретаріату, протоколів його засідань дає можливість показати складність й неоднозначність умов, в яких народжувалася суверенна Українська республіка.

"Невизначеність статусу, структури та функцій органів влади, нестабільність **військово-політичної** ситуації, на думку авторів, зумовили стиль роботи Генерального Секретаріату і, відповідно, форму ведення протоколів його засідань". Підтвердженням цього є документи (зокрема, персональний склад Генерального Секретаріату, порядок денний та протоколи його засідань тощо), опубліковані в додатку. В іншій розвідці Д. Б. Яневського⁴⁴ аналізуються маловідомі конституційні акти України, що з'явилися в 1917—1920 рр.

Серед недостатньо вивчених проблем визвольних змагань -- історія спеціальних служб, зокрема **повстансько-партійного** штабу, який був спеціальним органом Державного центру УНР в екзилі і дислокувався у Польщі. Певним кроком на шляху подолання цієї прогалини можна вважати нарис В. С. Сідака⁴⁵, виданий спільними зусиллями Інституту СБУ та Інституту історії України НАНУ. У вказаній праці на підставі документів ППШ, що зберігаються у Бібліотеці Народові (Варшава), розглядаються процес його створення, завдання й обстановка, в якій він працював, аналізується система організації розвідки і контррозвідки під-

Продовження Почаюк дів : Укр іст. журн — 1998 — №1

розділів штабу й повстанських формувань на території УСРР, дається характеристика повстансько-підпільного руху в радянській Україні та керівництва ним з боку ППШ.

Автор наголошує, що однією з основних причин звуження соціальної бази повстансько-партизанського руху в Україні стало поширення прорадянських настроїв не лише серед лідерів окремих емігрантських груп, але й широких селянських мас Поділля й Волині.

Науковими полігонами, на яких випробовуються нові ідеї, новаторські методологічні підходи до вирішення вузлових проблем історичних студій, стали науково-теоретичні читання, систематично організовані Інститутом історії України. Вони дають можливість фахівцям не лише перевірити й апробувати результати власних досліджень у ході конструктивної полеміки з колегами, але й акумулювати напрацьований потенціал, визначати перспективну тематику й стратегію майбутніх пошуків.

16 березня 1995 р. відбулися науково-теоретичні читання, присвячені діяльності Центральної Ради, в яких брали участь співробітники Інституту історії України, представники інших наукових установ і навчальних закладів, їх вис гуні опубліковані окремим виданням⁴⁶.

Констатуючи відсутність вагомого історіографічного досвіду у вивченні історії Центральної Ради вітчизняними спеціалістами, завідуючий відділом історії України періоду революції та визвольних змагань доктор історичних наук В. Ф. Версткж спинився на раді питань, які мають висвітлити сучасні дослідники. На його думку, це -- визначення феномену УЦР, її структурна побудова, національний, соціальний та кількісний склад, періодизація історії Центральної Ради, аналіз політичних умов, за яких діяла ця інституція, її взаємини з Тимчасовим урядом Росії. При цьому доповідач не лише поставив завдання, але й зробив спробу дати власне бачення шляхів їх виконання.

Джерелознавчі аспекти проблеми висвітлено у виступі А. П. Гриценко ("Джерела до вивчення національно-визвольного руху в Україні у 1917 р."). Воєнним подіям 1917 р. присвячені доповіді О. Й. Щусь ("Питання військових заходів УНР на першому етапі її розбудови (листопад—грудень 1917 р.)"), а також О. Бойко й А. Буравченкова ("Український фронт у 1917 р."). Характеристика громадсько-політичного життя УНР подана у повідомленнях І. В. Хміля ("Український національний конгрес-з'їзд") та Т. С. Осташко ("Всеукраїнські учительські з'їзди в 1917 р."), О. П. Реента ("Ставлення робітників України до Центральної Ради"), О. І. Лупандіна ("Українська державність у світлі Брестського миру").

До тематики, яка в радянські часи вважалася "шкідницькою", донедавна відносилася й історія українського національного руху. Лише в останнє десятиріччя науковці повернулися до проблем, які ставилися українськими дослідниками з діаспори та зарубіжними вченими.

Першою узагальнюючою працею на дану тему стала колективна монографія, що вийшла 1994 р.⁴⁷ Авторський колектив книги, до якого увійшли Л. Г. Мельник, О. Ф. Скакун, В. Г. Сарбей, Л. Г. Іванова, Н. А. Шип, Ю. П. Лавров, О. М. Федьков, В. С. Горякіна, О. В. Лисенко, С. О. Єкельчик, поставив і значною мірою вирішив ряд питань, пов'язаних з генезою і динамікою національного руху в Україні протягом тривалого -- понад 130 років -- відрізка часу.

В першій частині праці в теоретичному та конкретно-історичному розрізах розглядається процес утвердження в масах національної свідомості з кінця XVIII до початку XX ст., становлення ідеї національного самовизначення й національної символіки з найдавніших часів до Української національно-демократичної революції 1917—1918 рр.

Друга частина містить характеристику початкового етапу українського національно-культурного відродження в умовах антиукраїнської політики російського самодержавства, зокрема його прояви в студентському середовищі.

Матеріали "завершальної частини монографії відображають специфіку українського національного руху в період революції 1905—1907 рр., діяльність російської інтелігенції, то захищала мову, освіту й культуру українського народу, а також роботу "Просвіти". У "Післямові" подано огляд вітчизняної та зарубіжної літератури з історії національного руху. За визнанням авторів, ряд подій та явищ вітчизняного національного руху (насамперед це стосується західноукраїнських земель) не знайшов відображення в монографії. Однак мету своєї праці вони вбачали не лише в ознайомленні широкого кола читачів зі станом розробки цієї актуальної теми, але й у тому, щоб заохотити фахівців до поглибленого дослідження даної багатогранної проблеми.

90-ті роки характерні якісно новим рівнем наукового осмислення міжвоєнного періоду історії України. Наступом на усталені стереотипи, руйнуванням, здавалося б, неспростовних аксіом, що всіляко закріплювалися у суспільній свідомості компартійними ідеологами, позначені праці професора С. В. Кульчицького.

Першим } своєрідної трилогії, в якій ґрунтовно аналізуються більшовицькі експерименти в ході пошуку нових засад організації суспільного виробництва і розподілу, стало дослідження, в центрі уваги якого "аналіз теоретичних засад донепівської політики правлячої партії та її руйнівних наслідків" (с. 2)⁴⁵. Вказуючи на обставини, за яких В. І. Ленін спочатку вводив до партійного лексикону та у повсякденне життя термін "воєнний комунізм", а потім відмовився від його використання і виступив з ініціативою проведення нової економічної політики, автор звертає увагу на неіомічеїгу раніше термінологічну "революцію", суть якої зводилася до визнання провалу "комуністичного штурму" і заміни його "соціалістичними перетвореннями".

Однак, на думку дослідника, здобутки соціалізму були "далекі віч гасел і реальних досягнень будь-яких соціалістичних партій ХХ ст., які завжди діяли в умовах цивілізованого ринкового господарства. Те, що в Радянському Союзі називали соціалізмом, - підсумовує С. В. Кульчицький, - насправді являло собою окремі елементи комуністичної системи виробництва й розподілу" (с. 59). Власне, це визнав і вождь більшовиків у 1921 р.

Монографія, що побачила світ у 1994 р.⁴⁹, відзначається оригінальними концептуальними знахідками, неформальним підходом до вивчення складних суспільних явищ. Трактуючи комуністичну доктрину в контексті світової історії, автор висловлює думку, що більшовицька стратегія формувалась як адекватна реакція на світову кризу, яка переросла у війну, та під впливом подій, що відбувалися в Російській імперії. Характеризуючи форму та зміст української радянської державності, дослідник переконливо доводить, що керівництво радянської Росії погоджувалося на державність України лише з тактичних міркувань, аби *середина підірвати український визвольний рух.

Офіційна радянська історіографія вбачала у військово-політично\гу союзу радянських республік імператив, нав'язаний громадянською пінною, і водночас перший етап на шляху до утворення СРСР. Автор розкриває приховані, глибинні причини даного явища, адже "Ідею формулою маскувалася 'здійснювана державною партією централізація військового і народногосподарського управління на території існуючих радянських республік", кінцевою метою якої "було створення на уламках Імперії унітарної держави у формі союзу радянських республік" (с. 72).

Донедавна причини господарської руйни в Україні 1920—1921 рр. пов'язувалися з війною. На думку ж автора, "економічний колапс, що

насушилися на країну, був викликаний, перш за все, методами і наслідками націоналізації "командних висот" в економіці" (с. 85).

Політика "воєнного комунізму" в Україні мала ряд особливостей, зокрема, щодо засобів вирішення продовольчого питання. С. В. Кульчицький вважає, що в першій половині 1920 р. продрозкладка в республіці була зірвана. Внаслідок цього більшовики під час збирання хліба переорієнтувалися з комбідів на комнезами -- інституцію, що піднеслася над радами як опора партії на селі. Цей маневр дав їм змогу до кінця року "викачати" з українського села 71,5 млн. пудів зерна. На підставі аналізу висловлювань керівників Радянської держави автор доходить висновку, що вони "вважали продрозкладку, попри чудово усвідомлювану небезпеку її застосування, інтегральним елементом економічної політики перехідного періоду. Тільки вона, за їх переконанням, могла допомогти побудувати на руїнах ринкової економіки омріяний ними соціально-економічний лад" (с. 104).

Нагадуючи, що в історико-економічних працях доперебудовного періоду був відсутній ґрунтовний виклад планів та одержаних результатів у галузі комуністичного розподілу, вчений певною мірою ліквідує цю "білу пляму". Поява в грудні 1920 р. низки декретів уряду Російської Федерації, названих у радянській історіографії "комуністичними", на його думку, свідчила про те, що комуністичний розподіл не пов'язувався з воєнними обставинами, як пізніше намагалися переконати радянських людей історики. Більшовицькі лідери силкувалися створити образ Ідеалізованого ними ж зразка держави якщо не в дійсності, то хоча б на папері.

Дії радянської влади в Україні значною мірою визначало ставлення до неї селянства. Невдачі більшовиків у 1919 р. в книзі пояснюються не традиційним для історичної літератури радянського часу "авантюризмом українського керівництва на чолі з Раковським", а саме хибністю земельної політики більшовиків. На відміну від Росії, де в післяжовтневий період основна частина землі була розподілена між селянами, в Україні за гетьмана Скоропадського відновлювалося поміщицьке землеволодіння, на зміну якому прийшла більшовицька "соціалізація", а фактично націоналізація землі. С. В. Кульчицький висловлює щодо цього думку, яка заслуговує на увагу: курс на комунікацію села здійснювався на основі підзаконних актів, тоді як аграрні закони радянської влади нібито враховували інтереси селянських мас. За цих умов селянам важко було розібратися у хитросплетіннях земельної політики більшовиків, тому вони негативно поставилися до комунізації. Виходячи з наведених міркувань, в праці говориться не про "союз робітників і селян", а про "економічну ворожість" між селом та містом.

Не можна не погодитися з твердженням автора й про те, що "виробництво, функціонування якого за відсутності ринкових важелів вимагало постійного застосування насильства, дедалі швидше деградувало" (с. 140). Неспростовною також є теза про цілковиту залежність республіканських властей від центру, яка стала причиною трагічного становища українського народу в період "воєнного комунізму".

Об'єктом наступного монографічного дослідження С. В. Кульчицького стала "нова економічна політика" більшовиків в Україні¹⁰. У цій аналітично-полемічній праці автор, визначаючи спрямування господарської стратегії більшовиків, підкреслює, що неп означав не зміну концептуальних засад більшовизму в економічних питаннях, а лише тимчасовий маневр, крок вперед, який у майбутньому дав би можливість зробити два кроки назад, до суто комуністичних принципів господарювання.

В книзі спростовується міфологема про те, що неп -- це геніальний винахід більшовиків, натомість проводиться думка про уособлення ними природного плину подій, які дістали відображення в програмах інших

партій, зокрема РСДРП. Отже, неп не міг тривати так довго, як розраховував Ленін. Державна партія повинна була зійти з курсу на півдорозі, не досягнувши поставленої мети.

Дослідник під критичним кутом зору розглядає ідею "місцевого господарського обороту", яка мала забезпечити більшовикам контроль над виробництвом і розподілом, а також концепції "державного капіталізму" - жорстко дозованих ринкових форм і методів, що повинні підготувати базу для повномасштабного впровадження комуністичних принципів організації господарства.

В монографії показано особливості процесу поділу партії на апаратну верхівку і рядових членів, іншими словами, на "внутрішню" й "зовнішню" партію, причому останній належала роль "передавальних пасів" від влади до широких народних верств, а також хід централізації партійно-державної ієрархії. Структурний аналіз місця і ролі партії то-радянської номенклатури у системі влади завершується висновком про те, що "створений більшовиками політичний режим уособлював владу партійної олігархії" (с. 68).

Автор відтворює логічно зумовлений ланцюг подій: непродумані соціально-економічні експерименти, які закінчувалися провалом, - зміцнення позицій державної партії в суспільстві — репресії проти потенційної опозиції - - теоретичне обґрунтування терору та його організаційне забезпечення.

Слід вказати і на нові оцінки дослідником засад, на яких створювався Союз Радянських Соціалістичних Республік, а також політики обмеження суверенітету Української РСР з боку центральної влади.

Таким мало дослідженим напрямом втілення в життя " нової економічної політики", як оподаткування, кредитування, акціонування, планове постачання приватного торгового капіталу, політика ціноутворення тощо, присвячена розвідка К. В. Лрбач⁵¹. Опрацювання широкого спектру документів дозволило автору відобразити складні стосунки держави з непманами, позитивні зрушення в економіці в результаті активізації приватної ініціативи та виродження ринкових відносин, а також прагнення органів радянської влади контролювати діяльність підприємців.

Парадигмою доперебудовної історіографії були праці, в яких соціальні колізії змальовувалися чорно-білими фарбами за принципом: все, що виходило за межі більшовицького уявлення про соціалізм або мало найменші ознаки опозиційності, таврувалося як вороже і таке, що не повинно існувати. Спроба втиснути в прокрустово ложе теорії та практики "класової боротьби" будь-які прояви суспільної активності на ділі означала жорстокі розправи з усіма, хто виявляв незгоду з діями радянської влади. Особливих страждань віч більшовицького правління зазнало селянство, яке уособлювало соціально-економічні, моральні засади українського суспільства, було носієм його традиційних цінностей.

Реакції селян на дії тоталітарного режиму присвячена публікація О. І. ГанжіЧ За словами автора, більшовики ввели в оману селянство, обіцяючи йому землю, господарську свободу, а на ділі примусивши його тягти ярмо "воєнно-комуністичної" колісниці. За допомогою чергової конструкції -- ідеологемі — вони приписали собі пріоритет у вирішенні віковичного аграрного питання. Натомість, ігноруючи корінні інтереси села, одразу після захоплення влади в Україні більшовики стали втілювати в життя власну програму організації сільськогосподарських відносин.

Дефініції "політичний бандитизм", "куркульська контрреволюція" тощо недвозначно вказували на те, як сприймався партійним керівництвом селянський опір грабіжницьким поборам нової влади. В праці наводяться численні документальні свідчення того, як створювалися і діяли каральні органи, аналізуються зміни в соціальній суті селянського руху, що загострював громадянське протистояння в укра-

їнському селі протягом 1920—1921 рр. Дослідниця акцентує увагу на використанні легітимних форм селянського спротиву в середині 20-х років -- безпартійних селянських конференціях, виборах до сільських і волосних рад тощо, характеризує засоби, з допомогою яких більшовики намагалися нейтралізувати вплив селянства, особливо середнього і заможного, на розвиток подій, витіснити його на периферію суспільного життя.

Новий виток протистояння між селом і владою, як свідчать наведені архівні документи, пов'язаний з хлібозаготівельними кампаніями 1926/27, 1927/28 років. Перехід держави до надзвичайних заходів для вилучення хліба знаменував закінчення непу і наростання 'загрози виникнення нової громадянської війни.

Ще одна сторінка вітчизняної історії, над якою нависла шовісія фігура замовчування, пов'язана з голодоморами, що через кожних 10—15 років косили населення України у 20—30-х роках. З'ясуванню справжніх причин голоду 1921—1923 рр. та його наслідків присвячена праця С. В. Кульчицького й О. М. Мовчан⁵³. Документи, залучені вченими, неспростовно доводять, що головною причиною продовольчої катастрофи було введення продрозкладки - "своєрідного другого вачання кріпосного права". Але якщо в Росії з весни 1921 р. замість насильницького вилучення сільськогосподарської продукції запровадили проднотаток, доповнений правом продажу її лишків на ринку, то в Україні грабунок села продовжувався.

Автори показують, як з допомогою статистичних маніпуляцій та волюнтаристських оцінок більшовицький центр завищував дані про реальний урожай зернових в Україні й відповідно встановлював розмір продподатку, який, по суті, продовжував залишатися розверсткою. Функціонери ж вищого ешелону УСРР не змогли (а дехто й не прагнув цього) добитися від Москви поступок. До того ж потреби Російської Федерації в харчових продуктах і необхідність надання допомоги спустошеному посухою Поволжю визнавалися пріоритетними навіть на шкоду власному населенню.

При цьому Україна не отримала за вивезений хліб ніякої компенсації. За словами дослідників, "нереальність хлібозаготівельних планів... призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель" (с. 15—16). Це загострило соціальну атмосферу на селі, спровокувало селянські виступи, на що більшовики відреагували застосуванням збройної сили для придушення заворушень.

Вже восени 1921 р. стали відчутними перші згубні наслідки лєнінської політики. В той же час ЦК КП(б)У, як свідчать автори, рекомендував губкомам партії відрізняти голод у Росії і неврожай в Україні, а наслідки останнього долати власними силами. В цьому, як і в інших, випадках, правляча партія діяла традиційними методами: то оприлюднювала декларативні папірці про допомогу голодуючим (з січня 1922 р. інформаційна блокада голоду припинилася за вказівкою центру), то вюгувала рештки того, що утримувало людей на межі існування і смерті.

Характерно, що і за такої складної ситуації правлячі кола намагалися перекласти тягар допомоги голодуючим на інші категорії населення, в тому числі духовенство, релігійні громади, мешканців міст, та поблизнірському заперечити факт голоду перед представниками зарубіжних добродійних організацій, які все ж спромоглися зробити свій внесок у справу допомоги голодуючим губерніям України. Злочин проти народу тривав і в 1922—1923 рр., коли, незважаючи на складне становище з продовольством, держава у великих розмірах експортувала сільськогосподарську продукцію.

На жаль, і в даній публікації немає відповіді на питання, скільки людських життів коштували Україні каннібалістичні експерименти "кремлівських мрійників". Існують об'єктивні причини цього -- відсут-

ність демографічної статистики, значний відрізок часу, що розділяє переписи 1897 і 1926 рр., тощо. Однак дана праця сприймається як серйозний крок на шляху подолання історичного "беспамятства".

У вересні 1993 р. в Києві відбулася міжнародна наукова конференція "Голодомор 1932— 1933 рр. в Україні: причини і наслідки". Доповіді її учасників, видані у вигляді матеріалів⁴, рі шяться за методологічними прийомами, постановкою питань, глибиною проникнення в суть проблеми і навіть емоційним забарвленням - від насиченої внутрішньою енергетикою і душевним болем (Івана Драча) до зважено-аналітичних (С. Кульчицького й Д. Мейса).

С. В. Кульчицький акцентував увагу на тому, що на відміну від голоду початку 20-х років голодомор 1932— 1933 рр. став не стільки наслідком комуністичного будівництва, скільки його інструментом. Тоталітарна влада використала терор голодом як засіб досягнення в сільськогосподарстві мети, сформульованої в програмі РКП(б) у березні 1919 р. Дослідник оцінює втрати населення України від голоду 1932— 1933 рр. в інтервалі 4,5— 4,8 млн чол.

Дискутуючи з С. В. Кульчицьким, Д. Мене висловив думку, що голодомор в Україні був "засобом тиску на селян з метою провести повну колективізацію сільського господарства", і спричинений він суто економічними факторами. Американський учений переконаний, що "політика голодомору тягнеться до всіх сфер політичного життя, в тому числі й національної політики" (с. 19), і спрямовувалася проти "українізації", самодостатнього розвитку республіки.

В. Косик вбачає одну з основних причин голоду в тому, що сталінське керівництво штучно гіпертрофувало загрозу з боку західних країн, зокрема Великобританії, і, боячись втратити Україну, намагалось "умиротворити" її таким чином.

Національний аспект голодомору розкритий у доповіді В. Марочка. Результатами досліджень людських втрат України протягом 70 років радянської влади, в основу яких покладено історичне системне картографування, поділилися М. Дмитрієнко та О. Маркова.

Механізму тоталітарної держави та проблемі голоду в історичній ретроспективі присвячена доповідь П. Панченка.

Маловідомі епізоди голоду 1921— 1923 та 1946— 1947 рр. розглянуті в повідомленнях О. Мовчан та О. Веселової.

Учасники конференції на підставі всієї сукупності оприлюднених фактів сформулювали ряд висновків (зокрема, про національну спрямованість геноциду) і прийняли рекомендації, що стосуються подальшого вивчення голодомору і правовій оцінці подій 1932— 1933 рр. в Україні вищим законодавчим органом країни.

Подіям 1931—1933 рр. в Україні присвячено ще дві невеликі праці⁵. У першій з них розповідається про форми і методи соціальної забезпечення дітей в ті роки. Автор другої -- С. В. Кульчицький - на підставі аналізу статистичних даних, у тому числі перепису 1937 р., висловив думку, що втрати населення України від голоду 1933 р. перевищували 3 млн. чол.

Генетична запрограмованість більшовизму на боротьбу з інакомисленням, опозиційністю, плюралізмом думок знайшла вияв у послідовному переслідуванні різних політичних партій. Воно ставало більш жорстоким у міру зміцнення позицій більшовиків на вершині влади.

З результатами вивчення форм і методів політичної дискредитації, знекровлення й ліквідації своїх ще дореволюційних противників -- есерів та меншовиків - знайомить праця С. А. Кокіна й О. М. Мовчан⁵⁶. Це, по суті, висвітлення зародкового етапу формування й діяльності репресивного механізму радянського режиму, апробації ним тих прийомів, з допомогою яких більшовицький каральний апарат створював умови для безроздільного панування в державі.

Автори не сумніваються, Ідо однією з причин гонінь, яких зазнавали члени РСДРП, було небажання більшовиків ділити з будь-ким вплив у профспілках. А саме в них позиції меншовиків вважалися традиційно міцними. Інкримінуючи меншовицьким літерам профспілок співробітництво з білогвардійською адміністрацією, більшовики діставали карт-бланш на розгром РСДРП. До речі, коли мова заходить про організацію Кірсти, автори публікації дещо спрощено визначають мету її створення - "формування військових робітничих загонів ;щя Добровольчої армії" (с. 20). Не вдаючись до розлогої аргументації, слід все ж висловити думку, що завдання кірстівської профспілки були значно ширшими ^{^7}.

Політичний егоцентризм більшовиків гранично збіднив палітру юнацьких та молодіжних організацій. Публікація В. І. Прилуцького⁸ переконує читача в *тому*, що зникнення небільшовицьких молодіжних об'єднань, які у своїй діяльності спиралися на значні верстви населення, відбулося не внаслідок об'єктивних закономірностей, а в результаті політичної лінії більшовиків, спрямованої на уніфікацію та монополізацію політичного життя радянського суспільства.

Питання, пов'язані з формуванням державних кордонів України у часи визвольних змагань та міжвоєнний період, висвітлені в історичній розвідці В. Д. Боїчка, О. І. Ганжі, Б. І. Захарчука ⁹. Проблема міждержавних кордонів є настільки важливою, що й сьогодні в політичних колах сусідів нашої країни не вщухають дискусії навколо неї. Становлення суверенної України як рівноправною партнера світового співтовариства неможливе без пошуку взаємовигідних рішень у територіальному розмежуванні з Росією, Польщею, Румунією, Угорщиною, Словаччиною. Тому публікація стала своєчасним і необхідним науково-об'єктивним дослідженням реалій, що склалися. Висновки і узагальнення авторів були використані в процесі підготовки ряду міжнародних угод і в ході активних міжнародних контактів України після здобуття нею незалежності.

Незвична для вітчизняної історіографії праця, що подає персональний склад керівних органів комуністичної партії з часу її 'заснування до 1989 р., створена С. В. Кульчицьким⁶⁰. Для спеціалістів, які займаються вивченням радянської доби, вона стала незамінним довідниковим виданням, що дає -змогу уникнути неточностей, зайвої плутанини у прізвищах, назвах керівних органів тощо.

Як відомо, більшовицька партія створила своєрідну систему підготовки кадрів для всіх сфер державного життя і номенклатурний порядок їх ротації. В її основу було покладено класовий підхід, суть якого полягала в наданні переваги вихідцям з пролетарських верств й відвертій дискримінації інших соціальних груп. В радянській історіографії питання підготовки кадрів розроблялося досить активно, але в руслі відомих партійних настанов. Замовчування і приховування негативних сторін державної політики щодо вирішення проблеми спеціалістів з часом великою мірою знецінили такі праці.

Вакуум, що утворився, поступово заповнюється публікаціями, позбавленими ідеологічної закомплексованості. Серед них розвідка Л. Ф. Шепель⁶¹, у якій дається характеристика робітфаків, що були породженням командно-адміністративної системи, з усіма притаманними їй перевагами і вадами. Автор підкреслює, що за умов підозрілого ставлення до інтелігенції з дореволюційним стажем більшовицький режим міг розраховувати лише на особливі форми і методи підготовки великої кількості спеціалістів з "низів". В основному цей план вдалося втілити в життя.

Політичні метаморфози кінця 80 -- початку 90-х років, що поклали кінець тоталітарній системі, зробили можливою демократизацію суспільного життя і, безперечно, не могли не позначитися на розвитку

історичної науки. Доступ до деяких раніше конфіденційних архівних джерел, відсутність "дамоклового меч" партійної цензури, зрослі Ігублікаційні можливості створили умови для підготовки якісно нового рівня досліджень у галузі суспільних наук. "Хвороба зростання" не обійшлася без таких ускладнень, як надмірне захоплення критиканством, сенсаційністю, очорнюванням минулою тощо. Однак водночас серйозні учені дістали можливість переглянути своє бачення багатьох явищ і процесів й скористалися нею.

Особливо "замінованою" ідеологічними штампами, жорстко зцементованою виробленими "на горі" конструкціями виявилася історія другої світової війни. Це не випадково, адже данин порівняно короткий період позначенні! величезною кількістю страждань, трагізму і героїзму народу, що його неможливо порівняти за насиченістю та емоційною напругою з іншими. До гою ж інерція мислення, спосіб, у який формувалося сприйняття війни в радянський час, несли потенційний заряд спротиву новим поглядам на цей найбільший катаклізм в історії людства. Виявилось, що і в незалежній Україні проблеми війни часто слугували відправною точкою не лише мітингових пристрастей, наукової полеміки, але й палких політичних дискусій у Верховній Раді.

Тому спеціалісти з історії війни виявилися в повнохгу розумінні слова "на передовій", а результати їх досліджень - *nil*. прискіпливим поглядом громадськості та людей, що беруть активну участь у виробленні політичного курсу держави.

Минуло 6 років з дня проголошення суверенної Української держави. Вляглися пристрасті, вщухли ідеологічні сутички, які не стихали під час відзначення ювілейних дат (50-річчя визволення України від нацистських загарбників та 50-річчя Перемоги радянською народом у Великій Вітчизняній війні). Час підвести деякі підсумки, оцінити те, що зроблено істориками, за останні роки.

Безумовно, публікації в "Історичних зошитах" не можуть лати повної картини, але показують основні напрями наукового пошуку в галузі історії війни. Перше, що впадає у вічі, — оновлення тематики, постановка питань, на які раніше накладали "табу" або вважали "нечитабельними". Практика довела хибність таких настанов, якщо за справу беруться фахівці, не обмежені вузькими рамками соціального замовлення.

Останніми роками вийшло кілька праць відомого вченого, доктора історичних наук М. В. Ковалю, позначених новими методологічними підходами, оригінальними концептуальними рішеннями. У одній з них, виданій Інститутом історії України⁶², автор ділиться власними роздумами про засоби виконання завдань, які стоять сьогодні перед істориками другої світової війни.

Дослідник показує моральну і наукову шкоду, заподіяну історичній науці сумнозвісною "опікою" відповідних органів, глорифікацією воєнних подій.

Не обмежуючись констатацією та коментуванням "вузьких" місць, автор пропонує конкретні шляхи усунення історіографічних збочень. Пріоритетне місце в цій справі надається осмисленню історії війни, тобто майже нерозробленому напряму історичних досліджень. Не повинні лишатися поза увагою науковців й помилково відкинуті свого часу радянською історіографією геополітичний, кліматичний, демографічний, національно-релігійний фактори війни.

Як відомо, характерною ознакою радянської літератури була своєрідна інтерпретація ролі особи в історії. Щодо війни ця риса виявилася особливо винукло, адже на догоду чертовому "хазяїну" препарувалися не лише окремі її епізоди, а й цілі періоди. Звиси — принципові перекоси, кардинальне зміщення акцентів у діапазоні "до навпаки", спотворення реального ходу подій, замовчування окремих фактів.

Торкаючись наболілих питань термінологічно-понятійного апарату, вчений закликає відмовитися від їх ідеологічної заангажованості. Заслужують на підтримку й теза про нагуманієть дискусії щодо назви війни, і пропозиція застосувати паралельні назви без будь-якого ідеологічного навантаження.

Праця містить періоди цієї війни: автор окреслює участь України у ній вереснем 1939 -- травнем 1945 р. Задіяність українських людських та сировинно-промислових ресурсів на час розгрому Квантунської армії на Далекому Сході дозволяє, на нашу думку, розчіїгирити ці хронологічні рамки до вересня 1945 р.

М. В. Коваль піддає критиці одну з цих пральних тез радянської історіографії - про "всенародний характер партизанського руху в Україні у 1941—1944 рр." Він наголошує, що ця "аксіома" не підтверджується ані з демографічного, ані з соціального, ані з етнічного боків. 501 тис. іартичанів і 100 тис. підпільників - це вольова, директивна цифра, використана в літературі * політичних міркувань (с. 31).

Дана праця стала ще одним кроком на шляху розвінчання усталених стереотипів (про несподіваність нападу Німеччини на СРСР, "превентивну війну" та ш.). Логіка аналізу причин неготовності СРСР до воєнних дій, низької боєдатності його Збройних Сил чнімає будь-які сумніви щодо морально-психологічної кризи Червоної армії, що стала наслідком внутріполітичних метает у суспільстві.

Торкаючись проблеми колабораціоналізму, дослідник звертає увагу на один з її компонентів - поліцейські підрозділи, до яких увійшли в основному ті, хто свого часу зазнав утисків з боку більшовицької влади.

Автор зазначає, що в радянські часи штучно замовчувалося й таке "нефучне" "єврейське питання". Чи не вперше у сучасній вітчизняній науковій літературі подається неунереджена оцінка україсько-єврейських стосунків у період холокосту. В праці розкриваються й інші недостатньо вивчені сторінки окупаційного "нового порядку", встановленою гітлерівцями на території України.

Серед питань, які потребують очищення від політичних нашарувань, дослідник називає життя населення в період війни, роль союзників у розгромі нацистів, значення матеріальної допомоги, наданої ними Радянському Союзу, тощо.

Особливістю даної публікації є те, що кожній вузловій проблемі М. В. Коваль прагне дати свіже, нешаблонне тлумачення. Це підштовхує як пересічного читача, так і спеціаліста до роздумів, пошуку власної відповіді на порушені питання. Цьому сприяє не лише залучення невідомих раніше фактів, але й новаторське тлумачення хрестоматійних питань.

Однією з наистійкіших міфологем радянської історіографії був радянсько-німецький договір 1939 р. Лише на 1 з'їзді народних депутатів СРСР вперше було обнародовано секретний протокол до цієї угоди, який майже півстоліття приховувався від радянського народу. На шпальтах періодичної преси з'явився потік публікацій про радянсько-німецькі документи, які викривали ганебну суть зовнішньополітичної стратегії Сталіна в передвоєнні роки. Однак першою ґрунтовною працею, спрямованою на поглиблений аналіз причин, які зумовили підписання "пакту Молотова—Ріббентропа", стала розвідка В. С. Ковалю⁶⁷.

Не переповідаючи змісту праці, акцентуємо увагу лише на окремих висновках і узагальненнях, зроблених визначним фахівцем у галузі міжнародних відносин воєнної доби:

на шлях договору з Гітлером Сталіна підштовхнули Мюнхен, двозначна позиція Англії, відмова Польщі від допомоги СРСР у боротьбі проти гітлерівської агресії, а найбільше його власне прагнення перехитрити всіх;

- уклавши пакт із Сталіним, Гітлер роз'єднав своїх ворогів, що катастрофічно погіршило їх військово-стратегічне становище;
- договір зв'язав руки Радянському Союзу, який не міг в'фучатися у розвиток події в Західній Європі, де Гітлер долав жертву за жертвою;
- пакт не прискорив початок другої світової війни, яку Гітлер розв'язав за власним графіком;
- несподіваність нацистською нападу на СРСР не була пов'язана з пактом, її зумовила помилкова оцінка міжнародної ситуації Сталіним, нерозуміння ним планів Гітлера. За цих умов у всій своїй потворності виявилися такі риси тоталітарної системи радянською зразка, як непрофесійність окремих підрозділів розвідки, холуйство партійно-радянської номенклатури, прагнення за будь-яку ціну доголити Хазяїну;
- катастрофа 1941 р., безприкладні поразки Червоної армії були закономірним результатом антидемократичної організації суспільства. Багаторічні жертви -- ціна, яку заплатив радянський народ за самовпевнений політичний курс сталінської верхівки.

В дещо іншому жанровому руслі В. С. Коваль звертається до подій осені 1939 р., поєднавши розгорнутий коментар книги польського історика К. Лішевського "Радянсько-польська війна 1939 р.", що стала першою узагальнюючою працею на дану тему, з власною концепцією початкового етапу другої світової війни¹⁴. Визначаючи високий професійний рівень дослідження польського фахівця, В. С. Коваль подає своє бачення того, про що написано в книзі, і тих епізодів, про які в ній нічого не сказано. Якщо К. Лішевський надає пріоритетне значення військовим питанням, то український вчений юсереджується на політичних аспектах проблеми, щоб показати, "що саме зажерливі загарбницькі задуми щодо України з боку тодішніх польських лідерів призвели їх до цілковитого політичного запаморочення, а Польщу — до вересневої катастрофи" (с. 8).

Аналіз міжнародної передвоєнної ситуації та контактів дипломатів різних країн зроблений автором з точки зору так званого "українського питання". Основну увагу при цьому із зрозумілих причин приділено політичним планам правлячих кіл Польщі, Німеччини та Радянського Союзу щодо України, зокрема Закарпатської, трактуванню "радянсько-німецького договору про дружбу і кордони" від 28 вересня 1939 р. і секретних протоколів до нього, а також характеристиці сталінських дипломатичних зусиль щодо Польщі.

Автор розставляє крапки над "і" в питанні про час і перебіг подій під Львовом, викриває цинічну позицію Сталіна в польсько-українському питанні.

Однією з найбільш трагічних сторінок другої світової війни був холокост - масове знищення нацистами єврейського населення. Написано про це багато, однак питання, пов'язані з теоретичним обґрунтуванням расової неповноцінності цілих народів, засобами впровадження в суспільну свідомість стереотипів арійської маячності, підготовкою практичних кроків для їх втілення в життя, досліджені ще недостатньо. Саме цим проблемам присвячена публікація В. С. Ковалю. Подаючи характеристику нацистською расизму в контексті історії антисемітизму, автор звертає увагу не лише на його ідейно-теоретичне підґрунтя, але й показує, яким чином це потворне явище стало засобом досягнення політичних цілей. У праці міститься оцінка внеску Гітлера і Розенберга до "скарбниці" нацистської думки в галузі расових стосунків, вказується, за допомогою яких методів у свідомості німецького народу формувався образ ворога в особі єврейського населення, а також аналізується практика "етнічних чисток", застосована гітлерівцями ще до нападу на СРСР.

Як і попередня, ця праця містить численні витяги з документів, однак у ній відсутні посилання на відповідні джерела, що певною мірою обмежує пізнавальні можливості читача.

Про першу масову акцію геноциду на території СРСР та її усієї Європи розповідається в публікації С. Я. Слисаветського⁶⁵. 38 536 мешканців Бердичева пішли в небуття восени 1941 р. Використовуючи архівні документи, спогади свідків, що залишилися живими, книги В. Гроссмана, І. Еренбурга, Ю. Шульмейстера, автор доводить, що масові вбивства у місті були заздалегідь спланованою акцією, яка повністю відповідала арійській теорії та нацистській практиці під час "походу на Схід". В праці йдеться про героїзм колишніх жителів Бердичева єврейської національності на фронтах і в партизанських загонах, увічнення пам'яті загиблих.

Тій же темі присвячена розвідка вію мого вченого, професора С. Я. Борового, яка підготовлена ще у 1946 р. для "Чорної книги", але раніше так і не побачила світ⁶⁶. Це ще одне неспростовне звинувачення на адресу людиноненависницького режиму, вирок нацистській арійській теорії та жакхливій практиці гітлеризму.

В 1994 р. "Історичні зошити" опублікували невелику, але змістовну працю члена-кореспондента НАН України В. І. Клокова про особливості тактики і стратегії радянських партизанів у боротьбі проти окупантів⁶⁷. В такому розрізі ця тема цивільними істориками ще не розглядалася. Враховуючи, що Всеволод Іванович брав безпосередню участь у діяльності партизанських формувань, а після закінчення війни тривалий час займався вивченням і узагальненням досвіту партизанського руху, його вихід на теоретичний рівень осмислення проблеми видається цілком логічним кроком.

Паралелі, проведені між громадянською та Великою Вітчизняною війнами, засвідчили, що радянське командування надавало великого значення партизанським і підпілним формам боротьби з противником. Однак, як з'ясувалося, міркування керівників держави, деталізовані у військовій доктрині, та рівень підготовки армії до ведення такої боротьби явно не відповідали один одному. Шапко закидацькі настрої, що домінували в Збройних Силах, підживлювали скептичне ставлення до належного організаційного забезпечення підготовки армії до специфічних форм опору ворогу. Внаслідок цього напередодні війни не було спеціальних розробок, загальної стратегічної лінії. Репресії 1937-1938 рр. знекровили не лише командний корпус регулярної армії, але й знищили тих небагатьох, які мали певний досвід організації партизанських загонів. Ці та інші причини, наведені автором, є вичерпною відповіддю на питання: хто і чому винен у невдачах початкового етапу війни. Саме толгу, за періодизацією дослідника, перший відрізок діяльності партизанів був позначений боротьбою за власне виживання.

Другий період характеризувався наступальними діями, рейдами по тилах противника, організацією чіткого зв'язку з'єднань з командними центрами. Саме навесні— влітку 1943 р. найбільш ефективною формою їх боротьби стала "рейкова війна", результати і вплив якої на хіт війни оцінює автор. З наближенням лінії фронту тактика партизанських загонів змінюється: вони дедалі тісніше координують свої акції з армійським командуванням.

Що ж до цифрових даних, які характеризують рівень розмаху й наслідки партизанського руху, то окремі з них викликають сумнів. Так, без критичної оцінки й коментарів наводяться відомості про 766 партизанських загонів та 613 диверсійних груп і результати їх діяльності на 1 травня 1942 р. (с. 39). Більш точно відображають дійсний стан речей цифри на березень 1943 р. - 7 великих з'єднань і 35 загонів загальною чисельністю 15 тис. осіб (с. 40). Без авторського коментаря залишається й кількісна оцінка партизанського руху, подана Українським штабом партизанського руху наприкінці 1943 р.: 46 великих з'єднань, 1993 загони і розвідувально-диверсійні групи, в яких налічува-

лося 100 тис. чол. (с. 47). Потребує уточнення також кількість ворожих сил (500 тис. чол.), виведених з ладу партизанами України.

Однак в цілому праця В. 1. Клокова прокладає нові напрями в дослідженні партиїнської тематики, розкриває ще невичерпані резерви наукового пошуку.

Проблеми життя та побуту міського населення на визволеній території України в період Великої Вітчизняної війни стали об'єктом вивчення Т. В. Вронської⁶³. Базуючись на великій кількості архівних документів, автор аналізує заходи державних інституцій щодо організації комунальної господарства і транспорту, пошуку шляхів розв'язання житлової та продовольчої проблем, соціального забезпечення інвалідів війни, родин фронтовиків та дітей, що втратили батьків.

Ілюструючи численними фактами катастрофічне становище, в якому опинилися міста України після вигнання з них гітлерівців, дослідниця детально аналізує заходи радянських властей щодо забезпечення їх належного санітарно-епідеміологічного стану, шляхи вирішення житлового питання, оскільки відновлення житлового фонду після того, як лінія фронту двічі спустошливою хвилею пройшла по українській землі, потребувало неординарних рішень і значних капіталовкладень. В праці розкриваються особливості карткової системи постачання населення продуктами харчування, промисловими товарами, предметами широкого вжитку. Дослідниця публікує цікаві, невідомі раніше документи про матеріально-іобучове становище родин фронтовиків, інвалідів війни, дітей-сиріт, характеризує заходи держави щодо їх поліпшення.

Книга містить багато сюжетів, які донедавна сором'язливо замовчувалися або ретушувалися. Прагнучи бути гранично об'єктивною, Т. В. Вронська віщає належне й організаційним можливостям централізованої радянської системи, але водночас спиняється і на викривленнях, зловживаннях, збоченнях у соціальній сфері, яких припускалися номенклатурне чиновництво і партійні функціонери.

Одним з важливих напрямів, на яко\гу повинні зосередити свої зусилля історики, є міжнародні зв'язки України, а також міжнаціональні стосунки в республіці в роки другої світової війни та після її закінчення. Саме тут слід шукати відповіді на питання про геополітичне значення України, роль "української проблеми" у війні.

Пакт Молотова— Риббентропа, а потім розгортання воєнних дій на радянсько-німецькому фронті створили умови для чергового загострення українсько-польських взаємин, оголили їх больові точки, що своїм корінням сягали у глиб віків⁶⁴. Спроба одним ударом розрубати "гордіїв вузол" суперечностей, здійснена за сценарієм Сталіна у 1944— 1946 рр., лише частково вирішила проблему, залишивши ще один рубець у свідомості та історичній пам'яті обох народів. Сучасний стан відносин між Україною і Польщею сповнює надією не лише на взаємовигідне співробітництво та успішне подолання взаємних претензій, але й на об'єктивне осмислення гіркого досвіду минулого. Ось чому появу монографії О. В. Буцько можна вітати як своєчасну і необхідну. Побудована на закритих раніше архівних джерелах, книга містить не лише постановку багатьох питань, пов'язаних з підготовкою і реалізацією угоди віч 9 вересня 1944 р. між Польською Республікою та УРСР, але й зважене, об'єктивне їх висвітлення.

Розглядаючи Західну Україну як сферу інтересів різних держав та військових формувань на зразок АК, ОУН— УПА, автор показує, як непримиренна боротьба між польськими та українськими загонами створила нестерпну міжетнічну атмосферу, в якій найбільше страждало населення краю. Тому план радянського керівництва виглядав зовні як щире прагнення припинити терор і нормалізувати становище, хоча мав ще одну, приховану стратегічну мету: підірвати польський та український

національно-визвольний рух у регіоні. Характеризуючи організаційні заходи, спрямовані на виконання міжурядової угоди, відносини уповноважених та представників обох сторін, дослідниця дійшла висновку, що "саме НКВС був органом практичного здійснення всіх закулісних планів післявоєнного розподілу сфер міжнародного впливу" (с. 43).

О. В. Буцько належить пріоритет введення до наукового обігу статистичних даних про кількість українського населення, евакуйованого з Польщі, та польського населення, переселеного з України. За її підрахунками, ця кількість становила відповідно 482 880 (97 % тих, хто підлягав переселенню) та 810 415 осіб (91 %). В праці міститься також багато статистичного і фактичного матеріалу про методи вирішення радянською військово-бюрократичною машиною питань, пов'язаних з прийомом, розселенням, влаштуванням на роботу в УРСР прибулих з Польщі. Показано і те, як приїжджі сприймали повної суспільний лад, колгоспну систему господарювання, моральний клімат у країні.

Загалом праця повертає відчуття історичної істини, допомагає змінювати підвалини нових - чесних і рівноправних - взаємовідносин між двома сусідніми народами.

В контексті міжнародних відносин воєнної доби розглядаються й допомогіві акції зарубіжної громадськості народу України в монографічному дослідженні Т. В. Вронської *за* О. С. Лисенка⁷⁰. Радянські історики зверталися до питання про взаємини української еміграції з прабатьківщиною в основному і площині військово-політичних пош'г. У даній праці зроблена спроба подати зважену і збалансовану каргіїгу допомогіві діяльності української діаспори США, країн Латинської Америки і Європи.

Книга містить історичну довідку про генезис української діаспори зарубіжжя, характеристику політичної орієнтації її громадських об'єднань. Благодійницькі акції емігрантських кіл подано на фоні організаційного життя українських громад, і по дає можливість усвідомити, наскільки складно іноді проходив процес зближення ріших таборів української спільноти.

У праці вперше реконструюються всі ланки проходження іуманітарних вантажів -- від збирачів до адресатів допомоги. Детальний розгляд документів однієї з них -- баз "Різноекспорту" СРСР -- дав підстави для узагальнення обсягів усього вантажопотоку, що йшов ьза кордону до Радянського Союзу і України зокрема.

Порівняння обсягу загальносоюзних гуманітарних надходжень із кількістю подарунків, що надійшли в Україну, дала змогу встановити долю благодійницької допомоги, яку одержали окремі верстай населення УРСР (інваліди, діти-еироти, багатодітні родини тощо).

Автори не приховували віт читача і факти зловживання і боку деяких посадових осіб, причетних до розподілу закордонних пожертвувань, а також людей, яких доля винесла на вищі суспільні шаблі.

В монографії розглядаються допомогіві акції зарубіжної громадськості на користь біженців, репатріантів та військовополонених українського походження, які опинилися в європейських країнах, а також проблеми репатріації. Адже завдяки зусиллям діаспори саме з цього контингенту формувалося поповнення української еміграції у країнах Америки та Європи.

Одггією з найбільш актуальних тем постперебудовної вітчизняної історіографії, на терені якої схрещувалися полярні політичні концепції, стала історія визвольних змагань у період другої світової війни. Не вдаючись до розкриття суті проблеми, все ж маємо відзначити залежність сучасної самосвідомості та настроїв суспільства від способу вирішення цього надзвичайно складного для сприйняття питання. На підтвердження цієї думки нагадаємо про вододіл, який незримо поділяє в наш час тих, хто визнає позитивні моменти в діяльності ОУН— УПА, і

тих, х'ю повністю і безапеляційно засуджує роль націоналістичного підпілля в роки другої світової війни. На шпальтах періодичної преси, під час мітингів і конференцій зламано багато списів, але, на нашу думку, до зближення позицій сьогодні ще дуже далеко. Тому науковці повинні подвоїти зусилля, аби відтворити найбільш точну картину подій, пов'язаних з історією ОУН—УПЛ.

"Історичні зошити" в 1995 р. опублікували нарис В. В. Дзюбака про неординарну постать командуючого "Поліської Січі" УПА—УНРЛ Т. Бульби-Боровця⁷¹. Спираючись на оригінальні архівні матеріали, дослідник висвітлює маловідомі та суперечливі сторони діяльності родоначальника Української Повстанської Армії, розкриває зміст його заходів, спрямованих на консолідацію всіх націоналістичних сил України. Аналізуючи причини невдач Т. Бульби-Боровця, автор доходить висновку, що його тривала орієнтація на німців "дискредитувала салгу кінцеву мету діяльності "Поліської Січі" УПЛ—УНРА -- створення української самостійної суверенної соборної держави" (с. 58).

25— 26 серпня 1992 р. в Києві відбулася Всеукраїнська наукова конференція, в якій взяли участь вчені українських та зарубіжних установ, що вивчають історію ОУН і УПЛ. Матеріали цього форуму⁷² засвідчили, що ввітчизняні фахівці у вивченні даної проблеми вийшли на якісно новий щабель, зріс інтерес до тематики, пов'язаної з націоналістичним підпіллям 40— 50-х років. Обсяг нашої публікації, на жаль, не дозволяє спинитися на всіх виступах, однак кілька міркувань, висловлених учасниками конференції, заслуговують на увагу.

Критичний аналіз програмних засад ОУН запропонували слухачам М. Прокоп ("УПА і демократизація програми ОУН") і С. Процик ("Розвиток програми визвольної боротьби ОУН (1943— 1945)"). Характеризуючи початкову фазу підпільного повстанського руху, дослідники наводять різні його кількісні показники. Якщо А. Жукізьський ("Як творилася Українська Повстанська Армія") говорить про 10 тис. членів УПЛ, -то І. Миткалик ("Українська Повстанча Армія - Українська народно-революційна армія отамана Тараса Бульби-Боровця") називає іншу цифру — 3 тис. Немає однастайності також у визначенні сил націоналістичного підпілля пізнішого часу. А. Камінський ("Визвольна боротьба і питання жертв УПА") вважає, що взимку 1943— 1944 рр. УПЛ мала найбільший особовий склад - 40 тис. осіб разом з підпільними кадрами ОУН. Через рік під час переходу лінії фронту на радянську територію чисельність УПА оцінювалася в межах 20— 25 тис. чол. В. Косик ("Ставлення німців до ОУН і УПА"), базуючись на німецьких архівних документах, доводить, що гітлерівське командування перебільшувало реальні сили оунівців, зокрема, в Галичині, де, за даними ворога, діяло приблизно 80 тис. повстанців.

У доповіді М. Ковалю ("Бандерівське підпілля на території третьою рейху") висвітлюється розгортання мережі ОУН за межами України. Міжнародним аспектам проблеми присвячені повідомлення С. Бутка ("ОУН—УПЛ і українсько-російські відносини") й О. Голобуцького ("УПА й поляки: довгий шлях до порозуміння").

В центрі уваги дослідження В. Грипевича ("УПА і Червона армія") — протистояння повстанців регулярним радянським військам на завершальному етапі війни та його наслідки.

Нові документи, які розкривають тактику і стратегію радянських спецорганів у придушенні національно-визвольного руху в Україні, оприлюднив І. Білас ("Форми та методи діяльності НКВС— МДБ у боротьбі проти ОУН—УПА").

А. Камінський висвітлює питання про втрати націоналістичного підпілля. За його даними, жертви УПА— ОУН— УГВР становили 8— 10 тис., або, за завищеною статистикою, - 16— 20 тис. осіб.

Цікаві думки, нові факти, їх оригінальне тлумачення прозвучали у виступах Є. Стахів ("Еволюція українського націоналізму — від тоталітаризму до демократії: Думки про ОУН (бандерівців)"). В. Сергійчука ("Радянські партизани про ОУН—УПА"), В. Кучера ("Українська Повстанська Армія в Закерзонні"), С. Білоконя ("Слідчі справи НКВС: джерелознавчі проблеми"), П. Медведка ("Українське націоналістичне підпілля в Східній Україні за документами поліції безпеки та СД"), В. Ковалю ("ОУН—УПА і Німеччина"), Г. Дичковської ("УПА і гуманізм") та ін.

Конференція визначила напрями Юшуково-аналітичної роботи, перспективну тематику досліджень, сформулювала проблеми, які потребують першочергового розв'язання.

27—28 жовтня 1994 р. в Інституті історії України відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 50-річчю визволення України від фашистських загарбників, її матеріали були опубліковані окремою книгою⁷³. В її роботі взяли участь науковці України, Росії, Канади, США, Франції, які ренрезентували різні історичні школи. Це сприяло зіставленню різних методологічних систем у вивченні історії, плішим дискусіям, хоча участь представників раду громадських організацій у засіданнях часто переводила наукову полеміку в ідеологічне русло.

За тематичною ознакою доповіді згруповані у 7 розділів: 1) "50-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників - видатна подія в історії українського народу"; 2) "Визволення України -- немеркнучий подвиг Збройних Сил"; 3) "Гітлерівський "новий порядок" найбільша трагедія українського народу"; 4) "Антифашистський опір українського народу на окупованій території"; 5) "ОУН і УПА - між гітлеризмом і сталінізмом"; 6) "Вклад українського народу у створення матеріально-технічних передумов розгрому ворога"; 7) "Наслідки другої світової війни -- уроки на майбутнє".

Конференція засвідчила наявність різних, інколи діаметрально протилежних оцінок ряду подій, зокрема таких, як місце ОУН—УПА у війні, проблема колабораціонізму, нонятійно-термінологічні дефініції тощо.

Основним стрижнем, навколо якого точилися дискусії, стало "українське питання" у всій багатогранності його виявів - етно-соціальному, геополітичному, економічному та інших.

Так, професор Квебекського університету Р. Сербії висловив думку, що вигнання гітлерівців з території України Червоною армією не було "визволенням", оскільки "звільнена від неволі німецького фашизму Україна відразу попала в неволю російського комунізму" (с. 30). Полярно протилежної позиції дотримувалися голова Комітету ветеранів війни організації ветеранів України доктор історичних наук І. С. ХмбІа та доктор історичних наук О. В. Шиловцев, які доводили, що для українського народу війна була Вітчизняною, визвольною. Переважна більшість учасників конференції висловила більш помірковані погляди, прагнучи, з одного боку, уніюгути ідеологічних нашарувань і шаблонів, а з другого, - не підкріплених фактами авангардистських побудов.

Наступного, 1995 р. Інститут історії України провів наукову конференцію, присвячену 50-річчю перемоги над гітлеризмом. Доповіді на ній зробили вчені інститутів НАН України, викладачі вузів та військових навчальних закладів, працівники державних архівних та музейних установ, дослідники історії другої світової війни з багатьох міст України, а також Білорусі і Молдови.

Матеріали, видані 1996 р.⁷⁴, свідчать про певні зрушення в розробці й осмисленні актуальних проблем війни. Як і на попередньому науковому форумі, в центрі уваги вчених стояли питання, так чи інакше пов'язані з роллю українського народу в розгромі нацизму. Продовжуючи дискусію, розпочату на міжнародній науковій конференції 1994 р.,

професор М. В. Коваль підкреслив, що "визволення України від тотального нацистського насильства і розбою було порятунком нашого народу і тому необхідно прямо наголосити, що не є обґрунтованою ні з наукових, ні з моральних позицій теза про окупацію у 1943—1944 рр. території України... Червоною армією. Ця точка зору з точки зору міжнародного права взагалі не витримує критики" (с. 10). Дослідник звернув увагу на модернізацію сталінського режиму і сприйняття цієї еволюції людьми, закликав "подавати неймовірно складну епоху рембрантівською палітрою, збалансовано", "не викреслювати з пам'яті "незручні" й "тяжкі" сторінки, але навчитися, напевно, їх переконливо пояснювати, кваліфіковано коментувати.

Різні аспекти "українського питання" розглянуті в повідомленнях В. І. Юрчука "Значення визволення України для перемоги над фашистською Німеччиною", В. П. Кириченка "Українське питання" в контексті другої світової війни", П. Т. Тронька "У бронзі та граніті -- у пам'яті народній", М. П. Мірошніченко "Україна в історичному контексті підсумків та уроків другої світової війни", Р. Г. Вишневецької "Книга Пам'яті України — літопис народної звитяги та героїзлгу" й ін.

Дослідження проблеми формування керівних кадрів Радянської держави донедавна було одним з пріоритетних напрямів для партійних істориків. Цілком природно, що її висвітлювали з позицій апологетики діяльності КПРС, ідеологічного ретушування окремих явищ. Постсоціалістичний час дав можливість українському чигачеві ознайомитися з публікаціями ряду російських вчених у періодичних виданнях, а також перекладами праць зарубіжних авторів М. Восленського та М. Джилласа, котрі розглядали різні аспекти цієї проблеми на основі нових підходів.

Книга Т. С. Першиної присвячена тій же темі на матеріалах України на завершальному етапі війни та в ході відбудови народного господарства⁷⁶. В центрі авторського пошуку - здобутки і прорахунки адміністративно-командної системи господарювання, причому акцент робився на характеристики механізму управління, запущеного на початку відбудовних робіт в Україні, адже процеси, пов'язані з його дією, вирішальною мірою впливали на подальший розвиток економіки в республіці.

Підсумовуючи результати першого етапу формування господарської номенклатури з початком відбудови народного господарства, дослідниця висловлює думку, що, попри складність і гостроту його завдань, партійні комітети та наркомати зуміли в стислі строки мобілізувати наявні кадрові ресурси, перегрупувати їх і в основному укомплектувати партійні, радянські, господарські органи і промислові об'єкти.

В книзі багато уваги приділяється аналізу результатів послідовного проведення більшовицького добору кадрів на визволеній від гітлерівських окупантів території України. При цьому недоліки і прорахунки в кадровій політиці зумовлюються порочною природою адміністративно-командної системи.

Вивчення особливостей процесу комплектування господарської номенклатури в південно-західних областях республіки дало автору підстави дійти висновку, що масштабність завдань відбудови господарства і політична атмосфера в регіоні створили явно нерозв'язані проблеми перед відрадженими сюди керівними кадрами: час вимагав іншого тину фахівця і управління.

Аналізуючи сталінську модель господарського управління в дії, Т. С. Першина зосереджується на відмінностях у комплектуванні керівними кадрами промислових об'єктів союзного і республіканського підпорядкування, з одного боку, та сільськогосподарського виробництва, - з іншого. Дослідниця резюмує, що "завдання, поставлені перед централізованою системою планового управління економікою в

період відбудови народного господарства, були загалом виконані. При цьому не вдеться про те, що саме суспільно-політичний режим сталінського типу з його пріоритетами, народногосподарською стратегією якнайкраще відповідав вимогам часу. Якщо й вдавалося досягти певних успіхів, то робилося це за рахунок неймовірного напруження всіх сил не-ефективної економіки, нещадної експлуатації людей і природних ресурсів" (с. 75).

Автор не обходить увагою й морально-етичні наслідки безроздільного панування номенклатурної еліти, вказуючи конкретні вияви деградації політичної практики режигу в галузі управління і проводячи паралелі з сьогоденням.

Закінчення війни принесло населенню Західної України нові випробування. Друга радянізація (перша відбувалась у 1939— 1941 рр.) завдала українцям західних областей не менше страждань і горя, ніж попередня. Сільськогосподарський аспект цієї проблеми розглянуто у праці О. С. Рубльова та К). А. Черченка⁷⁶.

Як показують дослідники, довоєнний стан розвитку сільськогосподарської кооперації, форми організації виробництва і збуту продукції українського сільського населення Польщі був досить високий, хоча питання про землю стояло гостро внаслідок дискримінації українців польською адміністрацією. Завдяки цьому націоналізація великого землеволодіння, здійснювана радянською владою, набирала, на думку вчених, не лише класового, а й національного забарвлення. Проте значного полегшення селянам соціальні реформи не принесли. Навпаки, малоземелля доповнювалося репресивними заходами, масовими депортаціями, примусовою "суспільною колективізацією". Спротив мешканців західноукраїнського регіону сталінській політиці підтримували ОУН і УПА.

Автори викривають волюнтаристський характер заходів режигу щодо колективізації, не підкріплених достатніми матеріальними ресурсами, організаційно-кадровим забезпеченням, і доходять висновку, що його метою було пограбування селян шляхом хлібозаготівель, прилгусової підписки на державні позики та інших поборів.

Різні сфери суспільно-політичного життя в республіці першого повоєнного десятиріччя розглянуті у замітках, що увійшли до препринту №, який вийшов у 1988 р.⁷⁷, -- О. Кириченко "Уніатська церква: шлях до Львівського собору", В. Коваль "Що таке ОУН і хто такі бандерівці", О. Гарань "Західна Україна: проблеми формування національних кадрів".

Препринт № того ж року містить публікації Д. Табачника про репресії у Збройних Силах України, а також О. Юрченка і М. Каменецького про сталінську політику щодо Югославії⁷⁸.

Один з найбільших злочинів тоталітарного режиму полягав в його намаганні всіма засобами позбавити український народ власної історії, національної пам'яті. Перетворення історії на прислужницю Ідеології, а істориків -- на слухняних придворних літописців стало справжньою драмою для кількох поколінь науковців, а багатьом навіть коштувало життя.

Вихід праці, присвяченої минулому Інституту історії України Національної Академії наук України⁷⁹, у нинішньому вигляді був би неможливим у радянські часи. 104 документи, вміщені в збірнику, - це вирок тоталітарній системі, чесне і мужнє свідчення того, що відбувалося насправді, без прикрас і замовчування будь-яких епізодів. Опубліковані матеріали відображають основні етапи діяльності провідної наукової установи республіки в галузі історичних досліджень протягом двох десятиліть (1936— 1956 рр.), причому абсолютна їх більшість введена до наукового обігу вперше. На їх сторінках - не лише події, а, головне, люди, з їх жагою життя і творчості, долі, перемелені жахливою

репресивною машиною. Все це створює неповторне відчуття подиху епохи, сповненої болю і трагізму.

Сподіваємося, що даний збірник буде не лише важливою віхою у вивченні історії вітчизняної науки, але й стимулюватиме створення подібних праць.

Післявоєнний етап історії України нерозривно пов'язаний з неординарною постаттю М. С. Хрущова, який був керівником республіки, а потім і Радянського Союзу. Українські історики лише приступають до неупередженого вивчення ролі цього діяча в контексті часу, в який він жив і працював.

14 квітня 1994 р. в Інституті історії України було проведено науковий семінар, присвячений 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова, учасники якого поставили мету: дати науково виважену оцінку суперечливої особи радянського лідера, діяльність якого справляла колосальний вплив на події в Україні та навколо неї протягом тривалого часу. У семінарі взяли участь науковці кількох відділів Інституту історії України, Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, інших установ. Серед матеріалів, в яких висвітлена діяльність М. С. Хрущова у всіх ділянках громадсько-політичного життя країни і на різних відтинках історії, 14 підготували співробітники інституту⁸⁰. На відміну від інших подібних видань дана збірка містить не лише доповіді, але й підбірку архівних документів, а також спогади академіка НАНУ П. Т. Тронька "Мої зустрічі з Хрущовим".

Результати творчого доробку співробітників відділу історії культури України, очолюваного доктором історичних наук В. М. Даниленком, репрезентовані в "Історичних зошитах" кількома збірниками статей, колективними та індивідуальними монографіями.

Першою ластівкою було видання, в якому розглядалися стосунки між радянським режимом та українською інтелігенцією⁸¹. У 1993 р. побачив світ збірник стаю її і проблем громадсько-політичного і культурного життя України у ХХ ст.⁸²

У розвідці Г. В. Касьянова "Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ ст." зазначається, що криза українофільства й національного культурництва на рубежі ХІХ— ХХ ст. супроводжувалась активною політичною самоідентифікацією інтелігенції. Саме вона становила соціальну базу українських партій, вивчення програмних положень яких дало змогу автору дійти висновку, що серед соціалістичної української інтелігенції не було єдиних поглядів на національне життя. Вивівши його з суто культурницького на рівень політичний, зробивши кроки на шляху до політичної організації робітників і селян, інтелігенція не спромоглася виробити та обґрунтувати ідею суверенної України, вимагаючи надання їй автономії.

Шляхи і методи втілення в життя більшовицької платформи з національного питання в перші роки радянської влади розглянуто в етапі В. М. Даниленка "До витоків політики "українізації". Дослідник формулює тезу про те, що реально "українізація" означала "обмежену спробу дерусифікації суспільно-культурного життя в Українській РСР та формування національних більшовицьких кадрів чиновництва для управління республікою в межах єдиної і неділимої Росії" (с. 59). На думку дослідника, декларування політики коренізації (в УРСР -- "українізації") в контексті сталінської національної політики було тимчасовим тактичним відступом у цілеспрямованому обмеженні суверенних прав національних радянських республік. Воно, за задумом генераторів цієї ідеї, мало сприяти зменшенню напруження у взаєминах між національними республіками й центром, дати останньому певний перепочинок і створити можливості для їх подальшої автономізації, а також зміцнення централізаторської, великодержавницької, шовіністичної лінії в національно-державному будівництві.

В публікації Г. С. Бреги "Науково-громадські організації України в 20— 30-ті роки" йдеться про участь української інтелігенції в діяльності Всеукраїнського комітету сприяння ученим (ВУКСУ), реорганізованою 1931 р. у Комісію сприяння ученим (КСУ), Секції наукових робітників (СНР), наукових товариств, будинків учених, Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), Українською товариства робітників науки і техніки сприяння виробництву (УТОРНІТСО).

Автор підкреслює, що на відміну від 20-х років, коли "об'єднання науковців певною мірою давали можливість своїм членам реалізовувати творчі, професійні та громадські інтереси", у "30-ті роки товариства н асоціації вчених, сприяючи спільно з профспілковими організаціями політичному розмежуванню в середовищі інтелігенції, активно допомагали тогочасним владним структурам проводити політику компартії в галузі науки й вищої школи, а також кадрів, зайнятих у цій сфері" (с. 84). Зрозуміло, що такий стан речей гальмував ініціативу вчених, стримував розробку окремих перспективних ідей.

Діяльності ієрархів УАГІЦ, які водночас були й авторами найбільш ґрунтовних праць з історії автокефалії українського православ'я, присвячена стаття С. І. Білокона "Дослідження історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921— 1930-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі". Спираючись на матеріали видань, здійснених українською еміграцією, дослідник аналізує творчу спадщину В. Потієнка, Д. Бурка, І. Власовського, В. Липківського, характеризує джерела з історії УАГІЦ міжвоєнного часу.

У розвідці Л. А. Шевченко "Культура України в умовах сталінського тоталітаризму (друга половина 40-х - початок 50-х років)" розповідається про наступ режиму на українську культуру й інтелігенцію, що призводив до денационалізації культурно-ідеологічних процесів, викорінення національної свідомості.

Роль української інтелігенції в національно-визвольному русі, українізації, націоналізації середньої та вищої школи, культурно-освітній праці, яка в 1917 р. мала подвизницький, часом жертвний характер, стала темою замітки О. Д. Бойко ("Українська інтелігенція у 1917 р.").

Своїми роздумами стосовно більшовицької доктрини і практики в галузі духовного життя нашого народу поділився К). О. Курносів ("Деякі витоки більшовицької політики у сфері культури").

Питанням національної та соціально-культурної стратифікації, динаміці етносоціальних процесів в українському селі присвячений матеріал, підготовлений В. С. Чишком ("Соціально-культурна характеристика сільського населення України").

Другий випуск збірника надійшов до читачів у 1996 р.⁸³ Особливу увагу в ньому привертає стаття В. М. Даниленка "Згортання "українізації" й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному жигті радянської України у 30-ті роки". Дослідник заперечує доцільність використання терміну "українізація" для відтворення процесів, сузь яких зводилася, по-перше, до "створення переважно національного за складом адміністративного апарату управління проімперського характеру, що підкорявся б, безумовно, волі Москви", а по-друге, до "вимушеного послаблення контролю за національно-культурним процесом" (с. 97). За ширмою так званої "українізації" (термін запозичено у національно-демократичних сил періоду визвольних змагань) відбувалася "тотальна більшовизація сфери освіти, науки, культури, виховання. Автор стверджує, що, незважаючи на декларації про розвиток української культури, більшовики на практиці здійснювали лише часткову дерусифікацію. Адже справжню українізацію не міг проводити народ, позбавлений національної державності. Не проводилося також коренізації інших народів, що населяли територію України.

Початок контрнаступу на вияви національної самоідентифікації, самотності пов'язується у статті з усвідомленням керівниками держави своєї сили й відсутністю небезпеки соціального вибуху. Ілюстрацією "більшовицької навали" є доля ВУЛН, боротьба проти "українською буржуазного націоналізму" у всіх сферах життя. За цих обставин українська мова в жодному документі так і не отримала статусу державної. Все це дало В. М. Данилепку підстави вважати, що під маскою "українізації" сталінська система здійснювала русифікацію, яка особливо яскраво виявилась у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей" та постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У про обов'язкове викладання російської мови у всіх неросійських школах, а також у ліквідації шкіл і спеціальних навчальних закладів національних меншин в Україні, закритті газет, що видавалися національними мовами.

На думку автора, до початку 30-х років "коренпація" й "українізація" давали певні позитивні результати, зведені нанівець наступними заходами держави. Передчасне ж згорання цих процесів звуужувало комунікативні функції української мови, а масові репресії серед української інтелігенції, знекровлення села "зробили домінуючими асиміляційні тенденції в національно-культурному розвитку, звузили його і деформували" (с. 114).

Нетривіальною постановкою проблеми відзначається стаття Ю. О. Курносова "Нові форми українського руху опору (60-ті роки)". Вчений показав еволюцію програмних засад правозахисних організацій (УРСС, УНФ), поглядів правозахисників-"шестидесятників" (Л. Лук'яненко, В. Чорновола, Л. Горської та ін.), які самозречено віддалися боротьбі з військово-бюрократичною системою, а також вказав на засоби, з допомогою яких партія і КДБ розправлялися з опозицією.

Віддаючи належне громадянській і суто людській мужності учасників українського руху опору тоталітаризму, автор водночас відзначає вузькість його соціальної бази, що було результатом не лише репресивних акцій силових відомств, але й апеляції дисидентів переважно до національних почуттів співгромадян, у той час, коли соціально-економічні питання залишалися на другому плані.

Важливі аспекти історії української культури висвітлені в інших статтях, що увійшли до збірника, зокрема таких, як "Тенденції культурних процесів в Україні в умовах "відлиги" (друга половина 50-х - початок 60-х років ХХ століття)" (Л. А. Шевченко), "Матеріальне становище інтелігенції (1920— 1930 рр.)" (Л. І. Ткачова), "Сторінки історії Всеукраїнської Академії Наук" (В. Г. Матвеева, Е. Г. Циганкова) та інші.

(Для буде)

² Р е с н т О П , А й і Р у с и І н и н Б. 1 З'їзд поневолених на ролів (8—15 вересня (21—28 вересня) 1917 р) — "К, 1994 — 72 с

³ Г а л е н к о О. І., Я н е в с ь к и й Д. Б. Перший уряд демократичної України. - К., 1992 - 74 с

⁴ Я н е в с ь к и й Д. Б. Маловідомі конституційні акти України 1917— 1920 рр. — К., 1991 - 74 с

⁵ С і д а к В. С. Повстанське-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.): Нарис — К, 1995 — 66 с

⁶ Центральна Рада на тлі української революції: Науково-теоретичні читання в Інституті історії України 16 березня 1995 р. / Віто ред В. Ф. Верстюк. — К., 1996. — 132 с.

⁷ Нариси з історії українською національного руху / Відп ред В. Г. Сарбей — К. 1994 — 189 с

⁸ К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919— 1920 рр (до питання про так званий "воєнний комунізм") — К, 1992 - 62 с

- ^w Кульчицький С. В. УСРР в добу "воєнного комунізму" (1917– 1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії — К., 1994 — 142 с.
- ¹⁰ Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 — 1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії — К., 1995 — 203 с.
- ¹¹ Лобач КВ. Непман на споживчому ринку України (20-ті роки) — К., 1994 — 42 с.
- ¹² Танжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР -- К., 1996 - 42 с.
- ¹³ Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921 — 1923 рр в Україні — К., 1993 — 68 с.
- Голодомор 1932— 1933 рр в Україні: причини і наслідки: Матеріали міжнародної наукової конференції Київ, 9— 10 вересня 1993 р / Віта ред С В Кульчицький -- К. 1995. - 199 с.
- ¹⁵ Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Становите дітей на Україні у 1931— 1933 рр.: (Документальна розповідь) — К., 1989 — 26 с.; Кульчицький С В Демографічні наслідки Іюлоду 1933 р на Україні — К., 1989 — 13 с.
- Кокін С А, Мовчан О. М. Ліквідація більшовицькими і правесерівської і меншовицької опозицій в Україні в 1920— 1924 рр — К., 1993 — 59 с.
- ¹⁸ Реснит О. П. Крах кірстовщини // Укр іст журн. — 1989 — №1 — С 30-34.
- ¹⁹ Прилуцький В. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР у 20-ті роки - К., 1993 — 58 с.
- ²⁰ Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Формування державних кордонів України 1917— 1940 рр — К., 1991. — 34 с.
- ²¹ Кульчицький С. В. Керівні органи Центрального Комітету КПРС: Персональний склад на кінець кожного року — К., 1990 — 90 с.
- ²² Шепель Л. Ф. Проблема підготовки кадрів спеціалістів в УСРР з робітників і селян (20-ті рр XX ст.). - К., 1995. - 34 с.
- ²³ Коваль М. В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939— 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення — К., 1994 — 58 с.
- ²⁴ Коваль В. С. Радянсько-німецький пакт 1939 р — К., 1989 - 48 с.
- ²⁵ Коваль В. С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. — К. 1991 - 77 с.
- ²⁶ Елисаветский С. Я. Бердичевская трагедия. — К., 1991 — 38 с.
- ²⁷ Боровой С. Я. Гибель еврейского населения во время фашистской оккупации - К. 1991 - 33 с.
- ²⁸ Клоков В. И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941— 1944). — К., 1994. — 75 с.
- ²⁹ Вронська Т. В. В умовах війни: Життя та побут населення міст України (1943- 1945 рр.). - К., 1995 - 83 с.
- ³⁰ Бунко О. В. Украина—Польша: миграционные процессы 40-х годов — К., 1997.,- 149с.
- ³¹ Вронська Т. В., Лисенко О. Є. Українська громада зарубіжжя: допомогти акції народу України в роки II світової війни — К., 1997 — 83 с.
- ³² Дзюбак В. В. Отаман Тарас Буга-Боровеш: (штрихи до політичного портрету). - К., 1995 - 38 с.
- ³³ Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні \ 1940—1950 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25—26 серпня 1992 р. - К. 1992 - 240с
- ³⁴ Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27—28 жовтня 1994 р.). — К., 1995 — 28 с.
- ³⁵ Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції 27—28 квітня 1995 р. - К., 1996 - 253 с.
- ³⁶ Першина Т. С. Господарська номенклатура в Україні — К., 1997 -- 114 с.
- ³⁷ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Згадка про сумні роковини — К., 1990.,- 20с
- ³⁸ Західна Україна: Перше десятиріччя після війни — К., 1988 — 100 с.
- ³⁹ Табачник Д. Репресії про пі військових кадрів на Україні; К) рченко О. Камінецький М. Сталін і Югославія — К., 1988 — 100 с.
- ⁴⁰ У лещатах тоталітаризму: Перше десятиріччя Інституту історії України НАН України (1936— 1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У двох частинах — К., 1996 - Ч. I (1936- 1944 рр.) - 146 с.; Ч. II (1944- 1956 рр.). - 246 с.
- ⁴¹ М. С Хрущов і Україна: Матеріали наукової семінару 14 квітня 1994 р, присвяченого 100-річчю від дня народження М С Хрущова — К., 1995 — 199 с.
- ⁴² Держава і українська інтелігенція: Деякі проблеми взаємовідносин. — К., 1990 - 199 с.
- ⁴³ Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: 36 статей (Відп. ред. В. М. Даниленко) - К., 1993 — 179 с.
- ⁴⁴ "Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: 36 статей — Вип 2 (Відп ред В. М. Даниленко) - К., 1996 - 200 с

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії України нового часу

А. М. ФЕДІРКО (Новгород-Сіверський)

Патріотична освічена еліта Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII-XIX ст.

Завдяки дослідженням О. П. Оглоблиним історії Лівобережної України і появі його ґрунтовних, написаних на численних архівних джерелах, праць "Люди старої України" та "Опанас Лобисевич" вперше в українській історіографії через життєписи відомих козацько-шляхетських родин розкрито широку картину складного, суперечливого суспільно-політичного рошитку Чернігово-Сіверського краю в останній Третині XVIII -- на початку XIX ст.

Талановитий вчений виніс на роздум широкого лагалу історичні постаті відомих на той час представників української знаті, які згідно з Катерининською "хартією дворянських вольностей" були фівняні > російським дворянством, але, на відміну від багатьох інших, залишилися вірними синами своєї рідної Батьківщини, ставши провідниками націо-нальної ідеї в умовах посилення централізаторської і русифікаторської політики російського уряду.

Ці люди, говорив Оглоблин, "не пили кров свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі й державної незалежності". Саме *ya* допомогою таких людей в кінці XVIII ст. поняття про на-родність, про націю та її права почали вироблятися і входити в свідо-мість українського народу. Вони не відмовилися від свого історичного коріння, зберегли українські традиції, постійно знаходячись у гущі наро-дного життя, в них викристалізовувалися національні та політичні пої-ляди на розвиток державницької ідеї У формі автономізму. Про палкий патріотизм і самовідданість служіння своєму народу свідчить і діяльність членів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, який існував її 1780— 1790 рр. в одному із стародавніх міст Київської Русі. Починаючи і Олексія Михайловича, російські царі завжди вважали, то це місі о "изстари належит к Московскому государству, а не к Малой Росіи..." І тому, мабуть, не випадково в 1781 р. у зв'язку з запровадженням на Лі-вобережній Україні загальноросійського устрою сотенне місто Старо-дубського полку Новгород-Сіверський стас одним із центрів на-місництва, до складу якого увійшли території трьох найбагатших і най-культурніших полків Гетьманщини (Стародубького повністю і Ніжинського та Чернігівського -- частково). В межах намісництва зна-ходилися 11 повітів і дві колишні столиці Гетьманської України: Батурин та Глухів з їхніми історичними традиціями українського державотворен-ня та впливовими представниками українсько-російської знаті.

27 січня 1782 р. о 8 годині ранку святковий салют (101 постріл і* гармат) сповістив жителів міста про урочисте відкриття намісництва * ного новими адміністративними органами, своєю єпархією, Головним

народним училищем, духовною семінарією, а також із значним осередком дворянського "общества" \ Новостворені адміністративні органи намісництва були зверху й донизу наповнені представниками української знаті. Так, першим губернатором Новгород-Сіверського намісництва стає колишній Малоросійський генеральний суддя Ілля Васильович Журман, посаду віце-губернатора зайняв генеральний писар Василь Григорович Туманський.

На території намісництва проживали та працювали визначні державні діячі колишньої Гетьманщини: генеральний суддя -- Олександр Павлович Дубляйський, генеральні осавули - Іван Михайлович Скоропадський та Іван Тимофійович Журавка, генеральний бунчужний у відставці Іван Іванович Борошна.

Серед урядовців намісництва на посаді голови Новгород-Сіверського земського суду знаходився старий "бунтар" Григорій Карпович Долипський. Це, за висловом О. Оглоблина, "славнозвісний лідер Ніжинського і Батуринського шляхетства, яке під час виборів до комісії 1767 року сміливо й гідно піднесло святі вимоги українського автономізму, за що й було піддане великим репресіям з боку російського уряду"⁴.

На посаді голови губерніального магістрату ми бачимо Павла Григоровича Коропчевського, годі канцеляриста Генеральної Військової Канцелярії. Його із причетність до повстання шкіперів 1768 р. юрештували. Значними постатями серед новгород-сіверської адміністрації були: губерніальний прокурор Михайло Сгорович Марков, відомий дослідник чернігівської старовини; голова другого департаменту Верхньої "Расправы" Андрій Андрійович Рачинський, останній! новгород-сіверський сотник, відомий композитор і музикант.

Вищими представниками новгород-сіверського духовенства були на той час відомі люди: Володимир Сокальський -- останній! архіандрит Запорізької Січі; Іларіон Кондратковський єпископ Новгород-Сіверський і Глухівський; Євстафій Пальмовський -- архіандрит Спасо-Преображенського монастиря; Мелхиседек Значко-Яворський - член Новгород-Сіверської духовної консисторії. Відомий вчений-богослов Варлаам Шишацький очолив повостворену духовну семінарію⁶.

Серед новгород-сіверського громадянства були люди, що близько стояли до літератури та мистецтва. До них О. Оглоблин відносить: Івана Яковича Селецького, голову Палати Цивільного Суду, автора кількох віршів, опублікованих у 1775 р.; підполковника Івана Степановича Папкевича - поета й перекладача з англійської мови; дворянина Тимофія Васильовича Калинського, великого аматора української старовини, автора кількох „чужих шістьовних записок у Іусі українського шляхетського патріотизму; Федора Йосиповича Туманського, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук і члена Російської Академії, відомого письменника, перекладача й видавця.

В середовищі новгород-сіверської тогочасної знаті багато поміщиків і урядовців мали вищу закордонну освіту. Син Г. К. Долинського. Яків Григорович Долинський, був вихованцем Кенігсберзького університету; Максим Васильович Дунін-Борковський закінчив Кільський й Страсбурзький університети; Іван Степанович Кулябка навчався в Кенігсберзькому і Геттінському університетах. Зерна західноєвропейської культури принесли з собою до старовинного міста над Десною випускники західноєвропейських університетів брати Петро, Іван і Яків Скоропадські, Іван Скоруша, Михайло Туманський, Денис Понирка, Григорій Соболевський, Василь Ханенко, Яків Хорошкевич та багато інших.

Поваїу серед своїх земляків здобули і військові діячі, зокрема три полковники Стародубського карабірного полку - Іван Федорович Максимович, Михайло Павлович Миклашевський і Степан Михайлович Ширай.

Поява в місті значної кількості впливових урядовців, видатних українських діячів сприяла пожвавленню громадського життя Новгород-Сіверського, перетворенню його в 1780—1790 рр. на значний культурно-політичний центр Північної Гетьманщини.

Маючи широкі зв'язки з своїми товаришами і впливовими дворянськими родинами, тісно пов'язані між собою своїми службовими, маєтковими та родинними справами, вони були єдиною соціальною верствою краю, яка творила місцеву суспільно-політичну думку і була її духовним лідером. Якщо більша частина цієї верстви формувала суспільну думку, спрямовану на ідеалізацію і виправдання реакційної і національно-колоніальної політики російського царизму в Україні, і розглядала цю політику як "перетворення всього краю в новий удосконалений вигляд, як найвищу милість і щедроти, які одержують вірнопіддані віт престолу"⁵, то значно менша частина свідомої української знаті таємно шалювала в опозиції до цієї думки і своєю культурно-просвітницькою діяльністю сприяла поширенню ідеї незалежності України серед населення краю. Саме ця ідея і об'єднала освічених людей шляхетного стану Новгород-Сіверського намісництва в таємний патріотичний гурток автономістів, який існував в місті протягом 1780—1790 рр. До складу гуртка входили: А. Гудович, Г. Долинський, М. Значко-Яворський, В. Шишацький, Т. Калипський, О. Лобисевич, П. Коропчевський, А. Худорба, А. Пригара, М. Миклашевський, Г. Полетика, А. Рачинський, Ф. Туманський⁶.

Коло прихильників ідеї відновлення Гетьманщини і повернення політичних прав українському шляхетству в Новгород-Сіверському намісництві не обмежувалося згаданими особами. О. Оглоблін вважає, що до цього гуртка "належало кілька десятків членів різного походження та професій"⁷.

Головним завданням автономісти вважали реалізацію політичної Програми Г. Полетики, з якою він виступив в комісії по складанню "Нової уложення" в 1767 р. Як і в виступі на комісії, так і в своїх творах Г. Полетика, висловлюючи думку представників козацької старшини, твердо відстоював автономний устрій Лівобережної України і права українського шляхетства. Про це свідчать такі його праці, як "Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства"; "Записка, как Малая Россия во время владения польского разделения была и о образе ее управления"; "Вофажение на постановление Малороссийской коллегии господину деігутату Д. Натальину"; "Мнение па читаный в 1768 г. в комиссии "Проект прав благородных".

Основним напрямом своєї діяльності Гуртківці вважали активне поширення патріотичних публікацій, творів, праць з історії та етнографії України, створення проектів розвитку національної освіти, культури козацького війська. З цією метою, працюючи в державних установах Російської імперії, вони ретельно збирають та вивчають різноманітні джерела з історії свого краю, генеалогію відомих козацьких родин і на їх основі складають аргументовані записки та праці, в яких червоною ниткою проходить вихваляння державного устрою Гетьманщини. Серед таких патріотів, якими вважало їх вдача тогочасне громадянство⁸, був послідовник Г. Полетики, дворянин Тимофій Калінський. Свої ідеї українського автономізму, виплекані в колах мрійників Новгород-Сіверського патріотичного гуртка 1780—1790 рр., він висловив на сторінках своїх відомих на той час праць: "Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть" (1805 р.) і "Примечания о малороссийском дворянстве" (1808 р.). Зібравши величезний історичний матеріал, він доводив, що "українські козаки мали чин лицарський та стан шляхетський і були вищі, ніж російське шляхетство"⁹.

Поряд з Т. Калинським завзятим оборонцем прав українського шляхетства виступав член Петербурзької Академії наук і член Російської Академії, глухівчанин Федір Туманський. В журналі "Российский магазин", який він видавав, завжди знаходилося місце для історичних праць та джерел про минуле українського народу. В 1793 р. Ф. Туманський на сторінках цього журналу підготував як додаток до "Летописца Малыя России" український словник енциклопедичною гину під нашою "Изяснение Малороссийских речений в предшедших листах".

Вклад у вивчення історичного минулого сіверянського краю зробив аматор-історик, член патріотичного Іуртка, священник Новгород-Сіверської Покровської церкви Андрій Пригара, який в 1786 р. створив рукописний опис Новгорода-Сіверського. У своєму вступі "Особого или топографического описания города губернского Новгорода-Северского" він заявив, що давно мав бажання скласти історію міста, але не наважувався. Тепер, "когда же от властей побуждение к сему под названием Топографического описания последовало, то это желание мое с послушанием соединилось"¹⁰.

Написана на основі великої кількості джерел праця А. Пригари викликала інтерес широкою кола Губернських урядовців і мала неабияке значення в поширенні знань з історії Новгорода-Сіверського.

Помітною постаттю в гуртку Новгород-Сіверських автономістів був Опапас Лобисевич". Його дружні стосунки на протязі життя і впливовими людьми Петербурга, представниками української і російської інтелігенції, зокрема з Г. Тепловим, К. Розумовським, Г. Полетикою, Г. Кониським, О. Мусінім-Пушкіним, сприяли його становленню як визначного громадського і літературного діяча другої половини XVIII ст. Вихідець із козацької родини (м. Погар Стародубського полку) О. Лобисевич, залишивши свою службу при гетьмані К. Розумовському, в 1783 р. поселяється в родинному маєтку дружини Катерини Губчиць, неподалік від Новгорода-Сіверського (с. Лспків Новгород-Сіверського повну), і активно включається в громадсько-політичне життя сіверянського краю. Він бере участь у роботі Новгород-Сіверської дворянської дсигутатської комісії по перевірці дворянських прав лівобережного українського шляхетства. В 1783 р. його обрано повітовим предводителем дворянства, а згодом (1785— 1787 рр.) - Губерніальним маршалом. В цьому званні він разом з губернатором І. Бібіковим займається організацією зустрічі Катерини II, яка на початку 1787 р. вирушила на південь України, щоб оглянути нові завойовані землі і особисто переконатися у вірнопідданських почуттях не тільки російських урядовців, а й представників колишньої старшини. Згідно з планом зустрічі Катерини II, в першому українському Губернському місті було передбачено будівництво тимчасових дерев'яних триумфальних воріт при в'їзді в Новгород-Сіверський. Завдяки невтомній енергії і наполегливості О. Лобисевича збудували кам'яні ворота, "дабы оные остались монументами на всегдашнее время"¹¹. Споруджена на конгги дворян в стилі класицизму, ця архітектурна пам'ятка є справжньою окрасою міста, нагадуючи нащадкам про добу історичного розвитку Новгород-Сіверського намісництва. О. Лобисевич прославився серед місцевої громадськості не тільки як прекрасний організатор новгород-сіверського дворянства, але і як письменник та літератор.

Широкому загалу майже не відомо, що О. Лобисевич "був українським письменником, саме 1790 років, старшим сучасником Котляревського і попередником його в українській літературі".

В 1794 р. він переробив українською мовою в щиро коро зповсюджену і популярну в той час серед народу бурлескно-травестійному стилі еклоги Вергілія із його "Буколік" "Вершієві пастухи" в малоросійський кобеняк переодетые". В буколічній формі античного поета

О. Лобисевич втілює у творі політичні думки, гарячі мрії і прагнення сучасного йому українського громадянства. Він, за висновками М. Грушевського і М. Возняка, "яко представник вищих верств сучасної собі української інтелігенції і zarazом представник українського патріотичного гуртка, злив у собі старі традиції Гетьманщини з новими культурними течіями, -- явище тим замітніше, що таке злиття характеризує взагалі початки другого українського відродження наприкінці 18 і на початку 19 віків"¹⁴.

Захисту православних українців присвятили своє життя члени патріотичного гуртка архимандрит М. Значко-Яворський та архієпископ В. Шипацький. "Царем правди" називав народ М. Значко-Яворського. Ще будучи ігуменом Мотронинського монастиря на Правобережжі, він активно відстоює інтереси православної церкви. Поступово на його сторону переходить значна частина прихильників католицизму. За сприяння розгортання гайдамацького руху і зв'язки з М. Залізником Мелхиседек був заарештований і ув'язнений в тюрмі. Ставши в 1781 р. архимандритом Глухівського Петропавлівського монастиря і членом Новгород-Сіверської Духовної консисторії, він до останніх днів своїх життя залишався палким оборонцем національних і релігійних прав українського народу.

Трагічнішою була доля товариша М. Значко-Яворського, архієпископа Варлаама Шишацького. Народившись в селі Красилівці Козелського повіту Чернігівської губернії \ він в 25 років стає ректором Переяславського колегіуму і одночасно займає посаду ігумена Мошнігівського і Переяславського Михайлівського монастирів. Це дало йому змогу безпосередньо ознайомитися з тяжким станом православної церкви на Правобережній Україні, яка знаходилася під зверхністю Польщі.

В. Шишацький виступав проти будь-якої залежності українського православного духовенства. Тому, шукаючи нових шляхів для відродження національної церкви, потрапив у вир міжнародної політики. Вступивши в конфлікт з польським урядом, він стає на сторону російського уряду. В зв'язку з утворенням Новгород-Сіверської єпархії на посаду єпископа цієї єпархії був призначений колишній співробітник фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського, оберієромонах російської армії під час російсько-турецької війни (1769— 1770 рр.) єпископ Переяславський Іларіон Кондраковський. Останній добре знав В. Шишацького і призначив його ректором Новгород-Сіверської духовної семінарії. Тут В. Шишацький, людина "обширной учености, высоких дарований и быстрого слова"¹⁵, зближається з членами гуртка новгород-сіверських автономістів.

Віддані ідеї відродження української державності і української національної культури, "новгород-сіверці" вплинули на формування яскравої національно-політичної свідомості В. Шишацького.

В 1779 р. вчений-бої ослов займає відповідальний пост ігумена Віденського Свято-Духівського монастиря і знаходиться в центрі змагань Польщі та Росії за православну церкву в Литві й Білорусії.

В 1808 р. В. Шишацький одержує сан архієпископа Могилівського та Вітебського. На цій посаді він перебував, коли Могилів окупували французи. Православний архієпископ сподівався, що настала довгоочікувана хвилина визволення української православної церкви від влади Москви. Він відразу визнав французьку владу, під час богослужіння бажав перемоги французам.

В 1813 р. за ухвалою синоду В. Шишацького викликали до Чернігівського кафедрального собору, де він був позбавлений свого сану і направлений на довічне ув'язнення до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря¹⁷.

Він здобув велику потану новгород-сіверської інтелігенції (зокрема, серед учителів гімназії), на чолі якої стояли його знайомий по патріотичному гуртку Іван Халанський, а згодом його учень по Переяславському колегіуму Ілля Тимковський.

З Іменем І. Халанського пов'язана яскрава сторінка становлення і розвитку народної освіти на Новгород-Сіверщині наприкінці XVIII - на початку XIX ст.

Знаходячись у висококультурному оточенні новгород-сіверських патріотів, І. Халанський - - прокурор Верхнього земського суду - - потрапив у ту сферу своєї діяльності, до якої весь час прагнула його душа, -- до широкої ниви народної освіти та культури. Очолене ним з 1789 р. новостворене Новгород-Сіверське Головне народне училище завдяки його самовідданим педагогічній праці здобуває славу одного з найкращих навчальних закладів Лівобережної України. Незважаючи на бюрократичні положення і статуту Міністерства народної освіти, перший директор училища спрямовує навчально-виховний процес на тісний взаємозв'язок з народним життям і вихованням гуманістичних ідеалів.

Знайомлячи новгород-сіверців з організацією та програмою училища, І. Халанський наголошує, що тут "вчителі учнів і учениць, які приходять у класи, приймають і навчають, не вимагаючи від них ніякої платні за навчання, і при самому навчанні аж ніяк не нехтують дітьми бідних батьків, бо вчителі завжди мають у пам'яті, що вони готують членів суспільства"¹⁸.

Реалізації цієї мети було підпорядковане проведення публічних іспитів учнями. А також воно мало продемонструвати суспільству, чого діти навчилися. Піклуючись про стан освіти в сіверянському краю і мріючи прислужитися науці і народу, Іван Іванович в 1802— 1803 рр. пропонує міністру освіти П. Завадовському та малоросійському губернатору князю А. Куракіну ідею відкриття в Новгороді-Сіверському університету¹⁹. І хоча цей проект був знятий з порядку денного в зв'язку з відкриттям Харківського університету і Ніжинської гімназії вищих наук, мрія невтомного організатора народної освіти не пропала марно.

Замість університету в місті на базі Головного народного училища, що підлягало закриттю, було засновано гімназію, яку офіційно відкрили 29 червня 1808 р. Із стін цього навчального закладу вийшла значна плеяда діячів науки та культури, таких, як Костянтин Ушинський, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Дмитро Самоквасов, Микола Кибальчич та багато інших видатних учених, медиків, військових та громадсько-політичних діячів, які посідали важливе місце в культурному і громадському житті України та Росії XIX ст.

На початку XIX ст. в гімназії та навколо неї гуртується значне культурне оточення, з яким підтримував зв'язки до останніх років життя церковно-освітній діяч Варлаам Шишацький. Він знаходився на засланні у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі.

Патріотичні погляди членів Новгород-Сіверського гуртка автономістів дістали своє відображення на сторінках сповненого почуттям національної гідності історичного трактату "Історія русів", який здобув велику популярність і мав неабиякий вплив на формування суспільно-політичного світогляду тогочасної української і російської інтелігенції. З часу його написання і знайдення рукопису цього твору в 1828 р. в маєтку князя Лобанова-Ростовського в с. Грилеві Стародубського повіту на Чернігівщині дослідниками робилося багато спроб встановити прізвище справжнього автора цього твору, де і коли він був написаний. Здебільшого за автора вважали: Г. Полетику, його сина В. Полетику, Г. Кониського, О. Гезбородька, А. Худорбу, О. Лобисевича, І. Ханенка та інших. Незважаючи на "секретність" автора, можна без сумніву сказати, що "Історія русів" - це справа рук новгород-сіверських автономістів.

Це підтаєрдив О. Оглоблин, який мікроаналітичним способом, вивчаючи топографічні назви, топоірафічні позначки, імена згаданих осіб, прийшов до переконання, що "Історію русів" написано у Новгороді-Сіверському і у її написанні брали участь члени досить великого культурного гуртка²⁰.

Діяльність Новгород-Сіверського патріотичного гуртка 1780—1790 рр., раціональні зерна ідей та думок його членів проростали в цілеспрямовані, організаційно оформлені національно-визвольні рухи XIX ст., надихали найкращих представників українського народу на самовиїдану боротьбу за незалежність і державність.

їх діла і твори, 'за висловом В. Шевчука, "акулгулювали національну енергію, щоб вона, ніби струм, потекла потім по артеріях народного тіла, витворюючи новий рівень самосвідомості та гальмуючи творення ферментів національного рочпа;гу" ".

- ¹ Білокінь С. Український родослівник // Українська культура. — №. -
С. 12.
- Акти ЮЗР - СПб.. 1892. - Т. 15. - С. 324.
¹ Оглоблин О. Опаиас Лобисевич. — Мюнхен, 1966. — С. 37.
⁴ Там же. - С. 38.
⁵ Марченко М. Українська історіографія. — К., 1959. — С. 93.
⁶ Підкова І, Шуст Р. Довідник із історії України. — Т. II. — К., 1955 -
С. 290,
Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2— К., 1992. -С.
287
⁸ Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959 — С. 33
⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — С. 286.
¹⁰ Литвиненко М. Джерела історії України. — Харків, 1970. — С. 141
¹ Оглоблин О. Люди старої України — Мюнхен, 1959. — С. 137.
² Черниговские губернские ведомостTM (часть неофициальная) -- №277 - Июль
1902.
³ Оглоблин О. Опаиас Лобисевич. — Мюнхен. 1966 — С. 68.
⁴ Там же — С. 69.
⁵ Вініл рукописів НБУ ім. В. І Вернадського — П. — 18626— 18638
⁶ Оглоблин О. Люди старої України — С. 302.
⁷ Картины церковной жизни Черниговской епархии из ГХ-вековой истории — К,
1911 - С. 142.
¹⁵ Оглоблин О. Люди старої України. — С. 265
[^] Киевская старина. — 1882 — III — С. 592—597.
¹⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. — С. 289.
²¹ Історія русів (переклад І. Драча) — К., 1991. — С. 5.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

О. М. МАШКІН (Київ)

**Російське дворянство іноземного
походження в промисловості України
другої половини XIX -- початку XX ст.**

Ліквідація кріпосництва за реформою 19 лютого 1861 р. значною мірою змінила суспільно-економічне становище всіх класів, станів та соціальних груп імперії, в тому числі російського дворянства. Останнє, зокрема, хоча й переважно зберегло свої земельні володіння, однак позбавлене робочих рук залежного від нього селянства, змушене було пристосовуватися до нових економічних умов. З цією метою дворянство пореформеної доби, у тому числі й України, стало брати активну участь у торговельно-підприємницькій діяльності.

Оскільки в рамках однієї статті неможливо висвітлити роль всього місцевого дворянства в народногосподарському житті краю, автор обмежився показом участі в розвитку української промисловості лише нащадків вихідців з країн Західної Європи.

Поповнення місцевої шляхти за рахунок іноземців та їх натуралізація в Україні відбувалися ще у XVIII ст. У нашому розпорядженні є відомості про те, що вже за Гетьманщини деякі німецькі дворяни обіймали важливі посади у центральній адміністрації та війську й володіли нерухомістю. Чимало дворян було також серед полонених шведів, яких розселили в Малоросії в 1705 - 1708 рр. Впродовж другої половини ХУІІ - початку ХІХ ст. Україна стає ареною активної економічної діяльності Милорадовичів (прибули до Росії з Герцеговини ще за часів Петра І), фон Візінх, Войновичів, Флесрів, Фомендиків, Ламбів, Людвіг-Штоків, Нейбушів, фон Фоків, фон дер Остен-Сакенів, герцогів Ангальт-Кетенських, графів Ламберт, Потьс і Сентірі, Меллер-Закомельських, Ревелюпі, Шредерів та ін. їх традиції продовжували дворяни - нащадки іноземців, По приїшли в промисловість України за доби класичного капіталізму. Саме про їх окремих представників йтиметься нижче.

Принцеса *Є. Г. Саксен-Альтенбурзька*, герцоги *В. /*. */*. і *І. І. Мекленбург-Стрелецькі* та їх нащадки. Це носії найвищих дворянських титулів Російської імперії, особи, наближені до правлячої династії Романових, при згадці про яких постійно вживався термін "їх Високості". Маючи величезні багатства в Росії та за її межами, на Україні вони спільно володіли економією в маєтку Карлівка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, де в 1894—1911 рр. діяли: а) винокурня з ректифікаційним відділенням на 4—5 парових машин загальною потужністю 51—86 кінських сил та річним виробництвом не менш як 420 тис. відер спирту; б) паровий млин, здатний за рік переробляти до 1 млн. пудів пшениці, та парова крупорушка з двигуном у 200 к/с й добовим рівнем переробки до 5 тис. пудів сировини; в) одна з найбільших у краї олійниць -.

Князівський рід *Вітгенштейнів (Сойн-Вітгенштейнів)* - це родина дипломатів та військово-політичних діячів імперії, які жили в Росії більш ніж 150 років³ й змогли за цей час накопичити значні багатства. Наприклад, М. Н. та Г. Ф. Сойн-Вітгенштейни в 1900—1912 рр. тільки на Поділлі володіли водяним млином у маєтку Кам'янка Ольгопільського повіту (за добу він переробляв 800, а за рік - 175 тис. пудів жерна) та одним з найбільших в Україні винокурно-ректифікаційних заводів у с. Брониця. Ще одному представнику цієї ж сім'ї -- Ф. Л. Вітгенштейну - належало три гідромлини у тій самій Кам'янці, на яких щорічно перероблялося до 160 тис. пудів зерна. Крім того, у своїх маєтках Вітгенштейни здавна успішно займалися вирощуванням винограду і садівництвом⁴.

Переробкою сільськогосподарської сировини займалися в цей час і князі *Гедройци*⁵. Зокрема, не пізніше 1911 р. їм належав паровий млин в Собарові Вінницького повіту Подільської губернії, на котрому щодоби перемелювалося близько 1,5 тис. пудів зерна⁶.

Аналогічно була її підприємницька спеціалізація представників князівської сім'ї *Кантакузів*⁷. Наприклад, княгиня Є. П. Канта кузен володіла винокурнею неподалік від містечка Велика Буромка Золотоносського повіту Полтавської губернії, а князь Кантакузен навіть двома такими закладами: в с. Молдавка Ананіївського повіту Херсонської та в м. Атаки Бессарабської Губернії⁸.

Досить значними володарями нерухомості були в цей час князі *Демидова-Сан-Донато*. Крім маєтностей та замків в Італії, вони мали дві борошномельні у Київській губернії, на одній з яких — у маєтку Корсуні Канівського повіту щодоби перемелювалося 900, а на другій - в маєтку Ільїнці Липовецького повіту - 1,2 тис. пудів зерна⁹. Крім того, князь П. П. Демидов-Сан-Донато певний час був головою Товариства сприяння промисловості та торгівлі¹⁰.

Джерела містять багато відомостей і про активну діяльність у тогочасній Україні численних графських родин. Зокрема, *М. І. Скурнівенк*

мав безпосереднє відношення до **вітчизняного** винокуріння (гюму належав винокурний завод у с. Олібов Лубенського повіту Волинської губернії, на якому в 1908—1912 рр. працювала парова машина в 15 к/с), *Я. Ф. Сумароков-Бістон* - до борошномельної справи (мав млин у с. Шершівка Балтського повіту Подільської губернії, де було встановлено гідротурбіну у 8 НР й щодоби перероблялося 200 пуд. зерна), а графи *Vitte* брали участь у розробці покладів кам'яного вугілля в своєму маєтку на річці Біла Слов'яносербського повіту на Катеринославщині¹⁰.

В харчо-смаковій галузі краю діяли принаймні два покоління графів **Броель-Пляттер**. Спадково володіючи помістям у фільварку Воробин Волинської губернії, вони спочатку займалися вирощуванням картоплі, а згодом побудували винокурню, на якій за часів І. В. та В. І. Броель-Пляттерів (1900—1914 рр.) працювали 3 парових двигуни, вироблялося 60, а очищалося 210 тис. відер спирту¹¹.

Волинь була ареною комерційної активності й графської сім'ї *Гуттен-Чапських*¹². У 1909—1912 рр. С. М. й М. М. Гуттен-Чапські мали винокурню та млин у маєтку Миропіль. На винокурному заводі, яким годі керував В. Ф. Войцехівський, працювала парова машина в 35 НР й щороку вироблялося до 25 тис. відер спирту, в млині був паровик потужністю 35 кінських сил і щодоби перемелювалося на борошно близько 300 пудів зерна¹³.

Мав відношення до України й старовинний графський рід *Кієинміхелів*¹⁴, представника якого згадував в епіграфі до написаного у 1864 р. вірша "Залізниця" М. О. Некрасов¹⁵. Не пізніше 1912 р. К. П. Клейнміхель володів олійницею в містечку Почеп Мглинського повіту на Чернігівщині. За рік у ній перероблялося до 73 тис. пудів соняшникового насіння, причому продукція цього підприємства користувалася попитом не тільки на Чернігівщині, але й у Харківській, Київській, Курській та Тверській губерніях¹⁷.

Це ж можна сказати й про іншу, не менш відому тоді в межах Російської імперії фамілію *Ламздорфів*¹⁸. З статистичних видань, укладених на початку ХХ ст. К. М. Мацяньським та Л. М. Шахновецьким, дізнаємося, що одна з гілок володіла маєтністю неподалік від хутора Петровський Озерянської волості Лохвицького повіту Полтавської губернії, де ще в середині 80-х років ХІХ ст. заснувала потужну гуральню, на якій у 1911—1912 рр., за життя графині Є. П. Ламздорф, діяла одноциліндрова парова машина у 30 к/с й щороку вироблялося понад 20 тис. вщср спирту¹⁹.

Активними постачальниками борошна на місцевий та всеросійські ринки були графи *Стенбок-Фермори*²⁰. Наприклад, І. В. Стенбок-Фермор з 1896 до лютого 1917 р. володів паровим млином у родовій Колимській економії 2-ї Миколаївської волості 4-го стану Херсонського повіту, в якому працювали від 5 до 8 робітників, діяв локомобіль в 4 к/с й щороку перемелювалося на борошно більш ніж 707 тис. пудів зерна. Його брат Володимир Васильович мав млин у с. Троїцьке на Херсонщині, де 3—4 робітники за рік переробляли пересічно до 24,5 гас. пудів зерна²¹. Більш ніж 70 тис. відер неочищеного та до 200 відер ректифікованого спирту постачала на ринки в той час й винокурня графа *Ф. А. Лідере-Веймарна*, яка працювала в с. Марківці Суслівської волості Лєтєчєвського повіту на Поділлі²².

Шембеки. Цей графський рід угорського походження у досліджуваній період відігравав певну роль у народногосподарському житті Київської та Подільської губерній. Сучасники свідчили, що один з його представників -- І. О. Шембек -- був власником винокурні в с. Дружня Бородянської волості Київського повіту, на якій за допомогою парового двигуна в 18—20 та батарейного котла у 27 к/с перероблялася на спирт картопля. Другий представник цієї сім'ї - Г. Шембек - мав водяний млин у с. Левада Кам'янецького повіту²³.

*Ніроди*¹⁴. Вихідці з цієї графської династії на Україні з'явилися у другій половині XVIII ст., швидко зосередивши у своїх руках значні земельні володіння на Київщині, Поділлі та Волині. Серед промислових підприємств на початку XX ст. Ніродам належали: винокурний завод в маєтку Левків Житомирського повіту Волинської губернії, де щороку вироблялося майже 140 тис. відер спирту, млин, спроможний за рік переробляти близько 130 тис. пудів зерна, а графині С. Нірод — борошномельня в с. Троїш на Житомирщині¹⁵.

Більш ніж п'ять підприємств належали в Україні графам *Морстіним*. Так, П. І. Морстін володів парою млинів та винокурень у містечках Торчин та Бережці Луцького та Кременецького повітів Волинської губернії, які щорічно виробляли готової продукції майже на 3 млн. крб.¹⁶

Капністи —¹⁷. Подем їх економічної діяльності здавна були Полтавщина та Новоросія. Так, в останнє пореформене десятиліття граф Р. Каїніст володів маєтком у Катеринославській губернії, в якому був один з кращих тоді в краї кінних заводів¹⁸. Підприємницькі традиції батька продовжували його нащадки: зокрема, Р. Р. Капніст у другій половині XIX ст. був власником винокурні в с. Єлизаветине, а графиня Є. В. Капніст — млина в с. Сухорабівка Хорольського повіту Полтавської губернії, обладнаних за всіма вимогами тогочасної техніки.

Де Карьеры. Ця дворянська родина вихідців з Франції переселилася в Росію наприкінці XVIII ст. Протягом наступних 120 років вітчизняна армія та дипломатія знали багатьох з них. З економічної ж точки зору найбільш колоритною постаттю був А. А. де Карьер. Камер-юнкер двору за Олександра III, він тривалий час обіймав посади президента Товариства сільського господарства Південної Росії та голови Розпорядчого комітету сільськогосподарських та фабрично-заводських виставок в Одесі, займаючись при цьому й прикладною діяльністю. Так, на Одеській виставці 1884 р. він отримав першу медаль і премію в 500 крб. золотом за методику розведення лісу та насадження лісосмуг у своїх маєтностях. Тоді ж йому належав паровий млин у с. Каменоватка 6-го стану Братської волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, на якому щороку перетворювалися на борошно 120—150 тис. пудів зерна¹⁹.

Милорадовичі. В другій половині XIX на початку XX ст. як підприємці на Україні були відомі О.О., Л.О., О.Г., Г. О. Милорадовичі. Першому з них тоді належали 2 винокурні в Чернігівській губернії — на хуторах Софіївка та Прудець Городнянського повіту із річною потужністю 15—20 тис. відер спирту кожна, другому — аналогічний заклад на хуторі Сергіївка, а нащадкам останнього — навіть 2 винокурні: одна — на хуторі Сидірівка, інша — на хуторі Милорадове Городнянського повіту²⁰. Спирт, вироблений на заводах Милорадовичів, був відомий у Москві, Санкт-Петербурзі, Ревелі та Ризі.

*Гейдени*²¹. В поле зору дослідника, що вивчає соціально-економічну історію України капіталістичної доби, неодмінно потрапляють шість представників цієї графської родини, які певною мірою впливали на рівень та темпи промислового розвитку краю. Це перш за все Д. С. Гейден — патріарх вказаної шістки, якому у 1911 р. належав гідромлин у маєтку Тиврове на Поділлі. Слід згадати також Д. В. Гейдена — володаря млина в с. Сутиски на Вінниччині (тут у 1898—1909 рр. працювала гідротурбіна в 75 к/с, а за добу перероблялася 1 тис. пудів зерна), О. Ф. Гейдена — власника винокурно-ректифікаційного закладу в с. Голяки Калинівської волості Вінницького повіту Подільської губернії (тут працювала спочатку одна, а потім — дві парові машини потужністю від 15 до 60 к/с, спирту вироблялося щорічно відповідно 50 та 100 тис. відер), Ольгу Францівну Гейден — власницю винокурні в с. Шершні Тивровської волості. Ще трьома промисловими підприємствами винокурнею та млином у с. Сутиски, а також паровою пивоварнею річ-

ною потужністю 175 тис. відер готової продукції - володів Д. Ф. Гейден³². Пиво ГейдеПів користувалося попитом навіть у Гельсінгфорсі (Велике Князівство Фінляндське).

Не забуваймо й про ділову активність представників четвертої, найнижчої категорії дворянської вельможності - баронства, тим більше, що їх тоді у промисловості України було задіяно чимало. Носії цього рівня шляхетності, як і графи, віддавали перевагу винокурінню та борошномельній справі. Лише зрідка ми виявили їх причетність до хімічної промисловості, розробки бурого та кам'яного вугілля, залізорудної справи, гончарного ремісництва, виробництва цвяхів та дроту.

Местмахер II. Один з представників цього роду, а саме - барон П. П. Местмахер, на початку XX ст. керував винокурнею в с. Песець Ушицького повну Подільської губернії, де щороку вироблялося до 25 тис. відер спирту³³.

*Енгельгардти**.* К. В. Енгельгардт у 1903—1916 рр. мав паровий млин у с. Сутиски на Вінниччині, де було встановлено газогенератор та турбіну потужністю 350 кінських сил й за добу перемелювалося на борошно майже 3 тис. пудів зерна³⁵.

Барон *М. М. Медем* в цей же час був господарем парового млина у маєтку Торговиця Лубенського повіту, на якому щодоби перероблялося 1,2 тис. пудів пшениці та 300 пудів жита, діяли 3 гідротурбіни у 90 к/с та локомобіль системи "Вольф"³⁶.

Баронесі *Пиар-фон-Ліау* належав млин у с. Турбів Бердичівського повіту на Київщині, робітники котрого щодня переробляли 1,3 тис. пудів зерна (тобто річний вихід готової продукції досягав понад 350 тис. пудів) й де працювали турбіни системи "Жілардо". Майже те саме можна сказати й про баронські роди *Іксуль-Гшденбандтів* (розпоряджалися гідромлином у маєтку Купин Проскурівського повіту на Поділлі, де щоденно перероблялося до 400 пудів зерна), *Кордні* (аналогічний заклад у с. Олексіївка однойменної волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії) та *Мейдеяів* (центр їхньої діяльності - села Думанове Кам'янецького та Вороб'ївка Ушицького повіту Подільської губернії)³⁷.

Деякі представники окремих баронських фамілій, що мешкали в той час на Україні, мали підприємства кількох галузей фабрично-заводського виробництва. Зокрема, барон *О. О. Масс* та його нащадки поряд з винокурнею в с. Зведенівка Ямпільського повну володіли також млином у с. Деревчин на Поділлі (добова виробнича потужність — 600 пудів борошна), *Вранґем*, окрім парового млина в с. Лозоватка Звенигородського повіту на Київщині та винокурні в с. Козацьке, займали миті позиції в правлінні Товариства спиртоочисних заводів, яке виникло на базі спирто-ректифікаційного підприємства в Умані³⁸.

В той же час ряд баронів були задіяні у важкій індустрії. Так, *М. В. Штейнгель* у середині 90-х років XIX ст. володів фабрикою металовиробів у Києві, на основі якої у 1899 р. було створено Акціонерне товариство дрото-цвяхового механічного заводу (де він став директором-розпорядником) - *Е. К. Бергенгейм*, за фахом - інженер, мав цегляно-теракотовий завод у Харкові, який завдяки його співпраці з Г. П. Лутцом, Ф. Ф. Немецом та М. О. Ліхоніним поступово був перетворений у фірму з основним капіталом 700 тис. крб.⁴⁰ Баронеса *Герверт* ще на початку 80-х років XIX ст. стала власницею значних ділянок землі в Кривогірській волості Катеринославської губернії, на яких з 1884 р. за сприяння Товариства Брянського рейкопрокатного, залізобного та механічного заводу почала активний пошук покладів залізної руди⁴¹. Барон *Унгери-Штернберг* у 1867—1868 рр. на власні кошти розпочав розробку пластів бурого вугілля поблизу Злодської Балки під Єлисаветградом (Херсонська губернія) й тоді ж там пробурих 37 свердловин⁴², а *Ф. Ф. Мекк* у 1876 р. у своєму маєтку під Жмеринкою Подільської гу-

бернії здійснив першу в Південно-Західному краї спробу освоєння місцевих фосфоритів.

Слід, однак, зазначити, що, крім титулованої частини російського дворянства іноземного походження, в економіці України була задіяна й певна кількість його неродовитих сімей.

Фон Роєнбахи в другій половині XIX - на початку XX ст. займалися винокурінням на Чернігівщині, де С. Н. фон Розенбаху належав ректифікаційний завод при хуторі Олександрійський та винокурня поблизу с. Спиридонова-Буда Новомиргородського повіту. Ще один аналогічний заклад він орендував у селян с. Карпівка Денисовичської волості⁴³. Винокурінням тоді ж займалися *М. Д. фон Мевес* (підприємство № 191 в Овруцькому повіті на Волині із щорічним виходом готової продукції 37 тис. відер), *Л. В. фон Таль* (завод у с. Андріївка Чернігівського повіту, що виробляв за сезон до 90 тис. відер спирту), *С. Ф. фон дер Лауниц* (с. Медведівка Костянтиноградського повіту Полтавщини; річна потужність — 22 тис. відер) та *А. Р. НеУ-Берлей* **.

Досить активною була участь незначного шляхетства і у борошномельній справі. Зокрема, з 1896 по 1912 р. *К. Л. фон Бенгартен* володіла великим потужним млином (щорічний вихід готової продукції 100 тис. пудів) у с. Княжиль Кам'янецького повіту на Поділлі, а *О. Е. Фсиль-Фейт* — таким же закладом у Херсонському повіті⁴⁴.

У Ігурово-рафінадній галузі здавна помітну роль відігравали представники родини *Тронкуа*. Так, за даними 1906—1912 рр., Г. К. та Г. Г. Тронкуа (разом з *А. Мортюре* та *Е. де Молінарі*) обіймали керівні посади у правлінні Товариства Тростянецького цукрового заводу (Брацлавський повіт Подільської Іубернії), а також у ряді фірм Київщини та Волині⁴⁶.

Відомими на всю Україну виноробами були дворяни з роду *Скірмунтів*. Ще за пореформеної доби О. Ф. Скірмунт тримав виноробні мануфактури під Одесою та у Феодосії, продукція яких надходила в Грецію, Румунію та Австро-Угорщину. Деякі джерела середини 70-х років XIX ст. містять опосередковані дані про причетність ще одного із Скірмунтів — Євгена Оскаровича — до заснування заводу шампанських вин у с. Новий Світ (Крим). А згодом К. Скірмунт володів величезними (до 100 тис. лозових купців) виноградниками під Балаклавою Таврійської губернії, з плодів яких за рік вироблялося майже 15 тис. відер вин сортів "Йоганенсберг", "Гофгеймер", "Токай" та ін.⁴⁷

Деякі дворяни краю займалися також переробкою тваринницької продукції. Наприклад, *Бален-де-Бслю* в середині 80-х років XIX ст. володів миловарнею у с. Романівка під Одесою (Херсонська Іубернія), а *фон Юнгир* - паровою вовномийнею в Херсоні⁴⁸. Однак це були дрібні підприємства, і їх володарі не відігравали помітної ролі в економіці.

З інших галузей вітчизняного господарства найбільш активну участь нетитуловане дворянство брало у розробці покладів корисних копалин та будівельних матеріалів. Так, дійсний статський радник *К. Л. Мінер* займався видобутком граніту для сходів, бордюрів та тротуарів у с. Олександрівка Вознесенської волості Єлисаветградського повіту Херсонської Іубернії, а *Г. Глазенап* - жорнового каменю у своєму помісті поблизу с. Кочерги Глухівського повіту на Чернігівщині⁴⁹. На виробництві з нафта гарелю та різних мастил спеціалізувався згадуваний вище *Бален-де-Бслю* — володар нафтопереробного заводу в Одесі, на якому щорічно виютовлялося майже 100 тис. пудів готової продукції⁵⁰. *П. П. фон Ієґієру* належала шахта "Петрова-Милість", на якій у 1881 р. було видобуто 334 267 пудів кам'яного вугілля, а дійсному статському раднику *О. А. Ауєрбаху* — ртутні рудники у Бахмутському повіті на Катеринославщині⁵¹.

Крім володіння численними промисловими підприємствами, дворяни іноземного походження виконували обов'язки високопоставлених

службовців на фабриках і заводах, що належали стороннім особам. Так, у 1886— 1912 рр. *Б. Б. Сіверс* був головним управляючим Карлівської економії принцеси Є. Г. Саксен-Альтербурзької, герцога М. Г. Мекленбург-Стрелицького та нащадків герцога Г. Г. Мекленбург-Стрелицького. *А. Я. фон Добржинський* виконував аналогічні обов'язки на винокурні І. І. Владковського (с. Соловийовка Новозибківського повіту Чернігівської губернії), інженери *О. Ренгартен* у Південно-Російсько\гу Дніпровському товаристві та Товаристві Новоросійського кам'яно вугільного, залізничного та рейкового виробництв, а *Штельбрінк* - у рельсопрокатному цеху Дружківського металургійного заводу Донецького акціонерного товариства Ч

Відповідальним за стан доменних печей на Гданцівському металургійному заводі французької Компанії криворізьких руд був російський дворянин німець *Кольберг*, який вивчав у Франції технологію отримання чавуну з використанням коксу⁵³. Обрусілий пруссак *К. І. Кінгель* у середині 90-х років XIX ст. працював директором Сулинського металургійного заводу на Катеринославщині, а француз В. І. Толлі -- директором розпорядником Синюпшо-Бродського акціонерного товариства Ч Барон *Жирар де Су кантон* у 1903— 1904 рр. був одним з директорів та членом правління заснованої 3 грудня 1882 р. асоціації Чорноморського цементного виробництва, а *В. фон Дюлонг* - акціонерного товариства деревопереробних заводів".

Окремі дворяни брали в оренду підприємства, отримуючи таким чином великі прибутки. Зокрема, *С. фон Розенбах* протягом тривалого часу орендував кілька винокурень і млинів на Поділлі та Київщині. Статський радник *Е. Кукулі* в середині 80-х років XIX ст. взяв в оренду У Міністерства державного майна промисел "Суходальницький" в Одеському повіті Херсонської губернії, на якому лише в 1886— 1887 рр. 100— 150 робітників видобули 80 тис. пудів солі⁵⁶. Аналогічні випадки мали місце в Полтавській, Чернігівській, Харківській та Таврійській губерніях. Однак в цілому даний вид приватновласницької ініціативи був для цієї категорії населення України нетиповим.

Коротко спинимося на ролі представників російського дворянства іноземного походження в дослідженні й освоєнні природних багатств краю. Так, вітчизняний геолог, професор Гірничого інституту у Санкт-Петербурзі *М. П. Барбот де Марні* в 1865— 1867 рр. займався вивченням покладів бурого вугілля та солі на Волині й Поділлі, а також описом Криворізьких рудних родовищ⁵⁷. Пошуками природних мінералів у Новоросії займалися в середині 70-х років XIX ст. інженери *Домер* та *Фельске*⁵⁸.

Підводячи підсумки, слід насамперед зазначити, що активну роль у промисловому житті України другої половини XIX - початку XX ст. брало російське дворянство іноземного походження, яке здавна проживало там. При цьому підприємницькою діяльністю займалися як титуловані, так і нетитуловані його представники. Серед шляхетної частини дворян, предки яких потрапили в Російську імперію з-за кордону, в підприємницькій діяльності найбільш помітну роль відігравали графські та баронські родини, тоді як герцогів та князів зустрічаємо порівняно небагато. Основним регіоном їх діяльності було Правобережжя, тобто та частина території України, де завжди вважалися міцними традиції поміщицького землеволодіння. Навпаки, у Чернігівській, Харківській та Полтавській губерніях їх було порівняно мало, а в Новоросії - одиниці. Нетитуловане ж дворянство активно діяло не тільки на Лівобережжі, а й на півдні регіону.

Дворяни іноземного походження мали інтереси в багатьох галузях вітчизняного виробництва, вищаючи, однак, перевагу харчо-смаковій, борошномельній і винокурній. А переробкою тваринницької продукції,

машинобудуванням та видобутком корисних копалин вони займалися значно рідше.

Зазначеній частині дворянства належали практично всі форми промислових підприємств - • від найпростішої мануфактури до фабрик та заводів. Однак примітивних закладів, в основному гідромлинів, було в їх руках все ж менше.

¹ Т а т и щ е в С. С. Внешняя политика Императора Николая Первого: Введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны – СПб. 1887 - С 309; Исторические материалы из архива Киевского губернского правления – Вып 1 – К. 1882 - С 121, 169, 171– 172, 174, 183; А р с е н ь е в К Статистические очерки России – СПб., 1848. – С. 319– 320, 321, 339, 346– 347

- Пояснительная книга к карте мельниц, винокуренных, маслобойных и пивоваренных заводов губерний Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской -К, 1911 – С 98, 169, 197 (далі – Пояснительная книга); Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской – К... 1912 – С 138– 139, 252–253 (далі – Справочник...).

² Вітгенштейни -- князівський рід прусського походження, одна з гілок фамілії Соїн-Вітгенштейн-Берлебург На російській службі перебували з 60-х років XVIІІ ст (Д о л г о р у к и й П Российская родословная книга – СПб. 1856 – Ч ІІІ – С 129- 140)

³ С т о л ь я н с к и й Н Девять губерний Западно-русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях -- СПб, 1866 - С 187; А р с е н ь е в К Указ соч -- С 313, Пояснительная книга – С 51, 215; Справочник - С 86– 87, 204– 205

Гедройци – литовсько-нольські князівські роди (існувало 7 родових гілок) Російськими підданими окремі представники їх стали у XVIII– ХІХ ст (Энциклопедический словарь. – СПб., 1892. - Т. VIII - Кн 15 - С. 233-234)

⁴ б Пояснительная книга – С. 36.

Кантакузени – князівський рід вихідців з Молдавії та Валахії, що походив ни візантійського імператора Іоана VI. На російській службі – з 1711 р Князями Російської імперії затверджені у 1856 р (Энциклопедический словарь – СПб.. 1895 -- Т XIV -Кн 27. - С. 312).

⁵ Современное состояние промышленности на Юге России в связи с сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 года в Одессе, устраиваемой Императорским Обществом сельского хозяйства Южной России – Одесса, 1884 – С 134 (далі – Современное состояние); Справочник.. – С 252– 253

⁶ Пояснительная книга... • - С 11– 12; Справочник - С 18– 19

⁷ Современное состояние.. – С 440

⁸ Там же – С. 245; Пояснительная книга.. – С 32; Справочник – С 192– 193

⁹ Пояснительная книга. - С 148; Справочник - С 166– 167

¹⁰ Гутен-Чапські – графський рід вихідців з польської Померанії, що брав почашк з XVI ст. Засновниками його російської гілки вважаються Емергк Карлович (шрекор Лісового департаменту) та його брат Адам Карлович Графський титул Російської імперії цієї рід отримав наприкінці 30-\років ХІХ ст (Энциклопедический словарь – СПб, 1898 - Т IXа. - Кн. 18 - С 944)

¹¹ Пояснительная книга – С 76, 144

¹² Клейнміхелі – графська родина німецького походження. В Росії -- з початку ХІХ ст Графами Російської імперії затверджені 1839 р (Энциклопедический словарь - СПб, 1895. - Т XV - Кн 29 - С 348)

¹³ Н е к р а с о в Н. А Стихотворения Поэмы – М. 1978 – С. 78

¹⁴ Пояснительная книга – С 191; Справочник - С 310– 311

¹⁵ Ламздорфи–Графський рід вестфальсько-прибалтійського походження, який бере свій початок ще з кінця XIV ст. У Росії – з 1807 р . Графами імперії затверджені у 1817 р Окремі представники цієї родини відігравали помітну роль в українському ліберально-демократичному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст (Энциклопедический словарь -- СПб 1896. - Т. XVII. - Кн 33. - С 297).

¹⁶ Пояснительная книга. - С 171; Справочник - С 244– 245.

¹⁷ Сгенбок-Фермори – графський рід шведською походження, що брав початок з ХІІІ ст. В Росії представники його опинилися після приєднання до імперії Естляндії

Графську вельможність підтверджено у 1825 р. Наприкінці 90-х років ХІХ сі його було занесено то час півні V родовідної книги Херсонської губернії (Энциклопедический словарь - СПб, 1901. – Т XXXIа – Кн 62. – С 589– 590).

¹⁸ М и к у л и н А. А Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства – Одесса, 1897 - С 120- 123.

¹⁹ Пояснительная книга – С 127; Справочник – С 196– 197

²⁰ Пояснительная книга – С. 29, 115; Справочник... – С. 148– 149

²¹ Ніроди (Нірооти) – графський рід шведською походження Брав початок з XVI ст В Росії – з 1710 р (Энциклопедический словарь - СПб, 1897 - Т. XXI – Кн 41 -С 160)

- ²⁵ Пояснительная книга. — С. 63, 65, 136.
- ^{-Б} Там же. — С. 71, 73, 141, 144
- Капністи — графський рід італійського походження. На російській військовій службі -- з 1711 р. У другій половині XVIII ст. один з представників його, а саме В. В. Капніст (1758— 1823), будучи українофілом-радикалом, робив спроби прилучити до створення української держави деякі країни Європи (для чого їздив навіть зі спеціальною приватною місією до Берліна). В 1876— 1877 рр. — графи Російської імперії. (Энциклопедический словарь. — СПб., 1895. — Т. XIV. — Кн. 27. — С. 387; Малий словник історії України. -- К., 1997 - С. 182).
- ²⁸ Арсеньев К. Указ. соч. — С. 338.
- ²⁹ Современное состояние... — С. 10, 67; М и к у л и н А. А. Указ, соч — С. 154— 155.
- ³⁰ Пояснительная книга... — С. 153, 155; Справочник... — С. 222— 223, 234— 235
- " Гейдени — графський рід вестфальського походження. Бере свій початок з XII ст. У Російській Імперії — з 1795 р. Його було занесено до дворянської родовідної книги Катеринославської губернії. Графи Гейдени відігравали помітну роль в діяльності загально-імперської Державної думи, а Д. Ф. Гейден був одним з ініціаторів вирішення земельного питання в Подільській губернії (Энциклопедический словарь. — СПб., 1892 — Т. VIII -С. 216; Г е й д е н Д. Ф. Положение земельного вопроса в Винницком уезде и попытка устроить безземельных и малоземельных. — Немиров, 1906. — 20 с.).
- ¹ Пояснительная книга... — С. 36, 125, 217; Справочник... — С. 76— 77, 196— 197.
- 198- 199, 200-201, 280-281.
- ¹³ Пояснительная книга... — С. 133.
- ³⁴ Енгельгардти — баронський рід швейцарського походження, що брав початок з кінця XIV ст. У Росії — з 70-х років XVII ст. У баронстві імперії рід затверджено у 1853— 1854 рр. (Энциклопедический словарь. - СПб., 1904. - Т. XIa -- Кн. 80. - С. 796).
- Пояснительная книга. — С. 234.
- ³⁵ Справочник... — С. 40—Н.
- ³ М и к у л и н А. А. Указ, соч — С. 154— 155; Справочник... — С. 70—71. 74—75;
- Пояснительная книга... — С. 28.
- ⁸ Пояснительная книга... — С. 11, 59, 116; Справочник... — С. 24—25, 212—213.
- ³⁹ Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых до
- мов. — СПб., 1905. — С. 52—53 (Іалі — Указатель действующих...).
- ⁴⁰ Там же - С. 420-421.
- ⁴¹ Д о л и н с к и й Л. П. Статистические сведения за 1886 и 1887 годы по Юго-Западному Горному Округу — Одесса, 1888. — С. 18.
- ⁴² Современное состояние... — С. 262
- ⁴³ Пояснительная книга — С. 160; Справочник.. — С. 218—219, 220— 221.
- ⁴⁴ Пояснительная книга... — С. 139, 145, 171; Справочник.. — С. 226— 227
- ⁴⁵ М и к у л и н А. А. Указ. соч. — С. 99; Пояснительная книга... — С. 60; Справочник ... - С. 98— 99.
- ⁴⁶ Пояснительная книга... — С. 124; Справочник.. — С. 204— 205.
- ⁴⁷ Современное состояние — С. 59
- ⁴⁸ М и к у л и н А. А. Указ, соч — С. 102— 103; Справочник... — С. 162.
- ⁴⁹ Д о л и н с к и й Л. П. Указ, соч - С. 38- 39, 58- 59.
- ⁵⁰ М и к у л и н А. А. Указ. соч. - С. 86— 87; Справочник... — С. 193— 194
- ⁵¹ Современное состояние .. — С. 256; Указатель действующих... — С. 17— 19.
- ⁵² Д о л и н с к и й Л. П. Указ, соч — С. 16— 18, 20; Р о г о з и н Е. И. Железо и уголь на Юге России. - СПб., 1895 - С. 59; Справочник — С. 138— 139, 222—223
- " Р о г о з и н Е. И. Указ. соч. — С. 30-31 ⁵⁴
- Там же — С. 62; Справочник... — С. 103
- ⁵⁵ Указатель действующих... — С. 106— 107, 407—408 ^{5b}
- Д о л и н с к и й Л. П. Указ соч. — С. 64— 65
- ⁵⁶ Современное состояние.. — С. 221—259; Р о г о з и н Е. И. Указ соч — С. 12.
- ⁵⁸ Р о г о з и н Е. И. Указ соч - С. 13

Питання історичного краєзнавства

Я. В. ВЕРМЕНИЧ (Київ)

Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні

Серед багатьох невичерпних за своєю глибиною історіософських висновків М. Грушевського якось загубилася цікава думка про двовимірність історичного аналізу, вкладена у формулу поєднання вертикальних і горизонтальних зрізів дослідження минулого. Вертикальний зріз, вважав вчений, дає суцільний образ економічного, політичного, культурного і національного розвитку, горизонтальний відкриває додаткові можливості поглибленого дослідження території-земель із врахуванням специфіки географічних, комунікаційних, соціальних чинників¹.

Коли говорять про регіональний зріз історичного знання, здебільшого мають на увазі історіографічну продукцію, яка створюється в регіональних університетських центрах і взагалі "на периферії", в руслі історико-краєзнавчих досліджень. При цьому часто забувається, що регіональний напрям в історіографії має своє теоретичне обґрунтування і свою специфіку, яка виявляється в пильній увазі до історико-географічних, демографічних, етнотериторіальних, соціокультурних та інших факторів. Показово, що до цього обґрунтування доклав руку вчений І з європейським іменем, якому першому виявилось під силу створити масштабну, багатотомну "суцільну" історію України.

Зважений, розсудливий, вільний від національної обмеженості підхід М. С. Грушевського до співвідношення "вертикальних" і "горизонтальних" вимірів української історії був успадкований ним від "земельної" школи в українській історіографії, яка вивчала регіональні особливості та культурні традиції різних частин України. Витоки цього напрямку М. С. Грушевський вбачав в ідеї М. Костомарова "про земле як політичну одиницю староруського укладу"².

Історико-географічний підхід М. Костомарова дістав дальший розвиток у прагнях В. Антоновича та його учнів; саме з цими працями Грушевський пов'язував утвердження "земельного" напрямку в історіографії. Розповідаючи російському читачеві про систему українознавства у тому вигляді, в якому вона склалася на початку ХХ ст., він виділив праці школи В. Антоновича як окремий напрям. Починаючи з 1880 р., В. Антонович систематично проілюстрував своїм учням на здобуття медалі тему з історії якоїсь із земель Давньої Русі. За оцінкою М. Грушевського, деякі з творів, наготовлених у такій спосіб, "мали видатні достоїнства і в сумі дали вельми серйозний вклад у науку"³.

Протягом 80—90-х років українська історіографія збагатилася корпусом монографій, в яких історія Давньої Русі постала зовсім у новому, "горизонтальному" вимірі. Йдеться насамперед про праці О. Андріяшева ("Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст." К., 1887), Д. Багалія ("История Северной земли до половины XIV ст." К., 1882), П. Іванова ("Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в." Одеса, 1895), В. Ляскоронського ("История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст." - К., 1897), М. Дашкевича ("Болоховская земля и ее значение в русской истории" - К., 1878), М. Молчановського ("Очерки известий о Подольской земле до 1434 г." К., 1885) та ін. На думку Д. Доро-

ценка, "коли б навіть Антонович не залишив ніяких власних творів, то вже ця одна велетенська організація наукового досвіду української історії в працях його учнів запевнила б йому одно з найпочесніших місць в діях української науки"⁴.

Із "земельної школи" вийшов і М. Грушевський. Будучи студентом III курсу, він взявся за запропоновану В. Антоновичем тему "История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века". За цю працю М. Грушевський здобув золоту медаль, що дало йому можливість стати професорським стипендіатом на кафедрі російської історії. Видана у 1891 р. "История" дістала високу оцінку в наукових колах⁵.

Перспективність "земельною напрямом" в українській історіографії після виходу цілої серії праць учнів В. Антоновича стала очевидною. В умовах, коли розвиток народознавства висунув на порядок денний *авдання своєрідного "передісторичного" (археологічного, історико-географічного, **культурно-історичного**) обстеження України, він відкривав нові можливості для синтезу історичного, **географічного**, статистико-економічного знання. Як зашачав один з **найактивніших** учнів В. Антоновича Д. Багалій, "після того, як наукова школа В. Б. Антоновича розробила історію України в своїх обласних монографіях на підставі обласної методи, тобто історію кожної землі виучила окремо, яскраво виявилися їх окремі історичні риси, які не виявлялися нам у розробці так званої удільної епохи, коли панувала централістична метода. Тільки тепер ми зрозуміли як слід історію усіх українських земель-областей - Київської, Чернігово-Сіверської, Переяславської, Галицької, Волинської і Болохівської. Ця остання, можна сказати, немов уперше відкрита була в монографічній розвідці про неї учня пр. Антоновича, акад. М. П. Дашкевича. Акад. М. С. Грушевський на підставі своїх власних дослідів і на підставі цих обласних монографій міг дати в своїй "Історії України— І*уси" вже й загальний широкий огляд усіх цих земель"⁶.

Аналізуючи пізніше історіографічні підходи М. Костомарова і школи В. Антоновича, М. Грушевський зазначав, що вони мали певні відмінності. М. Костомарова особливо цікавив суб'єктивний бік народною життя: розвиток громадської самодіяльності, соціальна психологія, культурні орієнтації народу. В. Антонович же здебільшого звертав увагу на об'єктивні умови життя в окремих "землях" - географічну обстановку, комунікаційні шлюзи, торговельні і культурні зносини. На аналізі колонізаційних процесів і соціально-економічних умов життя регіонів, які він називав "областями", фокусував свою увагу і Д. Багалій, який і самого початку своєї наукової діяльності обстоював "обласництво" як один з найперспективніших методів вивчення вітчизняної історії. "Мої праці з історії краю, -- писав він, -- не мали випадкового характеру: і І школи мого високо шанованого учителя, проф. В. Антоновича, я виніс переконання про необхідність опрацювання російської історії за областями. Ця ідея однаково застосовна і до історії Південної Русі...". Пізніше Д. Багалій безпосередню пов'язував пропаганду "обласної концепції" із завданнями **пробудження самосвідомості** українського народу, зміцнення історико-лінгвістичної традиції в українському національному русі. Почавши з вивчення історії Чернігово-Сіверщини, він вніс вагомий вклад у висвітлення **регіональних** особливостей Лівобережної, Слобідської, Південної України та колонізаційних й міграційних процесів на цих територіях.

Вийшовши із школи Антоновича, Грушевський, проте, у концептуальному плані пішов значно далі свого вчителя. Як слушно зауважив Л. Винар, дослідження М. Грушевським окремих частин України відрізнялося від "обласних досліджень" В. Антоновича тим, що мало своїм стрижнем окрему схему історії України, обґрунтовувало ідею незалежності і **безперервності** історичного процесу на всіх її територіях у всі

періоди її історії⁷. Ця схема, викладена 1904 р. у виданому Російською Академією наук першому томі збірника "Статьи по славяноведению)"⁸, категорично заперечувала основоположну концепцію російських вчених, за якою історія Київської держави і Північно-Східної Русі представлялася у вигляді єдиного безперервного процесу. Викинувши ідею тотожності й спадкоємного зв'язку київської та москотзської державності, М. Грушевський висувив і проти постулату про єдину давньоруську народність. Він вважав, що після припинення існування Київської держави її спадкоємницею стала не Володимиро-Московська Русь, а Галицько-Волинське князівство, а пізніше - Велике князівство Литовське. Як довів уже в наш час О. Толочко, ця ідея не була оригінальною -- вона спиралася на старовинну, але відмінну від великоруської літописну традицію. Ідея "України— Русі" сприймалася як заперечення популярної в Росії ідеї "translatio" успадкування влади однією державою від іншої⁹. Болісна для великоросійської самосвідомості, ця ідея стала підґрунтям для політичних звинувачень української інтелігенції у сепаратизмі, від яких чимало потерпав і М. Грушевський.

Зайнявшись написанням "суцільної історії України", а також науково-організаційною та громадською діяльністю, М. Грушевський на деякий час змушений був відійти від регіональної проблематики. Проте свідченням того, що "горизонтальний зріз" історії України продовжував його цікавити, був виданий 1907 р. нарис "Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи". Зроблений у цій праці висновок про шачення географічного становища, торговельних шляхів і зносин для формування обличчя тієї чи іншої людської спільноти багато в чому визначив як коло його наукових Інтересів, так і зміст тих політичних проєктів реформування адміністративної систем, з якими М. Грушевський виступав у 1917— 1918 рр.

Готуючи до українських Установчих зборів проєкт конституції УНР. М. Грушевський розробив і проєкт нового адміністративного поділу України, що скасовував старий поділ на губернії і повіти. Йшлося про такі принципи районування, які забезпечували б найкращі можливості як для функціонування адміністративних органів, так і для забезпечення громадського самоврядування. Пропонувався поділ на землі (округи); при розмежуванні враховувалися "зв'язки економічні і культурні, а особливо шляхи (сполучення, комунікації)"¹⁰. Проєкт М. Грушевського, в якому виділялося 30 земель, було покладено в основу прийнятого Центральною радою "Закону про поділ України на землі" від 6 березня 1918 р. Старий поділ на губернії і повіти скасовувався, натомість пропонувалося утворити 32 землі¹¹. Однак здійснити адміністративну реформу Центральною радою не встигла.

1924 р., коли М. Грушевський повернувся в Україну, якраз дебатувалися гасла "райони за ції", що розглядалася радянською владою як засіб оживлення продуктивних сил, активізації економічного, культурного і соціального будівництва. В цих дебатах, звичайно, взяв активну участь М. Грушевський, який бачив у становленні оптимальних взаємовідносин між центром і територіальними осередками запоруку успішного розв'язання народногосподарських і культурних завдань. Історичний підхід до розв'язання цієї проблеми уявлявся йому надзвичайно важливим. "По своїм повороті на Україну, зазначав він, я

прийшов до переконання, що дуже активним засобом для розбудження дослідчої енергії і планової наукової роботи була б організація дослідження, можливо, всебічної історії краю -- економічної, культурної, соціальної, політичної -- в певних історичних районах"¹². На пропозицію М. Грушевського в системі історико-філологічного відділу ВУАН було створено 4 комісії порайонного вивчення історії України - комісія Правобережжя та Києва (керівник В. Щербина), комісія Лівобережної

України (керівник О. Германіє), комісія Полудневої України (керівник М. Ткаченко) та комісія Західної України (керівник Ф. Савченко). Утворилась, за словами Грушевського, "фактична асоціація порайонного дослідження історії України, яка скоро вже могла похвалитися показними працями"¹³.

Масштабний задум Грушевського, підпорядкований ідеї планового вивчення історії економічного, соціально-політичного та культурного розвитку всіх українських земель, ґрунтувався на переконанні вченого у тому, що застосування принципу історизму може бути корисним для планування будь-якої економічної і культурної праці. Після тривалої лєтартгії, "спричиненої реакцією, вігиною, голодом і всякими іншими несприятливими обставинами", народ України дістає реальну можливість створити ясний і чіткий образ минувшини. Тематичні Ібірники, якими малося на увазі протягом кількох років охопити всю етнічну українську територію, були здатні, за переконанням Грушевського, розбудити "живий інтерес до всіх сторін історичного пронесу: економічної, культурної, політичної. Підняти рух і об'єднати місцеві наукові сили з силами академічного осередка в спільній плановій праці". Зрештою, як сподівався вчений, ці збірники могли перетворитися у щорічники, а довершити справу мало виготовлення спеціальних компендіїв *, присвячених окремим районам-землям¹⁴.

Про те, як уявляв собі М. Грушевський зміст і напрям регіонально-історичних досліджень, дають уявлення насамперед написані ним передмови до двох "порайонних" Ібірників, що вишили друком, -- "Київ та його околиця в історії і пам'ятках" та "Чернігів і Північне Лівобережжя", а також третього "полудневого" збірника, який не побачив світу. Після того, як фізична географія і економічне обстеження виявлять господарські можливості того або Іншого району, вважав вчений, історія — економічна, соціальна і культурна - - має лаги відповідь на запитання про їх використання в минулі часи. 13 яких формах розвивалося господарство, в яких соціальних відносинах відбувався розподіл, як використовувався надлишок продукції і як впливали економічні і соціальні відносини на культурне життя, як спеціалізувалася праця, як реалізувалася вироблена продукція - все це уявлялося йому дуже важливим для визначення пріоритетів практичної, насамперед регіональної політики.

Вводячи в історіографію поняття "району", Грушевський та його учні вважали за необхідне застерегти, що вживають його не в тогочасному "технічному адміністративному розумінні", а в більш загальному значенні, як синонім "певної сконсолідованої території-землі"¹⁵. Поняття "регіон", яке в 20-ті роки почали застосовувати науковці Галичини¹⁶, у працях М. Грушевського не фігурує. Терміни, які він найчастіше застосовує для характерне гики "горизонтального виміру" української історії, - "порайонне історичне дослідження України", "порайонне обслідування", "порайонна дослідча робота". Об'єднання істориків, які займалися цією проблематикою, мало назву (очевидно, неофіційну і неусталену): "Асоціація історичного районознавства України"¹⁷.

Щорічні звіти, що їх Ігублікував журнал "Україна", дають уявлення про цілі і завдання історичного районознавства. Насамперед, порайонні дослідження мали дати відповідь на такі запитання:

- 1) як у даних фізико-географічних умовах, господарських і комунікаційних обставинах відбувалося заселення районів, яких форм набувало, як змінювалося в залежності від колонізаційних течій;
- 2) як формувалися економічні і популяційні осередки, перетворюючись у культурні, соціальні, політичні центри;
- 3) як складались відносини між ними і аналогічними осередками сусідніх регіонів і яких змін вони зазнавали;
- 4) пасивною чи активною була роль даного регіону в цих змінах:

5) які були його соціальні і культурні досягнення в цьому процесі і як ці досягнення впливали на загальний фон народного життя¹⁸.

З розгортанням регіональних досліджень пов'язаний специфічний інтерес М. Грушевського до "передісторичного життя" на території України. Перша з двох статей, вміщених ученим у збірнику "Чернігів і Північне Лівобережжя", присвячувалася сенсаційним археологічним шахідкам палеолітичної доби -- відкритій у 1908 р. в с. Мізин стоянці первісної людини. Оцінюючи матеріали розкопок як "український скарб, не менш важний, а може, навіть важніший, ніж, скажем, Ольбія". М. Грушевський водночас застерігав від модних у той час захоплень "самодіяльними" археологічними розкопками. "Я менш усього маю охочу отсими стрічками будити руїну гарячку копачів-добровольців! Не видобування сенсаційних находок, не викриття ефектних сховків, а дослідження мало яскравих в окремішності, але незвичайно важних в своїй цілості вказівок па старе розселення, ного концентрацію, розвій комунікаційних зв'язків і акумуляцію засобів сч'арої української людности в часах її розселення і Ію нім -- от що почірібне"¹⁹.

Особливе місце в концепції Грушевського посідало дослідження напрямків української колонізації. Це необхідно було, на його думку, насамперед для гою, щоб визначити українську територію, тобто місцевості, в яких українське населення переважає. "Колонізаційним пертурбаціям" відводилося помітне місце ще в "Очерке истории украинского народа", який видавався в Санкт-Петербурзі тричі: у 1904, 1906 і 1911 рр. Доводячи, що географічні особливості значною мірою обумовили ісчх>ричну еволюцію українського народу, істотно вплинули на розвиток його етнічного типу, вчений особливо наголошував на необхідності уважного ставлення до доробку молодих на той час наук - археології і антропології, порівняльної етнології, соціології, порівняльною мовознавства²⁰.

Запропонований М. Грушевським ще на початку ХХ ст. підхід до розуміння вичхжів драматизму всієї української історії базувався на його глибокому переконанні у фатальному впливі на неї географічних факторів. Через особливосч'і свого географічного становища українські землі відігравали роль бруствера, який стригував натиск чторкських орд, печенігів, половців, монголо-татарських завойовників. Кримської орди. Населення змушене було залишати насиджені місця, переходити у порівняно бідні гірські або лісисті місцевості. "Розсіяння економічної енергії". необхідність вкладати масу сил в освоєння нових районів поглинали, на думку М. Грушевського, "величезну масу народного капіталу", не давали змоги народові протягом століть піднятися вище елементарних турбот про підтримку свого існування²¹. Вони ж зрештою зумовили відособлення окремих земель Русі.

Пізніше, під час роботи над "порайонними" збірниками, домінантою "колонізаційних" схем Грушевського стає ідея "відпливу" українського життя на південь. "З моменту, як українська колонізація й господарство остаточно опанували степову зону й стали певною ногою на морському побережжю, і ся певність усвідомилась і відчулась в українськім житпо. воно стихійно і непереможно почало впливачії з своїх північних резервуарів і сховків, укритих в затінку північних лісів і болот, -- пішло за своїм одвічним потягом до моря, до сонця". "Пересування людності", спричинені "завірюхами у степовій зоні", сприяли "перемішуванню населення", підносили його культурний рівень і життєві вимоги, запліднювали життя новими політичними і соціально-економічними формами. Зрештою, "торговельні, воєнні, культурно-церковні, княжо-династичні зв'язки витворюють поняття єдиної території "Руської землі" --.

Взаємодія "степу і моря" в історії України -- лейтмотив передмови М. Грушевського до збірника "Полуднева Україна". У фокусі його роь

думів - шляхи колонізації українського Півдня, проникнення на цю територію у давні часи "елементів цивілізації середземноморської та Переднеазійської", "обмін культурних впливів Сходу і Заходу на сухопутній степовій дорозі". На противагу тим, хто вважав, що Новоросія освоювалася неукраїнцями, М. Грушевський наголошував на тому, що Південну Україну освоювала саме українська людність. Особливе значення цього регіону для світової науки М. Грушевський бачив у тому, що він був "ареною історії і боротьби світових культур"²³.

З висновками про джерела формування територіальної єдності України— Русі тісно пов'язані міркування вченого про етнічну інтеграцію і етнічні кордони України. Дослідження "старої української колонізаційної зони", вважає він, дає додаткові аргументи для спростування висновків М. Погодіна та інших російських вчених щодо "великоросійства" полян і пізнішого заселення території Подніпров'я вихідцями з Галицької Русі. Чимало у цьому плані може дати систематичне діалектичне обстеження прикордонної смуги: тільки так "можна означити основну українську територію і процес інфільтрації українського елемента в сусідніх неукраїнських територіях". Зокрема, М. Грушевський схвально відігукувався про вміщену в збірнику "Чернігів і Північне Лівобережжя" статтю В. Ганцова "Діалектичні межі на Чернігівщині". Те, що може дати спільна праця істориків і діалектологів, переконаний вчений, "буде надзвичайно цінним матеріалом до історії української колонізації, соціальної, політичної й культурної історії"²⁴.

Чимало уваги приділяв М. Грушевський і науково-організаційному забезпеченню програми порайонних досліджень. Так, передбачалося заповнення існуючих прогалів у попередніх студіях і вироблення нових підходів і методик. Серією тематичних збірників планувалося охопити спочатку всі великі регіони, а потім їх спеціалізувати (правобережний, приміром, роїбити на збірники волинський і подільський, а західноукраїнський - на галицький і холмсько-нідлярський). Підготовка збірників мала активізувати краєзнавчу роботу, створити на місцях осередки дослідників-ентузіастів, ввести до наукового обігу величезну масу джерельного матеріалу, який за російською традицією відкладався переважно в архівах та бібліотеках Петербурга і Москви. В процесі цієї роботи М. Грушевський сподівався створити необхідну наукову інфраструктуру (матеріальну і наукову базу для розкопок, архівних пошуків, реставрацій). Причому передбачалося максимально можлива в тих умовах свобода наукового пошуку: М. Грушевський намагався якнайменше зв'язувати істориків-регіоналістів директивами і інструкціями, падаючи їм зм'якшити в процесі роботи над джерелами і наукових дискусій віднайти оптимальну форму майбутніх порайонних досліджень. Єдина вимога, що ставилася, - не обмежуватися давниною, по можливості доводити дослідження до сучасності.

Створені відповідно до цієї програми комісії розпочали широку програму історико-географічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень. Учені спиралися на широкий актив ентузіастів-краєзнавців, об'єднаних навколо музеїв, бібліотек, навчальних закладів. Завданнями комісії Києва і Правобережної України були, зокрема, створення музею Києва, підготовка збірників статей та путівника по місту. Особливого значення надавалося вивченню фізико-географічних умов Київщини, колонізаційних, міграційних, модернізаційних процесів та суспільних рухів. Комісія Лівобережної України зосереджувала свої зусилля на поглибленому вивченні Гетьманщини, переважно на матеріалі Чернігівщини і Новгород-Сіверщини, і зокрема на науковому описанні археологічних та архітектурних пам'яток "української Равнини" - Чернігова. Комісія Південної (Полудневої) України повинна була заповнити прогалини у висвітленні історії Степової України та Запорожжя, з акцентом

на вивченні досвіду античної та середньовічної колонізації Чорноморського узбережжя та історії Запорозької Січі.

Досить специфічними були завдання комісії Західної України, яка, на думку М. Грушевського, мала стати фундаментом дослідного інституту Західної України в системі ВУЛН^б. Співробітництво ВУЛН і НТШ у Львові могло б забезпечити планове вивчення всієї етнографічної території українського народу.

У проєкті організації науково-дослідної кафедри історії України, з яким виступив М. Грушевський відразу ж по приїзді в Україну (квітень 1924 р.), особлива увага до дослідження Галичини і Буковини, Західної Волині, українських частин Бессарабії, Холмщини, Закарпаття мотивувалася "специфічними політичними обставинами нинішнього часу". Відзначалася необхідність вивчення "не тільки історії, але й сучасного соціально-економічного й культурного життя, особливостей його структури, витворених спеціальними історичними умовами специфічних національних відносин"^{1б}.

За власною оцінкою М. Грушевського, розроблений ним план "історичної районізації" "був досить грандіозний, і оптимістичні перспективи розвою української науки, зазначені Президією Укрнауки на її Київському пленумі у січні 1926 р., ...подавали надії на його здійснення"¹⁷. Вчений виступив на цьому пленумі з промовою, в якій прямо поставив запитання: якою бачить радянська влада Академію наук, "...чи буде се живий центр широкої громади наукових робітників, який зв'яжеться з науковими силами периферії?" Непокоїло М. Грушевського й питання про взаємовідносини ВУАН з всесоюзною Академією, про самостійні наукові контакти з Заходом. Голова Укрнауки Я. П. Рябіно у своєму виступі погодився з основними положеннями програми М. Грушевського. "Не музеєм буде ся академія сучасності, - говорив він. - ...Ми не сумніваємося, що рошій нашої академії піде скорим і сильним шляхом"².

Плани М. Грушевського і його бурхлива діяльність у перші два роки після повернення з-за кордону мали певний режонанс і на Заході. Часто вони безпосередньо пов'язувалися з адміністративною реформою в Україні, з проведенням політики "українізації". Італійський часопис "L'Europa orientale" (1926, №) вмістив статтю професора А. Пальмієрі під назвою "Політична географія Радянської України". Стаття була надіслана на внесення у серпні 1925 р. законопроект про запровадження в Україні нового адміністративного поділу. Автор оцінив його як ознаку появи "української географії України". "Інтенсивність праці Всеукраїнської Академії наук і виданнями її Історичної секції і Культурно-історичної комісії свідчить про успіхи українізаційної політики, - говорилося в статті. - Дійсно, Росія минулого вмерла. Царська Росія, як величезний баобаб темною тінню свого гілля, не давала моги розвиватися паростям інших рослин. Більшовицька Росія обкартала ці густолісті гілляки... Людська думка збагачується новими формами мистецтва і письменства; глотовісія — новими мовами і діалектами"^{2д}.

Дійсність, проте, невдовзі розвіяла ці сподівання. За словами М. Грушевського, "скоро на сім оптимістичнім горизонті з'явилися різні хмари". "Світлі можливості свободного ходу наукового життя відсувалися все далі і далі — в далеку далечінь"^ж. Державне видавництво України, яке зобов'язалося випускати по два порайонні збірники на рік, вимовилося від своїх обіцянок, посилаючись на вимоги "економії і самоокупності". З великими труднощами вдалося видати перший збірник "Київ та його околиці в історії і пам'ятках", далі справа надовго загальмувалася.

Прийчини гальмування, як з'ясували у своїй праці В. Пристайко та Ю. Шаповал, були чисто політичні. Від часу свого повернення в Україну М. Грушевський став об'єктом пильної уваги ГПУ— НКВС: воно не

тільки встановило нагляд за ним, а й постійно збирало "компромат" на вченого. В архівах ГПУ збереглося чимало доносів на М. Грушевського; один з перших стосувався саме роботи порайонних комісій. Піт пером пильного аспіранта вони перетворилися на центри, навколо яких гуртується заколотницька периферія³¹. У січні 1927 р. секретний співробітник ГПУ сигналізував своєму керівництву, що пригнічений настрої М. Грушевського не в останню чергу пов'язаний із затримкою видання вартісного збірника з історії Лівобережної України. Цікаво, що ГПУ знайшло за потрібне втрутитися у цю справу і поставило перед окружкомом КІІ(б)У питання про необхідність виділити кошти на видання збірника в розмірі 3000 крб.³²

Зрештою, завдяки особисто чужу втручання М. Скрипника збірник "Чернитів і Північне Лівобережжя" все ж побачив світ. Але при виданні було обумовлено, що він буде останнім у цій серії. Це означало крах усіх планів М. Грушевського. "Намір підняти наукову роботу сим руховим засобом тим самим упадає", - з боєм констатував він³³.

У Москві ідеї М. Грушевського також не знаходили підтримки. У приватному листі до С. Єфремова акад. В. Перетц писав, що штат установ Грушевського надто роздутий і що Археографічна комісія АН СРСР працює не гірше, маючи всього три штатні одиниці. Він пропонував відмовитися від порайонних комісій, яких не було у Всесоюзній академії Ч

В колах еміграції добре зрозуміли спрямованість кампанії проти Грушевського. 30 грудня 1928 р. Д. Дорошенко писав І. Кривенькому: "Чув я, що на Радянській! Україні розпочинається такий самий похід проти Грушевського, як і проти Єфремова. Уже появилася десь в "Колгуністі" чи що стаття про нього, а це в Києві (а я це чув звідти) розглядають як сигнал шия загального походу проти старого. Все це дуже сумно. Вб'ють останній притулок незалежної наукової /гумки, і українська історіографія обернеться в "історичний марксизм"... Який би там наш старий не був, а все ж таки він багато робить для української науки і тепер жаль буде, як обріжуть йому крила"³⁴.

На жаль, прогнози Дорошенка справджувалися. Державні дотації комісіям ставали все більш мізерними, третій, уже підготовлений до друку збірник, присвячений Південній Україні, виключався з планів Держвидаву. Хронічна нестача коштів і відверте упередження проти львів'ян у керівництві Академії ускладнювали вкрай необхідні контакти київських і львівських вчених. Тертя і незгоди між М. Грушевським, з одного боку, і С. Єфремовим та А. Кримським, - з другого, шгучно підігрівалися в партійних та урядових інституціях. "Стрічаю у своїй роботі і планах занадто багато перешкод, стихійних і умисних, зловних", -- писав він В. Вошяку у лютому 1927 р.³⁵

Чимало складностей у роботі асоціації історичного краєзнавства виникало і внаслідок не завжди послідовної і зваженої позиції самого М. Грушевського, його непростого характеру. Негативно позначалося на її діяльності небажання вченого співпрацювати з Українським комітетом краєзнавства, рядом краєзнавчих комісій при ВУАН. Неприязні стосунки з головою УКК М. Яворським, з академіком Д. Багалієм стали на заваді концентрації зусиль краєзнавців, які працювали в різних містах України³⁶.

Однак, незважаючи на обмаль кадрів, розпорошеність зусиль, брак коигтів, асоціація історичного районознавства працювала досить інтенсивно. Особливо активно була діяльність комісії історії Києва і Правобережної України, яка, маючи у штаті всього 2-х працівників, згуртувала широке коло краєзнавців. За підрахунками О. Апанович, на її засіданнях до кінця 1929 р. було прочитано понад 200 доповідей і повідомлень³⁷. Комісія виступила ініціатором дослідження некрополів Києва, готувала до видання туристичний путівник, щорічники, присвя-

чені топографії, праісторії та історії Києва. Комісія Лівобережної України мала чималі групи добровільних помічників у багатьох містах. Фактичні філіали комісії утворилися в Чернігові, Ніжині, Полтаві, Прилуках, Червонограді⁴⁰. Комісія Південної України почала археологічне та етнографічне обстеження району будівництва Дніпрогесу у зв'язку із майбутнім затопленням значних територій⁴¹. Експедиції цього району здійснювалися в 1927 і 1928 рр.

Наукові результати діяльності комісій порайонного дослідження історії України високо оцінювалися навіть людьми, які ставилися неприязно до М. Грушевського. У своєму "Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті" (Т. 1, 1928) та великій статті, опублікованій у журналі "Червоний шлях", Д. Багалій схвально писав про робочу історичних установ Грушевського, особливо наголошуючи на тому факті, що вченому вдалося забезпечити плідну співпрацю різних поколінь науковців. "Територіальні комісії і їх збірники, - підкреслював він, - продовжили колишні обласні монографії школи В. Б. Антоновича"⁴¹.

Проте зоряний час української регіоналістики минув дуже швидко. Арешт О. Гермайзе у справі "Спілки визволення України" 26 липня 1929 р. став фатальним для всіх створених Грушевським наукових установ. Історико-філологічний відділ ВУАН було негайно оголошено "Ініздом СВУ". Комісія ЦКК— РСІ під головуванням М. Наваловського дійшла висновку, що вивчення історії і культури у цьому відділі проводилося "абсолютно без марксистського аналізу"⁴². Це означало вирок усій системі "історичного районознавства". Відповідно до рішень листопадової сесії ВУАН 1929 р. комісії Лівобережної і Полудневої України, Ідо працювали під керівництвом М. Грушевського, були ліквідовані. Спроба зберегти їх хоча б шляхом об'єднання в одну комісію порайонного дослідження України не мала успіху. Березнева сесія ВУАН 1930 р. підвела ризик і під діяльністю тих комісій, які утворилися після реорганізації комісії історії Києва і Правобережної України. На кінець року вся система порайонного дослідження історії України припинила своє існування. 23 березня 1931 р. було заарештовано М. Грушевського⁴¹.

Отже, концепція "історичного районознавства", що почала у 20-ті рр. втілюватися в життя завдяки зусиллям М. Грушевського, лишилася по суті лише явищем політичної та історіографічної думки. Оголошення "фашистами" людей, причетних до діяльності очолюваних М. Грушевським наукових установ, на довгі роки унеможливило об'єктивний аналіз регіонально-історичного напрямку в українській історіографії. Нині у незалежній Україні набутий під його керівництвом і за його участю безцінний досвід безпосередньо вписується у творення регіональної політики.

Що ж до спадщини "порайонних комісій", яка загалом непогано збереглася в Інституті рукопису ЦНБ НАН України, то вона заслуговує на найуважніше вивчення. Слід підтримати думку про археографічне видання принаймні багатостраждального "репресованого" збірника "Полуднева Україна"⁴⁴.

⁴⁰ Грушевський М. Чернігів і Північне Лівобережжя — К., 1928 — С V—VI

⁴¹ Грушевський М. Развитие украинских изучений и XIX в и раскрыше в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и насяущеч -Т 1 - СПб., 1914 - С 13

⁴² Там же. - С 31

⁴³ Дорошенко Д. Володимир Антонович. — Прага, 1942 — С 163

⁴⁴ Грушевський М. Автобіографія — К., 1926 — С 6—7.

⁴⁵ Багалій Д. І. Нарис історії України Доба натурального господарства — К. 1994. — С. 228.

Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866— 1934) - Мюнхен, 1986 — С. 75

⁴⁶ Грушевський М. С. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведению — Т 1 — СПб., 1904

- ⁹ Т о л о ч к о О Коли пересгала існувати "Київська Русь" Історіографічна юш одного терміну і поняття // Київська старовина — 1992 — №6 — С 7—18¹⁰ Г р у ш е в с ь к и й М Хто такі українці і чого вони хочуть — С 216" С к о п н е н к о О Берестейщина // Розбудова держави -- 1995 — №11 -С. 12.[^]
- ¹² Київ га йою околиця в історії і пам'ятках — Х; К., 1926 — С VIII³ Інстніут рукопису ЦНБ НАН України ш В Вернадського, ф X, спр 4485, арк 2—3
- * Компендіум — спіслий виклад основних положень якоїсь науки, дослідження
- ⁴ Г р у ш е в с ь к и й М Чернігів і Північне Лівобережжя — С. V
- ⁵ Україна. -- 1927 — Кн 5 - С 174
- ⁶ Див: К р е в е ц ь к и й І Регіоналізм Що досі зробили галицькі українці на сім полі // Нова зоря. — 1928 — Ч 8; й о І о ж: Льокальна історія // Т а м ж е - Ч 12.
- ⁷ Україна - 1926 - Кн I - С 166; 1927 - Кн. 5. - С. 174; 1928 - Кн 5 -С. 176.
- ⁸ Україна -- 1927 -- Кн. 5. - С 174
- ¹⁹ Г р у ш е в с ь к и й М Чернігів і Північне Лівобережжя — С 35
- ³⁰ Г р у ш е в с к н и й М С. Очерк истории украинского народа — К, 1990 -С 15
- [^] Т а м ж е. - С. 12
- " Г р у ш е в с ь к и й М Чернігів і Північне Лівобережжя — С 102— 103.
- ²³ Інститут рукопису ЦНБ НАН України ім В Вернадського, ф X, спр 4485, арк. 1— 18.
- ¹⁴ Г р у ш е в с ь к и й М Чернігів і Північне Лівобережжя. — С 116.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф 166, оп 4, спр 236. арк 90—91
- Б Т а м ж е, оп. 3, спр 419, арк 5— 6
- Інститут рукопису ЦНБ НАН України ім В Вернадського, ф X, сир 4485, арк 1—18.
- ²⁷ Г р у ш е в с ь к и й М Перспективи і вимоги української науки // Україна - 1926 — Кн. 1 — С 10, 13; Пролетарська правда -- 1926 -- 30 січня
- І т а л і й с ь к и й г о л о с п р о н о в у р а й о н і з а ц і ю У к р а ї н и // У к р а ї н а -- 1926 -- Кн 4 - С. 178.
- " С о х а н ь П С., У л ь я н о в с ь к и й В І, К і р ж а є в С М М. С Грушевський і Асадеміа Ідея, змагання, діяльність. — К, 1993 — С 298
- " П р и с т а й к о В, Ш а п о в а л Ю Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД Трагічне десятиліття: 1924— 1934 - К, 1996 - С. 67
- ³² Т а м ж е - С. 171- 172.
- " Г р у ш е в с ь к и й М Чернігів і Північне Лівобережжя — С VII.
- ³⁴ ЦДІА України, ф 1235, он 1, спр. 687, арк 203—204 Докладніше див: С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В І., К і р ж а є в С М М С Г р у ш е в с ь к и й і Асадеміа Ідея, змагання, діяльність — С 106 Т а м ж е. — С. 119
- ⁵⁶ Великий українець Матеріали з життя та діяльності М С Грушевського -- К, 1992 - С. 308.
- ³ Див: Т р о н ь к о П Т Приреченість школи Грушеве ького // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки) — К, 1991 — С 12
- ⁸ А п а н о в и ч Е М Комиссия истории Киева Академии наук УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР: Сб научных трудов — К. 1984 - С. 163- 164
- ⁹ Україна. - 1928 - Кн 5 - С 178.
- ^о Т а м ж е - С. 179- 180.
- ⁴ Б а г а л і й Д. І Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті - Харків, 1928. -- Т 1 — С 94—97; й о г о ж: Академік М С Грушевський і його місце в українській історіографії: Історико-критичний нарис // Червоний шлях - 1927 - Кн. 1 — С 160—217
- ² ЦДАГО України, ф 1. оп 20. сир 3098, арк 54
- ¹³ Про арешт Грушевського і справу міфічного "Українського національного центру" див: П и р і ї Р Я. Життя Михайла Грушевського Останнє десятиліття (1924— 1934) - К, 1993. - С. 110-123.
- ⁴ Див.: Щ в и д ь к о Г К Неопубліковані праці до історії Запорозжя XVII— XVIII ст. // Південна Україна XVIII—XIX ст Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ — Запоріжжя, 1996 — С 166— 171

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Спроби реформ (1956—1964)*

У сталінську добу Україна зазнала страхітливих репресій, які мали на меті попередити можливий спротив диктаурі у найбільшій національній республіці. Після смерті воєс'я залізна хватка тоталітарної диктатури послабилася. Компартійно-радянська олігархія опинилася в нестабільному стані "колективного керівництва", тобто перманентної боротьби за верховну владу. Прагнучи суспільної підтримки, М. Хрущов висловився за лібералізацію політичного режиму. Запропонований ним курс на вимову від терористичних методів державного керівництва дістав схвалення XX з'їзду КПРС. Відтоді розвиток радянського суспільства пішов новими шляхами. Для України, її народу цей історичний поворот мав колосальне значення.

1. Лібералізація суспільно-політичного життя

Міжнародні відносини. Післявоєнний період характеризувався шаленою гонкою озброєнь, яку проводили обидві наддержави - США і СРСР. Після успішного випробування влітку 1953 р. радянської водневої зброї центр ваги у гонці озброєнь перемістився у площину створення засобів її доставки до території противника - міжконтинентальних ракет. Нарощування ракетно-ядерного потенціалу і звичайних озброєнь вимагало колосальних ресурсів.

Щоб протистояти радянському виклику, країни НАТО вирішили зміцнитися за рахунок економічного і людського потенціалу недавнього ворога - Німеччини. Восени 1954 р. в Парижі було укладено угоду про інтеграцію Федеративної Республіки Німеччини у військову структуру Північноатлантичного альянсу. На ратифікацію цієї угоди парламентами країн НАТО Радянський Союз відповів створенням Організації Варшавського договору (травень 1955 р.). Поява цього військово-політичного блоку юридичне закріпила присутність радянських військ у Східній Європі. В руках компартійно-радянської олігархії Варшавський пакт став насамперед засобом придушення боротьби східноєвропейських народів й свободи і незалежності.

Влітку 1956 р. у Польщі відбулися антирадянські виступи, в яких взяли участь десятки тисяч людей. Партія польських комуністів за цих умов була змушена змінити вождя. Новим лідером став раніше репресований В. Гохулка. Москва не наважилася протистояти силою зброї процесу десталінізації у Польщі. Вона визнала лідерство Гомулки і задовольнилася деякі його вимоги. Мова йшла насамперед про скасування інституту радянських радників у Війську польському і встановлення більш справедливих цін на експортоване в СРСР вугілля. "Подарований" Польщі Сталінім воєначальник К. Рокоссовський (за національністю - поляк) змушений був залишити посаду військового міністра і повернутися в СРСР.

Угорську кризу ліквідувати мирними засобами не вдалося. Восени 1956 р. угорці повстали, вимагаючи встановлення демократії і виведення з країни радянських збройних сил. А. Мікоян, який прибув у Будапешт в ролі надзвичайного комісара, і посол СРСР Ю. Андропов змушені

були погодитися на оновлення компартійно-державного керівництва Угорщини. Репресований раніше Я. Кадар очолив державну партію, а І. Надь уряд. Проте Надь незабаром перейшов на сторону антирадянської революції і оголосив про вихід Угорщини з Варшавського пакту. Тоді радянські війська, посилені танковою армією, яка дислокувалася у Прикарпатському військовому окрузі, окупували угорську столицю, долаючи відчайдушний опір її захисників. Під час захоплення Будапешта загинуло близько 20 тис. майже беззбройних патріотів. Країни НАТО протестували, але не пришили на допомогу.

Події в Угорщині дістали широкого резонансу в українському суспільстві. Гостро негативною виявилася реакція на жорстоке придушення повстання в Будапешті у Закарпатті, де проживали десятки тисяч угорців. Компартійному керівникові республіки М. Підгорному довелося терміново виїхати в Ужгород. Він дав вказівку обласному партійно-радянському і профспілковому апарату організовувати мітинги і збори. На них приймалися продиктовані згори резолюції. Революційні події в Угорщині визначалися в цих резолюціях як контрреволюційний переворот, спланований і здійснений за допомогою НАТО.

І все-таки зовнішня політика СРСР післясталінських часів стала більш поміркованою. Нові керівники почали виїждати за межі країни, вербуючи собі союзників і клієнтів у так званому "третьому світі". У відносинах з позаблоковими країнами СРСР вперше зустрівся з суперництвом комуністичного Китаю. На представницьку конференцію азіатських країн, яка зібралася у квітні 1955 р. в Бандунзі (Індонезія), радянських дипломатів не запросили.

Почалися прямі контакти радянських керівників і з лідерами розвинутих західних країн. Вони створювали ілюзію динамічності зовнішньополітичного курсу Москви, але не давали істотних результатів. Перша після 1945 р. нарада представників США, Великобританії, Франції і СРСР у Женеві (липень 1955 р.) закінчилася провалом. Перший Гі історії візит радянського керівника в США у вересні 1959 р. теж виявився безплідним. Провалом закінчилася й зустріч між М. Хрущовим і американським президентом Дж. Кеннеді у Відні в червні 1961 р.

У жовтні 1962 р. вибухнула карибська криза, пов'язана із завезенням на Кубу радянських ракет. Кілька днів світ балансував на грані ракетно-ядерної війни. У кінцеволгу підсумку криза була ліквідована. Дж. Кеннеді офіційно заявив про те, що США не мають наміру захопити Кубу, а М. Хрущов вивіз свої ракети.

Після карибської кризи між Кремлем і Білим домом у Вашингтоні було встановлено *пряму* лінію зв'язку, яка надалі почала відігравати велику роль у попередженні ускладнень міжнародної обстановки.

Безпосереднім наслідком карибської кризи стало прискорення порозуміння у справі заборони ядерних випробувань. 5 серпня 1963 р. міністри закордонних справ СРСР, США і Великої Британії підписали у Москві договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі і під водою. Після цього договір був відкритий для підписання усіма державами — членами ООН, які виявляли таке бажання. У жовтні договір підписали представники УРСР. Наприкінці листопада його ратифікувала Верховна Рада УРСР.

Підписання договору про часткову заборону ядерних випробувань (підземні залишилися дозволеними) стало важливим кроком на шляху обмеження гонки озброєнь і поліпшення екологічної ситуації у планетарному масштабі.

Радянській Україні не дозволялися безпосередні зносини з будь-якою зарубіжною країною. У січні 1956 р., коли Судан став незалежним, його уряд надіслав всім державам — членам ООН прохання про визнання. МЗС УРСР одержало такого листа, але не відповіло. Відповідати

було незручно. Міністерство не мало розгалуженого апарату і виконувало обмежені представницькі функції, пов'язані переважно з членством в ООН.

Участь МЗС УРСР в діяльності міжнародних організацій! дозволялася і навіть заохочувалася, якщо членом таких організацій ставав СРСР. Представникам Москви було вигідно мати не один, а три голоси (включаючи Україну і Білорусію).

Найбільш активна українська делегація діяла в постійній комісії ООН у питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), членом якої вона стала у 1954 р. Українські представники в ЮНЕСКО взяли діяльну участь у підготовці рішень, пов'язаних з розширенням міжнародних культурних зв'язків, ліквідацією неписьменності в країнах, що визволилися від колоніальної залежності, заборонаю пропаганди війни у засобах масової інформації, збереженням і охороною пам'яток культури тощо.

За поданням української делегації ЮНЕСКО прийняла постанову про широке відзначення в усьому світі у березні-травні 1964 р. 150-ї річниці від дня народження Т. Е. Шевченка. Наприкінці травня під егідою ЮНЕСКО відбувся заключний акт святкування - міжнародний форум діячів культури у Києві.

Участь України була помітною і в діяльності інших спеціалізованих органів ООН - - **Міжнародного** бюро освіти (МБО), Міжнародного агентства з атомної енергії (МЛЕЛТЕ), Міжнародної організації праці (МОП). У 1957>. в Нью-Йорку відкрилося постійне представництво УРСР при ООН. Його робота сприяла більш широкій участі України в міжнародному житті. У середині 60-х років українські дипломати працювали у Ірбох десятках різноманітних міжнародних організацій та їх органів.

Зовнішньоекономічні зв'язки України розвивалися в основному з країнами радянського блоку і координувалися по лінії Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). В країни Східної і Центральної Європи спрямовувалося до 80 % українського експорту. Україна експортувала сировинні ресурси, паливо, метал і сільськогосподарську продукцію. Взамін вона одержувала машини та устаткування і товари народного споживання. Поступово в українському експорті зростає частка машинобудівної продукції. У 1964 р. розпочався експорт літаків Ту-124 і Ан-24.

Після 1956 р. країни РЕВ почали переходити від звичайних торговельних зв'язків до обміну, заснованого на міжнародному поділі праці. Органи РЕВ взяли на себе функції координації народногосподарських планів і визначення основних напрямків кооперації та спеціалізації виробництва з урахуванням потреб кожної країни. У 1962 р. був утворений Міжнародний банк економічного співробітництва, який фінансував будівництво спільних підприємств і здійснював багатосторонні розрахунки у перевідних карбованцях. Курс перевідного карбованця був завищений порівняно з доларом (як і курс звичайних карбованців).

У 1964 р. стали до ладу нафтопровід "Дружба" і перша черга об'єднаної енергосистеми "Мир". Ці об'єкти частково розміщувалися на території України і були збудовані спільними зусиллями СРСР, НДР, Польщі, Чехословаччини та Угорщини.

За радянської технічної допомоги в країнах РЕВ наприкінці 50-х рр. будувалося понад 800 промислових об'єктів. Українські підприємства і спеціалісти брали участь у спорудженні металургійних комбінатів у Польщі і Болгарії, машинобудівних заводів в Угорщині, Польщі, Румунії, сотень інших об'єктів.

"Залізна завіса" між Заходом і країнами радянського блоку трималася міцно. Сдину істотну прогалину в ній становив Берлін. Відповідно до затвердженого чотирма державами-переможницями у 1945 р. статусу жителя Берліна могли безперешкодно пересуватися в межах чотирьох зон окупації. Це призводило до постійного впливу населення в ФРН. За

півтора десятиліття чисельність населення НДР зменшилася, незважаючи на природний приріст. У 1961 р. власті НДР у погодженні з Москвою порушили домовленості чотирьох країн антигітлерівської коаліції і за одну ніч (на 19 серпня) спорудили бетонну стіну, яка відокремила їх столицю від Західного Берліна.

Пересування населення в межах країн радянського блоку підлягало суворим обмеженням, але після XX з'їзду КПРС все-таки дозволялося. У 1956 р. вперше були здійснені прикордонні обміни делегаціями між Люблінським воєводством (Польща) і Львівською та Волинською областями, а також між прикордонними районами Угорщини, Чехословаччини та Румунії і Закарпатською та Чернівецькою областями. В середині 60-х рр. вже 16 областей УРСР мали постійний зв'язок з областями, воєводствами і округами Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. Проте зв'язки здійснювалися переважно у формі обміну делегаціями, члени яких ретельно відбиралися комітетами відповідних державних партій.

Розвивалися зовнішньоекономічні зв'язки і з країнами "третього світу". Прагнучи посилити політичний вплив, Москва брала на себе зобов'язання допомагати їм у спорудженні народногосподарських об'єктів. В середині 60-х рр. за допомогою СРСР у 26 країнах Азії, Африки і Латинської Америки зводилося понад півтисячі різних об'єктів.

У будівництві 149 об'єктів брали участь підприємства і проектно-конструкторські організації України. Зокрема, вирішальну роль у побудові найбільшого в Азії Бхілайського металургійного заводу (Індія) відіграли спеціалісти з металургійних підприємств Запоріжжя, Жданова **, Дніпропетровська та інших українських міст.

XX з'їзд КПРС. Членство у президії ЦК КПРС *** було знаком приналежності до компартійно-радянської олігархії, якій належала вся повнота влади в СРСР. Політичний вплив членів президії визначався партійними або державними посадами, які вони займали, коаліціями і союзами, які вони укладали в своєму невеликому колі, їх авторитетом в ЦК КПРС, в самій багатомільйонній партії і в народі. Формальним лідером серед десяти членів президії вважався перший секретар ЦК КПРС. Але офіційне проголошення "колективного керівництва" як режиму правління свідчило про те, що члени президії не збиралися коритися людині, яку вони самі призначили на цю посаду, М. Хрущову. Фактичним лідером в системі диктаторської влади мав стати найсильніший.

Першою жертвою у боротьбі за владу був Л. Берія. Коли він зробив спробу протипосадити керівництву державної партії міністерство держбезпеки, проти нього об'єдналася більшість його колег у президії ЦК. Завдяки розстрілу Бери та інших керівників зловісного міністерства монополію президії ЦК на владу було збережено.

Найбільшу активність серед дев'яти олігархів, що залишилися, виявляв М. Хрущов. Використовуючи переваги посади першого секретаря ЦК, він неухильно зміцнював свій вплив у партійному апараті.

У 1955 р. Хрущов добився вирішальних успіхів у боротьбі за владу. Він примусив Г. Маленкова подати у відставку з посади голови Ради міністрів. Ця посада перейшла до іншого члена президії ЦК КПРС М. Булганіна. Свій пост міністра оборони Булганін залишив прославленому воєначальнику Г. Жукову. Потім Хрущов відсунув від активної діяльності в уряді Л. Кагановича, примусив до прилюдної самокритики В. Молотова і домігся на липневому пленумі ЦК КПРС поповнення президії своїми людьми -- О. Кириченком і М. Суловим.

Хрущов поспішав із скликанням партійного з'їзду, щоб легітимізувати повноваження першого секретаря ЦК і відтіснити від влади

політичних суперників. Він добився рішення про скликання з'їзду на вісім місяців раніше статутного строку. Після цього за допомогою вірних собі апаратників перший секретар ЦК взявся "відпрацьовувати" персональний склад майбутнього з'їзду і весь регламент його проведення. Завдання, як завжди, мало два виміри. По-перше, треба було представити партійний з'їзд перед народом як найбільш авторитетний форум, здатний розв'язувати історичні завдання. Хрущов та його радники розуміли, що перший партійний з'їзд післясталінської доби має прийняти неординарні рішення, які визначають нові напрями суспільно-політичного розвитку. По-друге, вимагалось виключити будь-які несподіванки в перебігу з'їзду і забезпечити контроль за кожною хвилиною його роботи, тобто перетворити верховний орган державної партії на театр маріонеток.

На початку 1956 р. відбулися звітно-виборчі конференції і з'їзди у партійних організаціях областей та національних республік. Делегати чергового з'їзду Компартії України представляли 895 тис. членів і кандидатів в члени партії. Виборча кампанія здійснювалася, як заведено, під щоденним контролем з боку першого секретаря ЦК О. Кириченка. Всі делегати республіканської партійної організації на XX партз'їзді виявилися прибічниками Хрущова. Кириченко справджував сподівання свого патрона.

XX з'їзд КПРС відбувся в лютому 1956 р. У звітній доповіді М. Хрущова не було сенсаційних заяв. Підтверджувалася лінія на розрядку міжнародної напруженості. Було заявлено, що третя світова війна не є фатально неминучою. Проголосувалося, що партійно-державне керівництво повинне звернути особливу увагу на сільське господарство, забезпечити випереджаючі темпи виробництва предметів споживання порівняно із засобами виробництва, розширити масштаби житлового будівництва. Ці заяви вже давно стали поточною політикою, яка забезпечувала Хрущову підтримку в суспільстві.

Всі оратори на з'їзді вихваляли переваги "колективного керівництва", протиставляючи йому негативні наслідки безіменного "культу особи". А. Мікоян, за дорученням М. Хрущова, виступив більш визначено і заявив про "культ особи Сталіна". Він спробував також у завуальованій формі під/дати сумніву деякі висновки сталінського "Короткого курсу історії ВКП(б)", особливо щодо громадянської війни в Україні. Уперше він зробив заяву про те, що С. Косіор і В. Ашонов-Овсієнко не були "ворогами народу". Виступ Мікояна був пристріленим.

В останній день роботи з'їзду зібрався повний склад Центрального комітету, який обрав президію і секретаріат. Результати виборів не справдили повністю сподівань Хрущова: до президії увійшов весь попередній склад, у тому числі найбільш послідовні противники першого секретаря -- Л. Каганович, Г. Маленков, В. Молотов. ЦК КПРС істотно розширився і вже наполовину складався з людей, зобов'язаних своєю кар'єрою Хрущову.

Коли затверджувалися результати голосування, Хрущов повідомив, що делегати мають зібратися на закриті засідання. На ньому він протягом чотирьох годин зачитував доповідь "Про культ особи та його наслідки". Після з'їзду доповідь була опублікована окремою брошурою, яка зачитувалася на закритих партійних зборах по всій країні. Надалі за розпорядженням Хрущова брошуру обнародували для безпартійних на підприємствах, в установах і вищих навчальних закладах. Інколи вона зачитувалася навіть перед старшокласниками. 4 червня 1956 р. текст закритої доповіді було опубліковано державним департаментом США, але радянські офіційні особи, починаючи від Хрущова, відмовлялися підтвердити його автентичність. В СРСР доповідь Хрущова була вперше надрукована тільки в 1989 р.

На делегатів XX з'їзду КПРС, як потім на мільйони радянських людей, доповідь Хрущова подіяла надзвичайно сильно. Адже в ній підтверджувався факт існування давно опублікованого на Заході заповіту В. Леніна ("Лист до з'їзду"), на неспростовних фактах доводилася відповідальність Сталіна за трагедію перших років війни з гітлерівською Німеччиною, депортацію цілих народів за стандартними звинуваченнями у співробітництві з ворогом, масові репресії 1937—1938 рр. і післявоєнних років ("ленінградська справа", "справа лікарів-вбивць" тощо).

Незважаючи на інформаційну насиченість і емоційність, доповідь скоріше маскувала, ніж малювала справжню картину недалекого минулого. В ній засуджувалися тільки зовнішні прояви тоталітаризму ("культ особи") і найбільш вражаючі випадки зловживання владою (масові репресії). Історія радянського суспільства розглядалася в ній, як і раніше, крізь призму сталінського "Короткого курсу історії ВКП(б)". Політика партії на всіх етапах "соціалістичного і ко\гуністичного будівництва" визнавалася правильною.

Ліквідація ГУЛАГу. У 1954 р. з'явилася повість популярного письменника І. Еренбурга "Відлига". Вона дала свою назву цілому історичному періоду, що розпочався зі смертю Сталіна, бо цілком точно характеризувала зміст перемін: потепління посеред зими. Справді, суть політичного режиму не змінювалася, хоч він уже не наважувався використовувати в управлінні суспільством терористичні методи. Та суспільство все-таки перебувало у тоталітарному морозильнику.

Через три тижні після смерті Сталіна за амністією було звільнено з радянських тюрем і концтаборів 1,2 млн. в'язнів зі строком позбавлення волі до 5 років. Це були здебільшого карні злочинці, тому що ув'язнені за політичними статтями мали більші строки. У квітні 1953 р. вийшли на волю 'заарештовані у "справі лікарів". У вересні Верховний суд СРСР дістав право переглядати за протестами генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, "трійок" НКВС та "особливої наради" при НКВС - МДБ - МВС СРСР. Такі самі права одержали й союзні республіки.

Процес перегляду дістав назву реабілітації. Термін в ходу й досі за відсутністю більш точного. Держава, свідомо користуючись злочинними законами, десятиріччями відправляла на смерть і в концтабори мільйони явно чесних людей. А *під час* перегляду конкретних справ вона "реабілітувала" репресованих громадян, тобто визнала за ними відсутність вини перед собою, аніскільки не оскаржуючи саму себе.

Тим часом сталінський ГУЛАГ продовжував існувати. В'язні Воркуги, Норильська, Магадана та інших місць примусової праці, серед яких було немало оунівців, бійців УПА і "бандпособників", у 1953 р. провели серію страйків. Вони протестували проти нелюдських умов праці, побуту і режиму. Страйки жорстко придушувалися адміністрацією таборів. У 'фавні— червні 1954 р. підняли повстання в'язні великого концтабору в Кінгірі (Казахстан). Під час його придушення застосовувалися танки. Загинуло багато повстанців, в основному українців.

Про становище в радянських концтаборах поступово дізнався цивілізований світ. Першим перервав інформаційну блокаду у 1955 р. "Відкритий лист українських політичних в'язнів до Об'єднаних Націй", підписаний тринадцятьма в'язнями мордовських спентаборів. Вони писали: "Наш український народ, як і ряд інших народів, опинився під займанчим чоботом червоної Росії, де нам відібрано всяке елементарне право існування на землі. Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10—25 р. не за бандитизм, як це вони (большевики) вияснюють перед світом, - не за підпал, убійства і зраду, лише за те, що ми, як і кожний волелюбний народ, домагаємось свого законного права на своїй землі".

Врешті-решт, власті змушені були послабити тюремно-табірний режим. У вересні 1955 р. відпустили на волю усіх німецьких військово-полонених, які ще залишалися у Радянському Союзі. Держава амністувала після десятирічної відсидки засуджених за співробітництво з окупаційним режимом під час війни. За цією причиною було засуджено багато оунівців, і вони почали повертатися в Україну. До 1957 р. повернулося 65 534 оунівці, вояки УТТА і "бандпособники".

Починаючи з 1954 р., застосовувалося умовно-дострокове звільнення з місць позбавлення волі. Ця складна процедура передбачала можливість звільнення від дальшого відбуття покарання чи заміну покарання більш м'яким рішенням суду за місцем утримання засудженого на основі подання табірної або тюремної адміністрації. Населення ГУЛАГу істотно скоротилося завдяки застосуванню цієї юридичної норми.

Весною 1954 р. МДБ було реорганізоване в Комітет державної безпеки (КДБ). Його очолив І. Серов, добре відомий Хрущову по спільній роботі в Україні. На чолі КДБ УРСР став В. Нікітченко. Нові органи були зобов'язані переглянути заведені на громадян політичні справи. До листопада 1959 р. КДБ і прокуратура УРСР переглянули 4 263 тис. справ діючого та архівного оперативного обліку на 5 481 тис. осіб. Було шією з обліку (фактично реабілітовано) 2 684 тис. осіб, тобто 58 %. Реабілітації не підлягали колабораціоністи, активні діячі ОУН— УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також всі репресовані під гаслом "українського буржуазного націоналізму". Держава не визнала себе винною у депортаціях селян під час масової колективізації, вибіркової депортації населення західних областей, депортації кримських татар, німців та інших етнічних груп з України.

Навесні 1959 р. у таборах і колоніях СРСР ще утримувалося 11 тис. осіб, ув'язнених за "**контрреволюційні** злочини". Це була невелика кількість порівняно з чисельністю політичних в'язнів ГУЛАГу навесні 1954 р. - - 949 тис. На початку 60-х рр. М. Хрущов почав \$аявляти, що в країні немає політичних в'язнів. Але в цей час розгорнувся дисидентський рух, який дав нових в'язнів.

Опір десталінізації. Викриття на XX з'їзді КПРС злочинів Сталіна було сміливим політичним кроком М. Хрущова, здійсненим всупереч волі більшості інших членів вищого партійно-радянського керівництва. Перший секретар ЦК КПРС розумів, що повернення на волю сотень тисяч в'язнів ГУЛАГу створює у країні нову ситуацію. Треба було відповісти народові, чому масові репресії стали можливими. Таку відповідь мав дати партійний з'їзд. В іншому випадку партія втратила б авторитет у суспільстві, що підірвало б всю систему державного управління.

Закриту доповідь на з'їзді Хрущов побудував так, щоб партія виїлядала стороною, яка від репресій постраждала найбільше. Він розповідав в основному про партійних керівників, які стали жертвою репресій. У доповіді згадувалися імена 23 партійно-радянських діячів, які «гинули, в тому числі С. Косіора, П. Постишева, В. Чубаря. Злочини тоталітарного режиму, не пов'язані з репресуванням керівників партії (наприклад, терор голодом 1932— 1933 рр. в Україні і на Кубані) перший секретар ЦК КПРС оминув мовчанкою. Винятком була згадка про всім відомі депортації нечисленних народів.

Розвінчанням Сталіна Хрущов діставав політичні дивіденди, важливі для його боротьби за верховну владу. Сам він вчасно потурбувався про те, щоб зробити недоступними архівні документи, які засвідчували його чималий особистий вклад у розгортання репресій, особливо після приїзду в Україну на початку 1938 р. Участь К. Ворошилова, Л. Кагановича або Г. Маленкова в репресіях було неможливо приховати. У керівних колах партії знали, наприклад, що Маленков організовував так звану "ленінградську справу", яка у післявоєнні часи коштувала життя

багатьом відповідальним партійним і радянським працівникам. Це допомогло Хрущову на початку 1955 р. усунути свого найбільш небезпечного суперника з посади голови уряду.

Десталінізації протидіяли не тільки члени президії ЦК КПРС, а винятком Хрущова і Мікояна, які впродовж чотирьох років після смерті вождя залишалися на своїх ключових посадах. Основна частина партійного апарату теж не була готова розвінчувати Сталіна. Виявилося, що у багатьох партійних організаціях України критика культу особи сприймалася як наклеп на радянську владу. Ховаючись за спинами багатьох ветеранів, які їм три десятиріччя звиклися і культом Сталіна, апаратники вимагали припинити шкідливу, на їх погляд, пропагандистську кампанію. Зокрема, перший секретар Київського міськкому партії М. Синиця висловив побоювання, що боротьба з культом особи ускладнить ідеологічну ситуацію в Україні і посилить небезпеку поширення "українського буржуазного націоналізму". О. Кириченко надіслав в ЦК КПРС доповідну записку з підбіркою висловлювань, витриманих переважно в такому дусі.

ЦК КПРС поспішив прийняти 30 червня 1956 р. постанову "Про подолання культу особи та його наслідків". В ній особливо наголошувалося на тому, що культ є проявом особистісних недоліків Сталіна, а не органічною вадою радянської влади. Наявні у доповіді Хрущова на Гіді гострі факти в цій постанові оминалися.

Ліквідація ГУЛАГу та ініційовані Хрущовим реформи в галузі економічного управління наštтовхнулися на відкритий опір вищого партійно-державного керівництва. Скориставшись візитом першого секретаря ЦК у Фінляндію, члени президії ЦК КПРС підточували 18 червня 1957 р. засідання, на якому поставили питання про його відставку. Потрапивши на це засідання прямо з літака, Хрущов побачив, що з одинадцяти членів президії на його боці тільки Мікоян, Кириченко і Суслов. Шестеро кандидатів в члени президії, які завдячували своєю посадою Хрущову, висловилися на його підтримку, але вони не мали права голосу. Сьомий кандидат -- невдачний Д. Шепілов примкнув до опозиції.

Організаторам державного перевороту Кагановичу, Маленкову і Молотову не пощастило. Президія ЦК була звичним, але неформальним органом партійної влади. За статутом вища влада в державній партії на лежала між з'їздами Центральному комітету. Хрущов відмовився подати у відставку і апелював до ЦК КПРС, який його затвердив на посаді першого секретаря. У протистові, що тривало чотири дні, важливу роль відіграли керівники силових відомств -- Г. Жуков (армія) та І. Серов (КДБ). Жуков організував на військових літаках термінову доставку членів ЦК у Москву. Пленум ЦК, який відбувався в умовах абсолютної тиші 22--29 червня, після жвавих дискусій скасував результати голосування в президії. Л. Каганович, Г. Маленков, В. Молочов і М. Сабуров були виключені з президії ЦК і оголошені як "антипартійна група". М. Первухіна, котрий розкався, перевели в кандидати. Більш популярних діячів К. Ворошилова і М. Булганіна тимчасово залишили на своїх посадах. Про їх участь у спробі державного перевороту преса не повідомила.

Червневі події 1957 р. підбили ризик під "колективним керівництвом" і зробили Хрущова вождем. Він зміцнив надійність свого новою становища простим засобом: збільшенням чисельного складу найвищого органу партії за рахунок довірених людей. На його пропозицію червневий пленум ЦК скопом перевів у члени президії п'ятьох кандидатів Л. Брежнева, Г. Жукова, Ф. Козлова, К. Фурцеву і М. Шверніка, а також трьох секретарів ЦК, які не були кандидатами. Особливо пощастило літеру радянських профспілок Шверніку, який скінчив у кандидатах 19 років.

Подолавши опір політичних противників, М. Хрущов дістав можливість здійснювати будь-які кадрові перестановки. Цією можливістю він скористався повною мірою.

Ключова роль Г. Жукова у знешкодженні Берії і в червневих подіях 1957 р., його слава полководця і спроби дистанціюватися від армійських політеїддлів змусили нового вождя задуматися над потенційною загрозою партійній диктатурі, яка йшла від армії. У листопаді 1957 р. коли Жуков перебував з візитом в Югославії, його звинуватили у політичних помилках, звільнили з посади міністра оборони і вивели із складу президії ЦК КПРС. Міністром оборони став перший заступник Жукова, уродженець України, під час війни - командуючий 3-м і 2-м Українськими фронтами маршал Р. Малиноізький.

В грудні 1957 р. Хрущов відкликав у Москву 49-річного О. Кириченка і зробив його секретарем ЦК КПРС, а фактично — своїм першим заступником по партійній лінії. За його рекомендацією партійну організацію України очолив другий секретар ЦК КПУ М. Підгорний. Ще у передвоєнні часи Хрущов зробив цього інженера-цукровика заступником наркома харчової промисловості УРСР. Через півроку, у 1958 р., Підіорний став кандидатом у члени президії ЦК КПРС.

На початку 1958 р. М. Хрущов усунув з посади голови Ради міністрів СРСР М. Булганіна і сам став на чолі союзного уряду. Таким чином, дві найвищі посади в партійному і державному апаратах були об'єднані в одних руках. Разом із втратою високої посади Булганін позбавлявся членства Із президії ЦК КПРС. У 1960 р. втратив посаду голови президії Верховної Ради СРСР 79-річний К. Ворошилов останній! з противників Хрущова в тому складі президії ЦК КПРС, який перейняв владу в країні після смерті Сталіна. Престижну, хоч політично маловартісну посаду номінальною голови держави Хрущов віддав Л. Брежнєву.

Подібно до Сталіна, який організовував покайні виступи переможених противників на партійних з'їздах, Хрущов примусив явних і прихованих членів "антишпартійної групи" виступити перед делегатами чергового XXII з'їзду КПРС у жовтні 1961 р. (попередній, XXI з'їзд був позачерговим). Про злочини Сталіна на цьому з'їзді почали говорити відкритим текстом. Суспільство вже було іншим і сприймало цю інформацію без шоку. Промовці на конкретних фактах доводили безпосередню участь у злочинах сталінської доби К. Ворошилова, Л. Кагановича, Г. Маленкова і В. Молотова.

Торкаючись секретарювання Кагановича в Україні у 1947 р. М. Підгорний заявив: "Він оточив себе зграєю безпринципних людей і підлабузників, переслідував віддані партії кадри, цькував і тероризував керівних працівників республіки. Як справжній садист, Каганович знаходив задоволення в шушанні з активістів, з інтелігенції, принижував їх людську гідність, погрожував арештами і тюрмою". Як бачимо, керівник партійної організації України знайшов гострі вирази для характеристики одного із своїх попередників, проте ані словом не прохопився про органічні вади політичної системи, в якій могли безперешкодно проявлятися найгірші сторони людської натури. Не згадав він і про організований Сталіним і Кагановичем у 1947 р. голод, який позбавив життя десятки тисяч українських селян.

Делегати з'їзду ухвалили винести з мавзолею Леніна саркофаг з набальзамованим тілом Сталіна. Труну поховали на невеликому кладовищі, влаштованому біля Кремлівської стіни для керівних діячів високого рангу. По всій країні демонтувалися пам'ятники Сталіну, Іакривалися присвячені йому музеї. Міста, вулиці, підприємства, установи та навчальні заклади, які мали ім'я Сталіна, терміново перейменовувалися. Зокрема, у листопаді 1961 р. Сталінська область стала Донецькою, а місто Сталіно (колишня ІОзівка) — Донецьком.

XXII з'їзд КПРС був найвищою точкою в процесі деєталінізації. Відразу після нього усунули всі зовнішні прояви єталініського культу. На хвилі деєталінізації Хрущов остаточно скомпрометував колишніх противників. Після цього він міг собі дозволити високу оцінку окремих творів і дії генсека, знову почав називати його видатним марксистом-леніном і заявив про те, що партія "не віддасть Ім'я Єталіна ворогам комунізму". Дальша деєталінізація вже загрозувала підвалинам тоталітарного ладу. Крім того, в будь-якій бібліотеці можна було знайти промови Хрущова десятирічної давності з виспівуваними ним одами на честь тогочасного вождя.

Компартійно-радянський центр і Україна. Торкнувшись на XX з'їзді КПРС теми про масове виселення Єталіним цілих народів, М. Хрущов фобив коротке зауваження, що викликало, як сказано у стенограмі, сміх і похваллення в залі: "Українці уникли цієї участі, тому що їх надто багато і не було куди висла ти. Л то він би й їх виселив".

Дивно, що це зауваження розвеселило делегатів з'їзду як щось таке, що абсолютно неможливе. В єталініські часи депортація українців була цілком можливою політичне), тому що доведений до найвищого ступеня досконалості тоталітарний режим забезпечував виконання будь-яких намірів вождя. Складніше було, як правильно зауважив доповідач, з технічною стороною справи. Однак Єталін справився, наприклад, з виселенням німців на окупованих Радянською армією територіях, які відходили до СРСР, Польщі і Чехословаччини. Чисельність населення на території України в кінці війни майже утриє переважала кількість виселених німців. Але депортацію українців не можна на шати технічно нездійсненною. Тоді у повітрі носилися чутки про можливість застосування до українців, які перебували в окупації, санкцій такого шісіу, що спіткали кримських татар та інші нечисленні народи. Чутки використали з пропагандистською метою гітлерівці: надрукували па листівках, що розкидали з літаків, текст фальшивого наказу за підписом Г. Жукова про виселення українців ****.

Суцільної депортації український народ все-таки уникнув. Проте до середини 50-х рр. мільйони й мільйони українців стали жертвою голодоморів, часткових депортацій і масових репресій. Та потім становище України у складі СРСР почало мінятися і ра «очою швидкістю.

По-перше, відбулася загальна лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР. Компартійно-радянська олігархія відмовилася віч терористичних методів державного управління.

По-друге, УРСР почала одержувати політичні дивіденди від свого становища найбільшої національної республіки. Колосальна, порівняно з іншими областями і республіками, концентрація в Україні матеріального і людського потенціалу завжди, але зовсім по-різному, турбувала компартійно-радянський центр. Коли останній перебував у послабленому стані "колективного керівництва", претенденти на верховну владу прагнули дістати підтримку української партійної організації. Задля цього вони готові були до будь-яких поступок. Зокрема, Єталін, який шість років боровся за верховну владу, підтримав у республіці процеси, названі національним відродженням 20-х рр. Та коли Єталін досяг (за допомогою й українців) повноти влади, він став Україні найгіршим ворогом. Для диктатури республіка з такою концентрацією ресурсів була політичне небезпечною. Потенціальну загрозу сепаратизму вождь старався знешкодити завчасно, тобто методом превентивних репресій. Та смерть Єталіна нгову поставила центр у становище "колективного керівництва" і викликала підвищену дружелюбність до України з боку претендентів на владу, і особливо Хрущова. Останній вважав республіку "своєю".

По-третє, з перемогою М. Хрущова українська політична еліта діставала істотну перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни.

Адже кадри, які новий вождь знав особисто і міг покласти на них, походили здебільшого з України. В Москву злітали на високі посади українські діячі. За законами номенклатури, кожний з них тягнув "своїх".

Відразу після смерті Сталіна у складі президії ЦК КПРС знаходилася тільки одна (з десятих) тісно пов'язана з Україною людина - сам Хрущов. Хоч К. Ворошилов і Л. Каганович були уродженцями республіки, вони не мали в ній коренів. Зв'язок Кагановича з Україною взагалі специфічний. Організатор двох голодоморів, він с, мабуть, найбільш зловісною фігурою в тисячолітній історії українського народу.

У 1964 р. (до падіння Хрущова у жовтні) президія ЦК КПРС теж складалася з десяти чоловік. З них п'ятеро обставинами своєї політичної біографії були пов'язані з Україною: Л. Брежнєв, А. Кириленко, В. Підгорний, Д. Поляпський, М. Хрущов. Отже, українська політична еліта в добу Хрущова поставила вражаючий номенклатурний рекорд: на її частку припала половина персонального складу компартійно-радянської олігархії.

У 20-х рр. українська номенклатура використала тимчасове послаблення диктаторської влади це і пружина здійснення широкої українізації суспільно-політичного і культурного життя. Українізація здійснювалася в її власних кланових інтересах. Це була коренізація радянської влади, тобто її укорінення в народі. Разом з тим українізація мала побічним ефектом істотне прискорення процесів національного відродження.

Під час лібералізації 50-х рр. українська політична еліта не турбувалася вже про своє укорінення в народній товщі. Тоталітарний режим, що породив її, спирався на створенні! у 30-х рр. власний соціально-економічний фундамент і був цілком стабільним. Більша свобода дій, яку московський центр надав місцевій номенклатурі, не становила небезпеки, хоча б потенційно, для диктатури компартійно-радянської олігархії. Українська політична еліта скористалася лібералізацією тільки для задоволення власних кланових інтересів, у тому числі найбільш честолюбних: максимальною мірою замінити собою представників інших кланів і територій у складі найвищого керівництва державної партії.

Протекція українські!) політичній еліті і вихідцям з України в Москві не принесла Хрущову очікуваних дивідендів. Навпаки, політичні діячі українського походження відіграли в усуненні вождя від влади дуже помітну роль.

Хрущов завжди виявляв самовпевненість і невміння прислухатися до чужих думок. Відсутність спеціальних знань і вкрай низька загальна культура не давали можливості цій талановитій! людині зробити правильний вибір під час розгляду варіантів розв'язання окремих проблем. Ініційовані ним реформи часто створювали сильний ігумовші ефект, але не давали потрібного результату. В партійно-радянському апараті особливе роздратування викликала схильність патрона до невиважено різких кроків, які нерідко ламали людські долі. Недарма серед звинувачень на адресу Хрущова після усунення його владі найчастіше фігурував волюнтаризм.

Від цього волюнтаризму особливо терпіла наближена до Хрущова українська еліта. Мабуть, йому не варто було підносити О. Кириченка на вершини влади, тому що той не мав інших талантів, окрім кругої вдачі. Але стрімке падіння секретаря і члена президії ЦК КПРС Кириченка на початку 1960 р., причому без пояснення причин (він дістав посаду директора дизельного заводу в Пензі), справило вкрай гнітюче враження у Кисві.

Через рік так само неочікувано Хрущов замінив Н. Кальченка на посаді голови Ради міністрів УРСР представником молодшого покоління В. Щербинським. Останній, однак, пропрацював у Києві менше 2,5 року. Варто було прем'єр-міністру висловити невдоволення запровадженням

Хрущовим поділом партійних органів на міські і сільські, як він був відправлений в свою Дніпропетровську область, щоправда, на найбільш високу в номенклатурі посаду першого секретаря обкому партії.

Влітку 1963 р. Хрущов доручив М. Шпорному посаду секретаря ЦК КПРС. Першим секретарем ЦК Компартії України став П. Шелест. Цілком зобов'язані Хрущову своєю політичною кар'єрою, ці люди незабаром приєдналися до змови, яка готувалася під керівництвом іншого висуванця Хрущова — Л. Брежнєва і за участю КДБ СРСР. Йшлося про підготовку цілком легітимного акту в рамках компартійно-радянської політичної системи: позбавлення першого секретаря ЦК КПРС його посади рішенням пленуму ЦК. Важливо було так "обробити" членів ЦК, щоб Хрущов завчасно не довідався про план його усунення.

У відсутність Хрущова члени президії ЦК КПРС 12 жовтня 1964 р. офіційно Іюсгавили питання про недовіру першому секретарю і затвердили механізм позбавлення його посади: скликати наступного дня спочатку засідання президії за участю М. Хрущова, а потім - пленум ЦК КПРС.

14 жовтня пленум ЦК увільнив Хрущова від обов'язків першого секретаря ЦК, члена президії ЦК і голови Ради міністрів з ліцемерним формулюванням: "У зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я". Першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л. Брежнєва, а на посаду голови Ради міністрів рекомендовано О. Коеигіна. Через місяць П. Шелест став членом президії ЦК КПРС. Інший активний учасник змови М. Підгорний дістав незабаром посаду голови президії Верховної Ради СРСР.

Висновки

Міжнародні зв'язки України з другої половини 50-х рр. істотно активізувалися. Однак МЗС УРСР не одержало права на безпосередні політичні шосини з іноземними державами. Україні як члену ООН дозволялася тільки участь в діяльності спеціалізованих органів світової співдружності - ЮНЕСКО, МАРАТЕ, МОП та ін. Господарські зв'язки із зарубіжним світом теж здійснювалися виключно через загальносоюзні органи. Ці зв'язки торкалися в основному країн РЕВ. Після встановлення економічних відносин СРСР з країнами, що розвивалися, Україна почала брати в них активну участь.

Лібералізація коміартійно-радянського режиму почалася одразу після смерті Сталіна. ХХ з'їзд державної партії легітимізував цей політичний курс і зробив невідворотною відмову властей від терористичних методів управління державою. З'їзд розпочав процес десталінізації. Його ініціатор М. Хрущов прагнув використати засудження сталінських репресій для дискредитації політичних суперників і зміцнення особистої влади. Проте десталінізація об'єктивно змінювала радянське суспільство. Особливо різке змінилося становище України, яка в сталінську добу зазнавала найбільш жорстоких репресій.

Найважливішим елементом десталінізації була ліквідація ГУЛАЕу. Сотні тисяч в'язнів концтаборів і спецпоселенців, яким пощастило вижити у нелюдських умовах, повернулися в Україну. Мільйони українських громадян, найчастіше вже помертно, були реабілітовані, тобто зняті з оперативного обліку органів державної безпеки.

Десталінізація зустріла опір в структурах влади, насамперед — серед комгартійно-радянської олігархії. Остання небезпідставно побоювалася відповідальності за злочини, в яких брала безпосередню участь. Частина партійно-радянського апарату, у тому числі в Україні, підтримувала противників М. Хрущова, побоюючись за долю тоталітарного ладу. Однак курс на лібералізацію режиму здобув народну підтримку, що допомогло Хрущову утвердитися при владі. Після перемоги перший секретар ЦК КПРС фактично припинив процес десталінізації.

Українська партійно-державна номенклатура активно підтримувала М. Хрущова у боротьбі за владу. Останній віддячив її лідерам, які були введені до вищого партійного керівництва. Однак це не зміцнило політичних позицій нового вождя у Москві. Не дотримуючись "правил гри" у поводженні з власними висуванцями, Хрущов відштовхнув їх від себе. У такій ситуації стала можливою змова, яка об'єднала основну частину керівних кіл державної партії і дозволила усунути надто зарозумілого вождя від важелів влади цілком легітимними засобами. На цей час Хрущов позбувся народної підтримки внаслідок погіршення економічного становища країни, викликаного провалом багатьох реформ.

* Редакція друкує розліт з нового підручника "Історія України" для 11-го класу, який готується до видання в "Освіті". Автор розраховує на відгуки вчителів. ** Маріуполь.

*** На ХГХ з'їзді КПРС (жовтень 1952 р) політбюро ЦК було перейменоване на президію ЦК

**** Мабуть, не менш провокаційною акцією слід вважати неодноразове друкування таких листівок на початку 90-х рр як нібито справжніх документів. Автори публікацій "обрізали" вихідні дані, з яких випливало, що документ є німецькою листівкою. Вони посилалися тільки на номер фонду в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, в якому зберігається папка з німецькими листівками.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

О. І. ЛУПАНДІН (Київ)

Дмитро Дорошенко — міністр закордонних справ Української держави 1918 р.

Державний переворот 29 квітня 1918 р., внаслідок якого було усунуто з політичної арени Центральну Раду з її слабкою, безвільною політикою соціальної демагогії й встановлено централізовану владу, що наближалася за своїм характером до диктатури у вигляді гетьманської форми врядування, знаменував початок нового періоду історії України за часів німецько-австрійської окупації — доби Української держави 1918 р.

Встановлення гетьманщини було логічним наслідком нездатності Центральної Ради подолати кризові явища в соціально-політичних та економічних сферах життя України демократичними методами, її небажання йти на компроміси з українськими політичними колами та окупаційними властями, що виступали за стабілізацію внутрішньої обстановки в Україні більш рішучими заходами.

Період Української держави 1918 р. за гетьманування П. Скоропадського характеризувався важливими подіями в соціально-політичній та економічній галузях. За цей час було чимало зроблено на шляху будівництва державної та національної незалежності України, подолання внутрішньої кризи та анархії. Зокрема, було відновлено залізничне сполучення, налагоджено судову справу, впорядковано державний бюджет і запроваджено тверду національну валюту. Важливими були досягнення в розвитку української культури і науки: створено національні Академію наук, бібліотеку, театр, відкрито два державних університети, сотні шкіл. Гетьманським урядом передбачалась реформа в галузі сільського господарства, будівництво національної армії та флоту.

Значних успіхів було досягнуто і в сфері зовнішньої політики Української держави, в яку вніс свій вклад і Д. І. Дорошенко, котрий з 20 травня по 14 листопада 1918 р. очолював Міністерство закордонних справ України. Пізніше він зазначав, що цей період, незважаючи на деякі політичні помилки, "був періодом найбільшого виявлення української творчості в сфері політичної, економічної і культурно-просвітнього будівництва" ¹. На це, зокрема, звертав увагу й інший видатний діяч українського національного руху - В. Липинський, який підкреслював, що період Української держави "дав максимум того, що до цього часу могла здобути українська нація..., в ньому було найбільше задатків для дальшого нормального й буйного розвитку нашої нації" ².

Дмитро Іванович Дорошенко (1882—1951 рр.) відомий український історик, публіцист, громадський і державний діяч походив зі старого козацького дворянського роду Глухівського повіту на Чернігівщині. Виховання та сімейні традиції зумовили його палку любов до України, викликали інтерес до вивчення її історії, культури, мистецтва, вплинули на його ставлення до подальшої долі рідного краю.

Вищу освіту Д. Дорошенко дістав на історико-філологічних факультетах Варшавського, Петербурзького та Київського університетів. Зі студентських років він брав активну участь в українських політичних організаціях, починаючи ві І Революційної української партії (РУП) і

Товариства українських поступовців, які були осередками передової частини української інтелігенції. З 1897 р. почав писати в українських виданнях у Галичині, а пізніше став співробітником молодшої української преси в Україні. Деякий час учителював у середніх школах Катеринослава та Києва, брав активну участь у національно-політичному та культурно-просвітньому житті.

З 1915 по 1917 рр. Д. Дорошенко був уповноваженим Всеросійського Союзу міст на Південно-Західному фронті*. Разом з видатними діячами українського національного руху Ф. Штейнгелем, А. Вязловим, А. Ніковським, В. Леонтовичем та іншими він займався організацією допомоги хворим, взагалі населенню українських земель, зруйнованих війною, санітарним обслуговуванням армії.

Воєнні дії, зокрема наступ російських військ у Галичині, глибоко вразили Дорошенка, який побачив, що перемога російської зброї стала "остаточним розгромом українського національного руху і закріпленням того рідного народу на становищі сирій етнографічної маси, пасивного об'єкта для обрусіння, себто національної заглади"³.

Після лютневої революції Д. Дорошенка було призначено Тимчасовим урядом Росії віце-губернатором Київщини. Він входив до складу Центральної Ради як делегат від Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), а з середини квітня 1917 р. - працював за призначенням Тимчасового уряду крановим комісаром Галичини і Буковини з правами генерал-губернатора і за свою роботу дістав офіційну подяку голови Тимчасового уряду (З. Корейського).

У серпні 1917 р., після окупації німцями Буковини і Галичини, Д. І. Дорошенко повернувся до Києва, де йому довелося безпосередньо брати участь у будівництві автономної української державності і автономного українського уряду у формі Генерального секретаріату. За дорученням Центральної Ради він мав створити український уряд, однак через принципові тактичні розходження з більшістю членів Центральної Ради, особливо з її головою М. Грушевським, відмовився як від формування українського уряду, так і від головування в ньому.

Як пізніше зазначав сам Дмитро Іванович, це доручення Центральної Ради було зовсім несподіваним і незрозумілим для нього. По-перше, працюючи в Буковині, він фактично відійшов від справ, що діялися в Києві, незважаючи на те, що залишався членом Центральної Ради від УПСФ, по-друге, в той час він інакше оцінював значення, характер, перспективи і завдання української автономії, ніж більшість членів Центральної Ради. Дорошенко вважав, що новий український уряд мав дотримувати політичного напрямку попереднього Генерального секретаріату, ставлячи на перше місце творчу роботу по будівництву автономного життя в Україні, що передбачало захист її від зовнішнього ворога та внутрішнього безладдя, збереження прав усіх національних меншостей тощо. На думку Д. Дорошенка, насамперед необхідно було встановити правову владу як базу для автономії, що ж до Тимчасового уряду, то працювати з ним у тісному контакті по "закріпленню здобутків революції і боротьби з контрреволюційними явищами, звітки б вони не виходили"⁴.

Саме пункт про ставлення до Тимчасового уряду Росії став причиною незгоди Д. Дорошенка з іншими членами Центральної Ради. Як зазначав сам Дмитро Іванович, він на відміну від більшості членів Ради, не відчував ворожнечі до Тимчасового уряду, бо саме у Керенського, особливо ненависного Центральної Раді, знаходив підтримку і допомогу в своїй роботі у Галичині⁵. Д. Дорошенко вважав тоді за доцільне в інтересах української справи практично використовувати можливість навіть обмеженої автономії, підводячи свідомість широких мас до розуміння реальної користі останньої і спрямовуючи розмах наці-

опального піднесення, викликаного революцією, не стільки на боротьбу за формальні рамки ставлення до Тимчасового уряду, скільки на внутрішнє будівництво життя в Україні.

Треба зазначити, що в різні часи особа Д. Дорошенка, його погляди викликали неоднозначне ставлення з боку різних **соціально-політичних** кіл. Так, коли 1914 р., ще за царизму, Д. Дорошенка було висунуто на посаду директора Київської міської бібліотеки, генерал-Губернатор відхилив його кандидатуру через "українофільство і політичну нестабільність". Газета "Новое время" характеризувала його (у період робота на посту генерал-губернатора Галичини і Буковини) як завзятого мазепинця, котрий перебуває у тісних стосунках з німецьким генеральним штабом, як особу, котра стоїть на чолі "жидівсько-німецької змови проти російських інтересів і веде ножгику в душі цієї змови". На доказ нього газета висувала ту обставину, що місто Чернівці, завдяки його заходам при відступі російських військ, не зазнало жодного пошкодження⁶.

Помірквані погляди Д. Дорошенка, його добрі стосунки з Тимчасовим урядом Росії, а в подальшому його співробітництво з гетьманським урядом викликали недовіря націоналістично настроєних кіл української демократії. Однак, незважаючи на це, Центральна Рада доручила йому сформувати **Генеральний** секретаріат, розраховуючи, очевидно, використати його авторитет у своїх цілях, щоб швидше досягти визнання з боку Тимчасового уряду, а потім⁵ примусити Д. Дорошенка піти у відставку.

Про гетьманський переворот 29 квітня й усунення Центральної Ради Д. Дорошенко дізнався у Львові, де в березні—квітні 1918 р. займався ліквідацією колишніх урядових інституцій на території Галичини і Буковини, які за Брестським миром відходили до Австрії. Звістка про переворот у Києві вразила його. "Для мене, історика, -- згадував Д. Дорошенко, - - що присвятив стільки часу і думок студіюванню цієї Гетьманщини з усіма її темними і ясними сторонами в минулому, реставрація гетьманського ладу здавалась якимсь сном, мрією"⁷.

З іншого боку, ця подія викликала в нього думки про можливість пристосування традиційно-національної форми української державності до вимог реального моменту, сучасних ідей та настроїв⁸.

Повернувшись зі Львова до Києва, Д. Дорошенко мав розмову з тимчасовим прем'єр-міністром Української держави М. Василенком, від якого він дізнався про ситуацію, що виникла у зв'язку з переворотом: при новому курсі політики держави залишиться національно-українською, виразником якої буде гетьманщина, як найбільш історично виправдана форма української державності. Тоді ж Дмитру Івановичу було запропоновано співробітництво з новою владою. Через кілька днів він зустрівся з П. Скоропадським.

Знайомство з гетьманом відбулося за кілька тижнів до того, у квітні 1918 р., але й раніше Д. Дорошенко багато чув про нього від свого дядька П. Дорошенка, який був сусідом і давнім близьким приятелем П. Скоропадського. Згадуючи про останню зустріч, Д. Дорошенко відзначав, що бесіда з гетьманом мала характер з'ясування позицій.

Новий прем'єр-міністр Ф. Лизогуб запропонував Д. Дорошенку пост товариша міністра закордонних справ, але Дмитро Іванович відмовився, вважаючи, по-перше, що недоцільно обіймати цю посаду до призначення міністра, особи невідомо з якими поглядами, і, по-друге, що його вступ до кабінету мав би якесь політичне значення тільки в разі вступу до нього ще кількох українських діячів⁹.

Товариші по партії радили Д. Дорошенку погоджуватися на пост міністра закордонних справ або управляючого **міністерством**, наголошуючи, що в другому випадку, зважаючи на технічний характер цієї посади, йому не треба буде навіть припиняти членства в партії **. Але Ф. Лизогуб продовжував пропонувати тільки пост товариша міністра.

В результаті цієї тяганини і торгів, згадував Д. Дорошенко, у нього взагалі зникло бажання вступати до гетьманського уряду¹⁰. Нарешті його було призначено управляючим Міністерством закордонних справ, про що він несподівано для себе дізнався від самого гетьмана, який подякував йому за згоду увійти до кабінету¹¹.

Д. Дорошенко відчував, що його призначення може викликати неоднозначну реакцію в політичних колах України, але був переконаний, що, погодившись увійти до урядового кабінету, зробив вірно і в згоді з інтересами української справи. Він вважав: коли так трапилося, що на зміну Центральній Раді постала інша форма влади з іншим соціальним підкладом, то "діло справжніх українських патріотів дбати, щоб при новій формі претворилось будування самостійності української держави на твердому національному ґрунті"¹².

Незважаючи на запевнення товаришів по партії, Д. Дорошенка було виключено з членів УПСФ навіть без попередження. Цей факт, згадував він пізніше, "назавжди одвернув мене від ес-ефів, і я дав собі слово ніколи не належати ні до якого політичного угруповання"¹³.

Гетьманський уряд застав Міністерство закордонних справ властиво ще в стадії становлення. Міністерство під назвою "Секретаріат справ міжнародних" було створене ще за часів Центральної Ради влітку 1917 р. Наприкінці 1917 р. його було перейменовано в "Народне міністерство справ закордонних". Д. Дорошенку, як управляючому міністерством, довелося займатися його реорганізацією і виробленням нової структури, а також укомплектуванням штатів не лише міністерства, а й закордонних українських представництв¹⁴.

У своїй доповіді на Раді Міністрів 2 серпня Д. Дорошенко висловив свої думки щодо цих проблем, а також зовнішньополітичної лінії Української держави¹⁵.

Реорганізація тривала близько двох місяців. Міністерство закордонних справ Української держави було поділено на Загальний Департамент і Департамент чужоземних відносин. Крім того, було створено Канцелярію міністерства.

Законом Ради Міністрів від 17 серпня були затверджені штати Міністерства закордонних справ, які, власне, вже діяли з початку червня. Згідно із законом, було запроваджено дві категорії вищих чинів міністерства: 5 членів Ради міністерства і 4 радники при міністрі.

Важливою справою було також укомплектування закордонних українських представництв у тих державах, з якими ще за часи Центральної Ради було встановлено дипломатичні відносини, — у Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії, Румунії.

Законом від 14 червня було встановлено штати посольств Української держави, які поділялися на 1-й і 2-й розряди. На чолі посольств 1-го розряду стояли посол або посланник і уповноважений міністр, а посольства 2-го розряду мав очолювати міністр-резидент, або повірений у справах. Усі інші місії формувалися як надзвичайні, кожного разу за спеціальним штатним розкладом і бюджетом.

Здійснення зовнішньої політики Українською державою відбувалось у своєрідних умовах, пов'язаних з триваючою світовою війною, протистоянням двох воєнних блоків, а також німецько-австрійською окупацією України, що відчутно позначалося на проведенні як зовнішньої, так і внутрішньої політики.

Головним завданням зовнішньої політики України на той час, вважав Д. Дорошенко, було: з допомогою Німеччини, чиї війська знаходилися на території України, швидше стати на власні ноги, а потім вийти з-під її опіки і, добувши повну свободу дій у внутрішній та зовнішній сферах, якнайшвидше позбавитись присутності на українській землі окупаційних військ¹⁶.

Важливим напрямом зовнішньополітичної стратегії гетьманського уряду в той час було прагнення приєднати до України всі землі, що з етнографічного, історичного та економічного погляду були зв'язані з нею (Крим, Бессарабію, Холмщину, Кубань) ¹⁶.

Зовнішня політика Української держави мала проводитись у кількох напрямках: відносини з державами Четверного союзу, державами Антанти, нейтральними державами, державними утвореннями, що виділилися на території колишньої Російської імперії. Важливим зовнішньополітичним питанням, що впливало з умов Брестського миру від 3 березня, було укладення мирної угоди з Радянською Росією ¹⁷. Тому в інтересах України, вважав Д. Дорошенко, слід було якомога швидше досягти внутрішньої консолідації та заспокоєння, створення української армії, що при будь-якому результаті світової війни могла б стати чинником у долі України ¹⁶.

На його думку, спиратися на підтримку головним чином Німеччини у здійсненні зовнішньої політики було вигідним для України не лише тому, що перша відігравала провідну роль серед держав Четверного союзу, а й з огляду на спільність поглядів щодо деяких політичних питань. Зокрема, обидві держави не були зацікавлені у зміцненні Польщі, яка, приєднавши до себе певну частину українських та білоруських земель в результаті війни, могла стати самостійною державою ¹⁷.

Однак Австро-Угорщина була проти становлення сильної України, току що це означало для неї втрату Східної Галичини та Буковини, які входили до її складу.

Однією з найважливіших справ національно-державного напрямку, що становила основу відносин між Українською державою і Австро-Угорською монархією і була зв'язана таємним договором про поділ Галичини, була справа Холмщини ¹⁸. Згідно з цим договором, Холмщина і Підляшшя мали відійти Україні. До укладення мирного договору Холмщина була окупована німецькими та австрійськими військами. Австро-Угорською стороною чинилися всілякі перешкоди українським представникам, призначеним на Холмщину українським урядом. Більше того, в питанні щодо Холмщини Австро-Угорщина схилилася на бік Польщі, намагаючись анулювати цей договір. Міністру закордонних справ Д. Дорошенку довелося застосувати багато зусиль у врегулюванні цієї справи.

На ім'я гетьмана та міністра закордонних справ Д. Дорошенка надходили численні прохання і звернення українських організацій на Холмщині про вирішення цього питання на користь України ¹⁸. В той же час посол Австро-Угорщини в Україні граф Й. Форґач заявив про бажання свого уряду анулювати таємну угоду. У відповідь українською стороною було підготовлено текст протесту для вручення Форґачу. Однак останній заявив, що подавши такої ноти він розглядатиме як втручання у внутрішні справи Австро-Угорщини і домагатиметься усунення Д. Дорошенка з посади міністра закордонних справ України. Тоді Дмитро Іванович вирішив обнародувати проблему, що виникла, в офіційному повідомленні, а потім, узявши всю відповідальність на себе, піти у відставку. Але справа до цього не дійшла.

Переговори Й. Форґача з П. Скоропадським і Д. Дорошенком були безрезультатними. Український уряд твердо стояв на позиції утримання Холмщини під своєю юрисдикцією. І коли з середини жовтня стало очевидним, що Австро-Угорська монархія починає занепадати, а її військо розкладається, гетьман зайнявся вирішенням важливої для України справи. 5 листопада він звернувся до німецького командування в Києві з проханням направити в Холмщину німецькі війська. Того ж дня Рада Міністрів України затвердила внесений міністром закордонних справ законопроект про надіслання надзвичайної дипломатичної місії до

Галичини¹⁹. Остаточню цю угоду з Німецьким *урядом* було укладено Д. Дорошенком 9 листопада у Берліні. Згідно з нею, на Холмщині мало бути розміщено дві німецькі дивізії і запроваджено українську цивільну адміністрацію.

Незважаючи на деякі протиріччя, українським урядом було встановлено дипломатичні відносини з усіма державами Четверного союзу. 21 червня Радою Міністрів було ухвалено постанову про тимчасові (до ратифікації мирного договору) дипломатичні представництва в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії (1-го розряду) та в Румунії (2-го розряду). На їх утримання Радою Міністрів було асигновано 127 072 тис. карбованців²⁰.

Власне, це було затвердження представництв, заснованих ще Центральною Радою. Українські представництва у цих державах після ратифікації мирного договору автоматично набували статусу постійних.

У стосунках з державами Антанти основною перешкодою були німці, які побоювались, що Україна може вийти з-під їх впливу, зблизившись з цими країнами. Однак підготовку до майбутніх дипломатичних відносин український уряд проводив заздалегідь.

У доповіді на засіданні Ради Міністрів 15 жовтня Д. Дорошенко висунув питання про необхідність в інтересах майбутнього Української держави інформувати країни Антанти про стан її внутрішніх справ та її відносини з Центральними державами і Радянською Росією. Рада Міністрів визнала за необхідне надіслати з цією метою до Англії, Франції та США надзвичайні дипломатичні місії, а також асигнувати в розпорядження міністра закордонних справ 2 млн. крб. "на втрати, пов'язані і сучасним політичним становищем України"²¹.

Зв'язки з державами Антанти особливо активізувалися з середини жовтня, коли почався занепад держав Четверного союзу і стала ясною неминучість їх поразки у світовій війні. Тоді ж, австрійський уряд через свого представника в Києві Е. Фюрстенберга заявив гетьману, що не має нічого проти контакту України з державами Антанти. Подібну позицію висловив і німецький уряд під час перебування наприкінці жовтня в Берліні Д. Дорошенка, який прямував до Швейцарії, щоб там провести переговори з представниками Антанти. Міністр закордонних справ Німеччини Зольф заявив тоді, що "Німеччина не має нічого проти, щоб Україна сама шукала собі порятунку перед переможною Антантою, бо тепер Німеччина допомогти Україні не може" ²².

Українські дипломатичні місії були направлені не тільки до країн Четверного союзу і Антанти, а й до Фінляндії, Польщі, Швейцарії, Скандинавських держав.

Що ж до відносин Української держави з державними утвореннями, які виникли на території колишньої Російської Імперії, - Польщею, Фінляндією, Литвою, Білорусією, Доном, Кубанню, Грузією, Вірменією, Кримом, то вони визначалися необхідністю вирішення спірних питань, переважно територіальних. З Фінляндією, Грузією, Вірменією, Польщею, Білорусією, Кубанню, Всевеликим Військом Донським було встановлено дипломатичні відносини, відбувся обмін послами, з Литвою — встановлено консульські відносини.

Однією з найважливіших зовнішньополітичних проблем, якими безпосередньо довелося займатися Д. Дорошенку, були стосунки з Кримом, де діяв крайовий уряд. Вирішення цього питання тісно пов'язувалося зі створенням українського чорноморського флоту. Д. Дорошенко зазначав, що Україні не можна було відмовлятися від Криму з цілого ряду причин: політичних, стратегічних і етнографічних. Він наголошував, що не можна залишати Севастополь - військово-морську базу і ключ до панування на Чорному морі, що слід зважати й на високий процент

українського населення в Криму, а головне -- навіщо створювати умови для відбудови "єдиної і неділимої Росії" '-'.²³

Міністерство закордонних справ України видавало кошти на утримання трьох газет у Криму, що пропагували думку про необхідність прилучення Криму до України.

У своєму листі від 30 травня до німецького і австро-угорського послів у Києві Мумма і Форгача Д. Дорошенко висловив і обґрунтував бажання щодо приєднання Криму до України, щоб запобігти непорозумінням "з боку представників дружнього Українській Державі війська"²⁴.

В розпочатих у вересні переговорах з кримською делегацією з боку України взяли участь міністр закордонних справ Д. Дорошенко і прем'єр-міністр Ф. Лизоїуб. Дізнавшись про рішення представників Криму увійти в переговори з українським урядом відносно умов прилучення Криму до Української держави, а також співчуваючи населенню Криму, яке перебувало в тяжкому становищі, Рада Міністрів України 18 вересня з дозволу гетьмана вирішила тимчасово припинити митну війну щодо Криму, а також зняти митний догляд з вантажів, що прямували з України до Криму²⁵.

Однак кримська делегація всіляко намагалась обійти питання про злуку. Тоді українська сторона заявила про невизнання її компетентною виявляти волю та бажання кримського населення і зажадала вести переговори з іншими уповноваженими, які представляли б усі народності Криму. Після довгих і гострих переговорів з новими представниками від Криму було досягнуто порозуміння й вироблено прелімінарні умови договору, за якими Крим діставав внутрішню автономію у складі Української держави, свою адміністрацію, територіальне військо тощо.

Щодо Кубані український уряд проводив лінію на зближення з кубанським козацтвом з метою схилення його до злуки з Україною, оскільки розцінював Кубань як частину української території, котра повинна була приєднатися до України на автономних чи федеративних засадах. Між Д. Дорошенком і українцями -- членами кубанської делегації -- була досягнута таємна угода -- вести справу в напрямку прилучення Кубані до України²⁶.

У відносинах з Кубанню та Всевеликим Військом Донським, крім підтримки українського національного руху шляхом субсидій українським організаціям і видавництвам, як це робилося в Криму і організацією чого займалось Міністерство закордонних справ, були присутні ще й військові аспекти.

Український уряд за гроші та в кредит постачав цим державним утворенням зброю для боротьби з більшовиками. На Україні фортувалися загони для поповнення Південної армії. Опорні пункти по вербуванню знаходились у Києві, Одесі, Харкові, Житомирі та інших містах²⁷. Пізніше це підтверджував Д. Дорошенко у своїй книзі "Історія України. 1917— 1923 рр.", **розповідаючи** про відправку наприкінці червня на Кубань першого транспорту з 9700 рушниць, 5 млн. набоїв, 50 тис. снарядів для 3-дюймових гармат, а в липні - ще одного²⁸. Німецькі окупанти всіляко сприяли цій справі. В середині 1918 р. ними було надіслано Дону, Кубані та Добровольчій армії понад 11,5 тис. гвинтівок, 88 кулеметів, 46 гармат, 10 тис. снарядів та іншої зброї²⁹. Тоді ж з Києва до Новочеркаська, в Астраханську армію, було відправлено шість ешелонів добровольців³⁰.

Однак Д. Дорошенко, перебуваючи на посаді міністра закордонних справ, приховував вищенаведені факти. В офіційній відповіді на ноту протесту щодо останніх, заявлену повноважним представником РСФРР Д. Мануїльським, він зазначив, що "формування Астраханської і Південної армій відбувається за межами території Української держави, а тому український уряд не може впливати на ці дії, тим більше, що

Галопія в особах

контингент цих формувань складається з російських громадян. Таким чином, на думку уряду Української держави, зазначені в ноті формування, в яких ні уряд, ні громадяни України не приймають ніякої участі..., ні в якому випадку не можуть бути розглянуті як привід для порушення мирних відношень між Українською державою та Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою"³¹.

Важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності Української держави, визначеним Брестським мирним договором, були відносини з Радянською Росією. У Києві проходили мирні переговори між українською та російською делегаціями. 12 червня 1918 р. було укладено договір про припинення ворожих дій і відновлення залізничного сполучення. Між двома державами були встановлені дипломатичні відносини. 22 червня Радою Міністрів України було затверджено проект штатів консульств Української держави, внесений на розгляд Д. Дорошенком. Згідно з урядовою постановою, засновувалися генеральні консульства в Москві та Петрограді, а також запроваджувалося 30 консульських агентств: десять першого і двадцять — другого розряду в інших містах РСФРР. Право на призначення на посади консульських агентів, а також визначення розряду агентств і місць їх дислокації надавалося міністру закордонних справ³². На утримання українських консульств у Радянській Росії Радою міністрів Української держави було асигновано 326 700 тис. крб.³³ У свою чергу, на Україні було відкрито російські представництва.

Подальший хід українсько-російських переговорів затягувався, головним чином, внаслідок взаємних територіальних претензій та інших суперечок, зокрема, відносно поділу майна та боргів колишньої Російської Імперії між Українською державою та РСФРР. Позначалася на переговорах ще й та обставина, що Радянська Росія, погодившись формально з правом українського народу на самовизначення, в той же час насторожено, а іноді й вороже ставилася до створення української державності. Уряд РСФРР, ЦК РКП(б), порушуючи Брестську угоду, всіляко підтримували антигетьманські дії на Україні, починаючи від страйкового руху і кінчаючи нелегальною фінансовою, військовою, матеріальною допомогою більшовицькому підпіллю, а також засиланням в Україну своїх агентів і агітаторів. Для проведення такої політики використовувалися мирні переговори та російські дипломатичні представництва. На це звертав увагу в своїх споминах Д. Дорошенко, відзначаючи, що діяльність російських радянських місій і консульств "далеко не була такого невинного характеру"³⁴.

Не будучи зацікавленою у підсумках переговорів, російська делегація умисне затягувала їх. З 7 жовтня вони формально припинилися, а з початку листопада взагалі були перервані, як і всі інші відносини між українським і радянським російським урядами.

Міністру закордонних справ Д. Дорошенку доводилося застосовувати багато зусиль та енергії для розв'язування конфліктів, що виникали між Україною і РСФРР з приводу порушень демаркаційної смуги, арештів і порушень прав як українських, так і російських громадян та офіційних осіб на територіях обох держав тощо.

У тісному зв'язку із встановленням Україною дипломатичних відносин з іншими державами стояло питання про запровадження українського державного підданства. Затверджений у березні 1917 р. стислий "Закон про громадянство Української Народної республіки" не був запроваджений у життя. Отже, виникла необхідність розробити новий закон, що відповідав би потребам сучасного моменту. Заснована для цього комісія виробила проект закону, який був ухвалений Радою міністрів 2 липня. Він передбачав правові основи громадянства Української Держави та права українських громадян³⁵.

До комісії разом з міністром внутрішніх справ Ф. Лизогубом, міністром освіти М. Василенком, міністром юстиції М. Нубійським, ректором Київського університету Е. Спекторським, проф. Б. Кістяківським, генеральним суддею С. Шелухіним і членом Ради Міністерства закордонних справ М. Славинським увійшов також і Д. Дорошенко.

За гетьманщини Д. Дорошенку, крім роботи в зовнішньополітичній сфері, довелося займатись і внутрішніми проблемами, зокрема спробою П. Скоропадського українізувати урядовий кабінет. Дмитро Іванович був прихильником цієї ідеї і неодноразово ставив це питання перед гетьманом. Але останній, з одного боку, прагнув знайти порозуміння з українськими демократичними колами, щоб об'єднати в інтересах українського державного будівництва всі національно свідомі елементи, з другого, - боявся, що радикально настроєні представники національних українських кіл, як і вся тодішня українська демократія, поставивши національний принцип вище державного, могли б перешкодити діловій роботі уряду, загострити внутрішні протиріччя.

За дорученням гетьмана, з початку липня Д. Дорошенко почав готувати ґрунт і вести переговори з окремими особами з українських демократичних кіл відносно їх вступу до урядового кабінету. Він зазначав, що ця робота вимагала великого напруження, оскільки проводити її доводилося водночас з багатьма іншими справами³⁶.

На думку П. Скоропадського, уряд повинна була очолити людина, яка, "задовольняючи вимогам національного українського характеру, мала б досвід роботи в керуванні громадськими справами в широкому масштабі й могла примирити між собою різні групи і політичні кола" ³⁷.

Після того, як троє кандидатів — Д. Багалій, І. Шраг, Д. Дорошенко — відмовилися зайняти пост прем'єр-міністра, було вирішено залучити до роботи кількох представників національно-демократичних кіл, увійшовши безпосередньо в переговори з Українським Національним Союзом (УНС) * ³⁸. Але особи, з якими вів переговори Д. Дорошенко відносно їх входження до кабінету міністрів, ставили це питання в залежність від згоди партії, до якої вони належали. Це затримувало переговори. 5 жовтня П. Скоропадського, за його офіційним запрошенням, відвідали представники УНС В. Винниченко, А. Ніковський, Ф. Швець.

У ході подальших зустрічей з гетьманом представники УНС підготували список бажаних, на їх погляд, кандидатів до майбутнього міністерства. Характерним є те, що в цьому списку вони не залишили місця для Д. Дорошенка, хоча саме він проводив з ними переговори, будучи одним з ініціаторів українізації уряду. Це ще раз яскраво підтверджувало ставлення до Д. Дорошенка представників української демократії, які вважали його за відвертого гетьманця.

В середині жовтня Д. Дорошенко виїхав до Берліна для офіційних переговорів у справі залишення німецьких військ в Україні, а також дальшої подорожі через Швейцарію до Парижа і Лондона з метою встановлення безпосереднього контакту з державами Антанти.

В Берліні він досяг порозуміння з кількох важливих питань: у справі Холмщини, перебування німецьких військ в Україні, а також ставлення Німеччини до контактів України з Антантою. Саме в цей час у Німеччині вибухнула революція. Прибувши до Берна, де вже було призначено побачення з італійським прем'єром В. Орландо, Д. Дорошенко дізнався з французьких джерел про зміну урядового кабінету в Києві і про те, що його усунуто з посади міністра закордонних справ, а на його місце призначено Г. Афанас'єва.

З обранням нового українського уряду було проголошено новий зовнішньополітичний курс Української держави на підтримку ідеї відродження єдиної Росії, але нової - небільшовицької, демократичної, на

федеративних основах із збереженням в Україні всіх прав на розвиток її державності і національної самобутності. Проголошення цього курсу було спробою збереження України від "анархії більшовизму". В умовах ослаблення держав Четверного союзу, їх неминучої поразки у війні Україна шукала міцної підтримки, яку бачила в державах Антанти. Остання ж підтримувала антирадянські, антибільшовицькі сили в Росії, котрі прагнули її відродження, що й зумовлювало необхідність для України зміни зовнішньополітичної лінії.

Така політична переорієнтація викликала обурення в національно настрояних українських колах, які підняли повстання проти режиму П. Скоропадського. Для керівництва повстанням було створено Директорію.

Д. Дорошенко перебував у цей час в Швейцарії і, не маючи безпосереднього контакту з своїм урядом, утримувався від офіційних виступів. Про повстання проти гетьмана він дізнався, повернувшись до Берліна.

Усунення Д. Дорошенка з поста міністра закордонних справ було викликане, можливо, побоюванням представників українського уряду нової орієнтації того, що він, як національне свідомий українець, міг прилучитися до повстання. Адже наказ нового міністра закордонних справ Г. Афанас'єва відібрати у Дорошенка всі скарбові гроші і переслати їх до Києва був виявом явної недовіри до особи останнього без будь-яких підстав. Цією акцією, враховуючи те, що Дмитро Іванович, як він сам зазначав, не мав достатньо власних грошей для повернення в Україну, його "наче було засуджувано на вигнання з рідного краю, бо відіймалися засоби для повороту".

Усвідомлюючи всю небезпеку федералістського курсу, Д. Дорошенко розумів, що до цього змушували обставини і бажання врятувати Україну в грізний час. Пізніше, в еміграції, він схилився до думки, що "російська орієнтація" останнього гетьманського уряду, яка передбачала згуртування й консолідацію з усіма антибільшовицькими силами, допомогу їм у ліквідації радянської влади в Росії і встановленні демократичного ладу, не відповідала реальним інтересам самої України. Ставлячи під сумнів саме питання про "поміч Росії", зазначаючи його суперечливість, Д. Дорошенко писав: "...більшовизм в Росії -- явище, що виросло органічно з природи російського духу і має певне коріння в історії й укладі російських соціально-економічних відносин, і він виповідає глибоким імперіалістичним, державницьким стремлінням російського народу" ⁴¹.

Проголошення федералістського курсу в той час, коли для України перш за все треба було зосередитися на вирішенні внутрішніх проблем державного будівництва, Дорошенко вважав абсолютно недоцільним. Тим більше, що такої Росії, з якою передбачалось утворити федерацію, на той час взагалі не існувало. Він вирішив негайно повернутися в Україну, щоб утримати гетьманський уряд від репресій над повстанцями, стати посередником між ворогуючими сторонами.

Однак, прибувши до Києва 19 грудня, вже після падіння гетьманського режиму, Д. Дорошенко зрозумів, що в політичному курсі Директорії для нього немає місця, а його служба була б не лише неможливою, а й небажаною ⁴⁰. Тоді ж він остаточно вирішив відійти від політики і присвятити себе літературній праці.

З середини січня 1919 р. Д. Дорошенко виїхав до Кам'янця-Подільського, де на нього чекала посада приват-доцента в університеті. З середини 1919 р. він перебував в еміграції. Наприкінці того ж року, за дорученням Українського червоного хреста та Інтернаціонального червоного хреста, він став уповноваженим української місії Червоного хреста на Балканах, що займалася допомогою військовополоненим українцям — уродженцям етнографічної української території в колишніх Російській та Австро-Угорській монархіях.

У подальшому Д. Дорошенко присвятив себе науково-академічній діяльності: у 1921—1951 рр. був професором Українського вільного університету (у Відні, Праці, Мюнхені) на кафедрі історії України, професором Кардового університету в Празі (1926—1936 рр.), директором Українського наукового інституту в Берліні (1926—1931 рр.), професором на кафедрі історії церкви православного богословського факультету Варшавського університету (1936—1939 рр.), у 1945—1951 рр. президентом Української вільної академії наук (УВАН), професором Колегії св. Андрія у Вінніпегу, з 1923 р. -- дійсним членом НТШ та багатьох інших наукових товариств, як українських, так і іноземних.

Діана юн наукових інтересів Д. Дорошенка був дуже широкий. За час своєї наукової діяльності він опублікував близько тисячі праць з історії України, української історіографії, історії культури, церкви, літератури, українських культурних і політичних взаємин із західною Європою (головним чином - Німеччиною), слов'янознавства тощо. Серед них такі відомі твори, як "Нариси історії України" (1932, 1933 рр.), "Історія України. 1917—1923 рр." (1930, 1932, 1951 рр.), "Огляд української історіографії" (1923 р.), "З історії української політичної думки за часів світової війни" (1936 р.), "Православна церква в минулому й сучасному житті українською народом" (1940 р.), монографії про Костомарова, Куліша, Антоновича. Перу Д. Дорошенка належать численні огляди та рецензії в українських та іноземних історичних журналах. Праця "Мої спомини про недавнє минуле" займає вищачне місце в українській мемуаристиці.

Науковою заслугою Д. Дорошенка є те, що він перший з українських істориків дав науковий огляд історії України віч найдавніших часів і до наших днів як процесу не тільки історії розвитку українського народу, а й розвитку української державності⁴¹. У своїх наукових працях він доводив, що Україна має все необхідне для державної самостійності: територію, рівень економічного розвитку тощо, але тільки повна політична самостійність дасть умови для її політичного, культурного та господарського розвитку. Д. Дорошенко відзначав навіть деякі позитивні риси перших років радянської влади на Україні: вживання української мови як урядової, утворення окремого українського уряду, підтримка українських культурних і наукових установ. Однак здійснювана радянською владою політика щодо інтелігенції, колективізація сільського господарства та спільне володіння землею, що "були зовсім чужі вдачі українського селянина, великого індивідуаліста, який від віків звик до приватного володіння землею.., привели багату Україну, - зазначав він, — до великого зубожіння, до нечуваного зниження життєвого рівня й взагалі до великого занепаду"⁴².

Через такі погляди Д. Дорошенко був зарахований радянською історичною наукою до буржуазно-націоналістичних істориків, а його праці довгий час були відомі лише вузькому колу фахівців.

Але, незважаючи на те, як ставилися до особи Д. Дорошенка, в цілому постаті суперечливої, різні політичні кола, офіційні установи, можна стверджувати, що це був справжній український патріот. Займаючись громадсько-політичною, державною, дипломатичною, науковою працею в Україні чи в еміграції, він присвятив усе своє свідоме життя, талант, душу рідній Україні. Будучи прихильником її національно-державного виродження, він усвідомлював, що всіх українців - патріотів своєї батьківщини, незалежно від того, куди закинула їх доля, об'єднують помисли про власну державу, ідеал вільної незалежної України, і до останніх днів свого життя був переконаний у тому, що раніше чи пізніше його рідний "багатий і прекрасний край стане нарешті батьківщиною для свого народу, який зможе розгорнути у всю широчінь ті духовні й фізичні сили, якими наділила його щедра природа"⁴³.

¹ Д о р о ш е н к о Д. Історія України 1917— 1923 рр -- Т 2. — Українська Гетьманська Держава 1918 р. — Ужгород, 1930 — С 4 (Далі: Дорошенко Д Історія України...)

² Л и п и н с ь к и й В Листи до Братів-Хліборобів // Хліборобська Україна — 36 1. , Відень, 1920 - С. 8.

Всеросійський Союз міст — військово-громадська організація, була заснована в серпні 1914 р для допомоги царському уряду¹ в організації тилу і об'єднувала місцеві органи самоврядування Були створені повітові, губернські та обласні комітети, зокрема фронтові Союз міст займався головним чином обладнанням госпіталів, санітарних поїздів, навчанням медперсоналу, заготівлею медикаментів, виконанням замовлень головного інтендантства на постачання обмундирування для армії, брав участь у мобілізації кустарної промисловості для постачання армії зброї й спорядження, організовував допомогу біженцям Різні політичні партії використовували установи Союзу міст для ведення агітації на фронті через своїх представників у них

³ Д о р о ш е н к о Д Мої спомини про недавнє минуле (1914— 1918) — Ч. 1 Галицька Руїна 1914— 1917 років. — Львів, 1923. — С 23 (Далі: Д о р о ш е н к о Д. Мої спомини ...)

⁴ ЦДАВО України, ф 4186, оп 1, спр 5, арк 1-2

⁵ Д о р о ш е н к о Д Мої спомини.. — Ч. 2. З початків відродження Української державності (Доба Центральної Ради) — Львів, 1923 — С 8

⁶ Там же. — Ч. 1. — С. 126

⁷ Там же. — Ч. 2 - С 83

⁸ Там же. — С 85.

⁹ Д о р о ш е н к о Д Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. - Кн 3. - 36 V, VI - Відень, 1921 - С 77

УПСФ, стримуючись від офіційної участі в гетьманському уряді, висловилися на своєму з'їзді в середині травня за можливість поособистого входження її членів до нього Однак у разі вступу на провідні урядові посади ці особи мали припинити своє членство в партії.

¹⁰ Дорошенко Д Мої спомини. — 4 2 — С. 90.

"Посада управляючого Міністерством закордонних справ, на той час ще не сформованого, фактично дорівнювала посаді міністра Офіційна назва "міністр закордонних справ" з'явилася дещо пізніше, після остаточного завершення формування самою міністерства і вироблення його структури

"Дорошенко Д Мої спомини... — С 92, 95

[.]Т а м же — Ч 3. Доба Гетьманщини (1918 р.). — Львів, 1923 — С. 91

Про склад і кількість українських закордонних представництв того періоду див "Вісник міжнародних відносин" - 1993 — №

¹¹ ЦДАВО України, ф 1064, он 1, сир 6, арк 145

¹² Д о р о ш е н к о Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна — 36 II, III, IV — Відень, 1920— 1921 - С 5

¹³ ЦДАВО України, ф 4186, оп 1, спр 2, арк 70

¹⁴ Згідно із VI статтею цього договору. Радянська Росія зобов'язувалася визнати незалежність України, припинити втручання в її внутрішні діла, інші ворожі дії і в найкоротший строк укласти з нею угоду.

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України. — Т 2 — С 139.

¹⁶ Там же — С 131.

¹⁷ Під час Брест-Литовських мирних переговорів між Україною і Австро-Угорщиною було укладено таємну угоду про поділ Галичини на українську і польську частини, злучивши першу з Буковиною, що український уряд вважав явищем позитивним Польки, дізнавшись про таємний договір, почали вживати всіх заходів, щоб не допустити його виконання

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, он 1, сир 186. арк 43-48

¹⁹ Там же, ф 1064, оп 1, сир 7, арк 27

²⁰ Там же, сир 236, арк 2— 2-зв

²¹ Там же, сир 7, арк 16— 17

²² Дорошенко Д Історія-України. — Т 2 — С. 147.

²³ Там же - С. 210.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп 1, спр. 186, арк 30—30 зв

²⁵ Там же, ф 1064, оп. 1, сир. 6, арк 254—255

²⁶ Дорошенко Д Історія України... — Т. 2. — С. 195— 197

²⁷ История Украинской ССР В 10-ти томах — К. — 1981— 1985 - Т 6. — С 323 ;⁸

²⁸ Д о р о ш е н к о Д. Історія України — Т 2. — С 197.

²⁹ З а с т а в е н к о Г Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р — К . 1959 — С. 55.

³⁰ С п и р и н Л. М Крушение помещичьих и мелкобуржуазных партий в России — М . 1977. - С. 283.

³¹ ЦДАВО України, ф 3766, он 1, спр 89, арк 16

³² Там же, ф 1064. оп 1, спр 3, арк 45 зв — 46

³³ Там же, спр 6, арк 200

³⁴ Д о р о ш е н к о Д Мої спомини... — Ч. 3 — С.

³⁵ ЦДЛВО України, ф 1064, оп 2, спр 22, арк 3—5

³⁶ Д о р о ш е н к о Д Мої спомини... — Ч 3 — С

76

³⁷ Д о р о ш е н к о Д. Історія України.. — Т. 2. — С. 379
" УНС — опозиційна Гетьманському режиму організація, до якої входили представники 16 політичних партій і громадських організацій України демократичного напрямку УНС розраховував на мирні, демократичні засоби боротьби за владу Основними вимогами УНС були: створення міцної самостійної української держави з демократичним ладом і законною владою, відповідальною перед парламентом; захист прав українського народу в міжнародній сфері; розвиток української національної культури; автокефалія церкви тощо.

³⁸ Д о р о ш е н к о Д. Мої спомини — Ч. 3 — С. 107
³⁹ Д о р о ш е н к о Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. Кн. 3. — 36. V, VI — Відень, 1921. — С. 92

⁴⁰ Дорошенко Д. Мої спомини — Ч. 3 — С. 121.
⁴¹ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — Париж—Нью-Йорк, 1955—1957 — Т. 2. — С. 583—584

⁴² ЦДАВО України, ф. 4186, оп. 1, спр. 2, арк. 80.
⁴³ Там же, арк. 83

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

З. П. ТАРАХАН-БЕРЕЗА (Канів)

За рядками книги відвідувачів Шевченкової могили (1917—1921 рр.)

Перша світова війна завершилася в царській Росії Лютневою революцією, яка породила серед поневолених імперією народів надію на близьке соціальне та національне визволення. Разом з революцією ожила й Україна, "стерта і географічних мап, з підручників історії, з літератури всього світу, навіть з своєї власної свідомості" ¹.

Про це пробудження української нації розповіли нам сучасники й учасники тих подій, а також численні архівні матеріали та наукові дослідження. Однак сьогодні мало хто знає, що на вершині Чернечої гори зберігся ще один важливий документ часів визвольних змагань початку XX ст., а саме, книга відгуків Шевченкової могили, яку писали люди і України, Росії та зарубіжних воюючих держав у 1917—1921 рр. Ця книга є всенародним літописним свідченням про той найбурхливіший і найдраматичніший період нашої історії. Рукописний оригінал цієї кнши-реліквії сильно посіраждав, але, на диво, уцілів. Врятували Гюго у 1924 р. редактор часопису "Нова Громада" П. Руденко та український письменник, уродженець Канова С). Варавва (Олекса Кобець). Довідавшись, що ця книга з Тарасової світлиці знаходиться в Канівському сільбудинку, вони вмовили його завідувача передати її до Києва. Так цей фоліант потрапив до "Нової Громади", на сторінках якої в кількох номерах О. Варавва опублікував нарис "Прочани на могилі Т. Г. Шевченка" ², який пізніше Інститут Тараса Шевченка видав окремою книжечкою під такою ж назвою ³. На жаль, О. Варавві не вдалося опрацювати рукопис книги до кінця, адже редакцію попросили передати її до Київського історичного музею. Лише пізніше вона повернулася на Тарасову гору.

Сьогодні ця велика, досить пошарпана книга у темно-вишне вій палітурці зберігається в Науковому архіві Шевченківського національного заповідника у м. Каневі. Записи в ній велися чорнилом, тушшю, а найчастіше різнокольоровими олівцями. Сторінки й аркуші книги неодноразово нумерувалися (і все ж їх втрачено близько ста!). Зараз у ній налічується 247 аркушів, на які ми й будемо посилалися в тексті. Численні записи в книзі свідчать про те, що в той поворотний для нашої історії час біля Кобзарєвої могили побувало більше людей, ніж у попередні роки. У 1917—1921 рр. сюди приходила найрізноманітніша маса відвідувачів: селяни, пролетарі і графи; учні та вчителі, студенти і професори, есперантисти й актори; солдати, моряки та військові різних рангів; січові стрільці і військовополонені; інваліди війни та сестри милосердя; безбожники і віруючі; зовсім неписьменні, малограмотні й високоосвічені; люди діаметрально протилежних поглядів і представники різних політичних партій.

На Чернечій горі схрестилися в ті роки дороги посланців з різних кінців України: Галичини і Буковини, Катеринославщини і Київщини, Волині й Закарпаття, Пожавщини і Поділля, Миколаївщини і Чернігівщини, Херсонщини і Таврії... Сюди пролягли шляхи з деяких країн Європи, а також з усієї Росії. Це справді цінний документ, що писався тисячами розворушених революцією та громадянською війною

людей, які простували в той кривавий час до Шевченкової могили (цього єдиного не знищеного жорстоким часом острівця української духовності), щоб порадитися -з генієм та набратися сил. Майже кожен запис у книзі це свідчення не тільки глибоких почуттів, які охоплюють кожного відвідувача біля святого місця, а й їх турботи про Україну, батьком, учителем і пророком якої вони вважають Тараса Шевченка. Народ, який століттями підкорявся то одному, то іншому чужинцеві, мав, нарешті, сам вирішити долю своєї Батьківщини. Вже на самому початку української революції до влади прийшла Центральна Рада, яка об'єднала навколо себе всіх українців різних партій та ідейних переконань. Народ висловив їй своє повне довір'я й підтримку, про що свідчать і сторінки історичної книги відвідувачів Шевченкової могили:

"Того ж дня гурток народних учителів виніс резолюцію, по котрій Тимчасовий уряд не визнається українцями за Уряд, а тільки Центральна Українська Рада визнається за Український Тимчасовий Уряд".

Червень 1917 р. (арк. 6).

Мільйони українців викрили, нарешті, свою Батьківщину, відчули необхідність її державності, творцем якої вважають Тараса Шевченка. Про це свідчить і запис від 3 липня 1917 р.: "Найбільший і найдужчий Універсал до народу українського на Україні й поза Україною сущого - "Кобзар" Тараса Шевченка. Його же не преїдеши" - українські соціалісти-революціонери: М. Ковалевський, Г. Чижевський, К. Величко, А. Постоловський, К). Охримович, М. Чечель, І. Маєвський, І. Лизанівський, Г. Лисенко (арк. 24).

У перші дні та місяці Великої революції народ переживав високе духовне піднесення й бурхливу радість, про що свідчать такі записи:

"Батьку Тарасе! Чи чуєш ти, що робиться тепер на Україні? Чи чуєш ти, як Україна рве і мече свої кандали?"

18 червня 1917 р. (арк. 14).

"Радуйся, Батьку, вже воскресла Україна"

Син вільної країни. 6 липня 1917 р. (арк. 26).

Те, що відбувалося в Україні, нащадки поета сприймають як здійснення ного пророцтва:

"Твердо вірю, що часи з 27 лютого 1917 року будуть годиною, в яку почали здійснюватися твої, Батьку Тарасе, пророчі річі..."

Михайло з Полтавщини. 4 червня 1917 р. (арк. 6).

У той історичний період немало "малоросів" відчули себе вперше українцями: "Батьку Тарасе! Прийшов я уклонитись твоїй могилі, Вільний Українець. 1 вітаю тебе, Батьку, з волею, котру ми добули, за котру ти весь свій вік боровся..."

Т. П. Кабаченко із с. Яблунів. 1 червня 1917 р. (арк. 3).

Всім серцем бажаючи воскресіння Україні, її сини з вершини Чернечої гори закликають: "Держіть свій прапор і високо, і сміло. Держіть так, щоб сіяв він усім, наче сонце..."

16 липня 1917 р. (арк. 29).

Радість народгу та його пробу/гження відчувається у кожному із записів, у словах гімну "Ще не вмерла Україна", що проривається на сторінках книги, у гаслах: "Хай живе Україна-Русь! Слава Т. Шевченку!" (арк. 37).

Така сила геніїв, що навіть з могили вони продовжують керувати помислами нащадків: "Дяка велика рідно^гу дідусеві Тарасові, що своїми думками научив мене любити Україну... Ні! Не кажіть мені, що Шевченко умер... Він між нами живе, тільки ми його не бачимо. Тут, над Дніпром, над кручами він вигас і живе, і руководить нами".

Олеся Рабчевська, полтавка. 6 серпня 1917 р. (арк. 41).

І такі свідчення не поодинокі. Тут у кожного вірного ідеалам Шевченка, "душа переповнювалася щирою любовію до рідної України".

Документальні розповіді

Борис Іващенко. 15 серпня 1917 р. (арк. 48).

І вони складають присягу перед Шевченковою могилою в любові до України:

"Силу і працю, віру й завзягтя — все я віддам для Вкраїни. В цьому присягаюсь перед твоєю могилою, Великий Пророче-мученику"

Ф. Довгін. 4 червня 1917 р. (арк. 6).

"Умру за Батька! За його ідею, за його славу. Хай живе наша Україна!"

Яків Бовишк. 26 лютого 1918 р. (арк. 64).

Таку клятву давали не лише дорослі, а й діти, які тут "присягнулись все своє життя присвятити рідній Україні і любити її, як учив Тарас Григорович Шевченко, а як повиростаємо, то і других будемо навча'и, як для України працювати.

Будь певен, Тарасе, що перевертнями з нас ніхто не буде, бо ми знаємо, хто ми. Чий діти. Яких батьків..."

6 серпня 1917 р. (арк. 43).

Такими були настрої і почуття нащадків Кобзаря у найщасливіший період української революції — період єднання українців, віри в щасливе завершення утвердження України, в її воскресіння.

Наступні роки мають інше забарвлення - частіше похугуре, іноді навіть лиховісне. А прийшов той тривожний час тоді, коли українці поділилися між собою. Наші вороги дуже добре знали найбільш вразливе місце нашої нації — "відсутність усвідомленої необхідності постійної міцної єдності всіх членів держави" - і не рач використовували це з метою її поневолення. Саме ця "відсутність єдності" була завжди пагубною для України, її самостійності, тому й жила вона "то під Литвою, то під Польщею, то під Австрією, то під Росією"⁵. Ця "відсутність єдності" чіграла і цього разу фатальну роль. У той час, коли народ радів перемозі, волі, поверненню йому національної свідомості, коли ще можна було дітям України поєднати свої зусилля у боротьбі за соціальне і національне визволення народу, різні його представники роз'єднались. А одночасно роз'єднали і Тараса Шевченка. Одні взяли собі на озброєння Шевченка-революціонера, інші - Шевченка-національного пророка. Забули Кобзареві нащадки і про його заповіти любові та братерської єдності, які повинні були стати найміцнішим фундаментом української державності. Трагічним наслідком нього став поділ народу України на два непримиренні світи вже в перший рік Великої революції, після того як до влади в Росії прийшли більшовики. Українські комуністи, які ще недавно підтримували Центральну Раду, отримавши поразку на Всеукраїнському з'їзді Рад, залишили його 17 грудня. Вони переїхали до Харкова й проголосили створення ще однієї Української Республіки, цього разу радянської. Власні діти розділили рину неньку на дві половини, не П'ідо фюючи, яке жакхливе спустошення готують їй. Усвідомлення трагізму того, що сталося, виражене на сторінках книги відвідувачів Шевченкової могили:

"Ой Батьку, Батьку! Коли б зараз ти устав з могили, ти б мабуть не захотів жити ні одної хвилини. Як тяжко тепер жити на світі, тяжче, ніж було колись при тобі, Батьку.

Провішувана тобою, Батьку, свобода наступила, але цю свободу твої сини України не всі урозуміли. Сини України одного батька розрізнилися і тепер один другого готовий з'їсти, а за віщо, спитай їх, то вони Вам відповідають - за те, що він або большевик, або українець, а далі дійде, що будуть бити один одного. Як Ви їх спитаєтесь, то одвітять Вам, що за тс, що живе па світі".

Леоородій ХХ віку. 27 квітня 1918р. (арк. 79—80).

І ці слова виявилися суццо пророчими. Поділ на дві України призвів до того, що для перемоги своєї ідеології її сини почали запрошу-

вати в рідний край чужинців. Українські більшовики -- червоні війська з Росії, перший похід яких завершився вигнанням Центральної Ради з Києва та кривавою трагедією дітей України під Кругами. У відповідь на цю агресію Центральна Рада попросила військової допомоги у Німеччини й Австрії. Німці з австрійцями ввели на територію України свою могутню, майже півмільйонну армію, від якої втекли більшовики і •застогнав власний народ.

Не -застерегли лідерів нововідродженої України й трагічні уроки минулого, коли її діти неодноразово приводили чужинців на власну територію, щоб визволити поневоленні! рідний край, а в результаті приносили йому ще більше спустошення та неволю. Український народ ніколи не сприймав чужинців як своїх рятівників. Так було і цього разу. Не минуло й двох місяців, як німці скинули Центральну Раду, на зміну якій прийшла Гетьманщина на чолі з колишнім царським генералом та великим землевласником, нащадком давнього роду козацької старшини Павлом Скоропадським. І ця драматична сторінка нашої історії знайшла найяскравіше відображення на сторінках історичної книги вражень, наповненої живим подихом тієї епохи:

"Чуття душі твоєї, Батьку, про визволення і виродження рідного народу і рідного слова, про воскресіння правди на землі, завіщо ти виїдав свої сили і життя, було справдилося, і світ справедливості і свободи засяяв над безпросвітною темрявою людською. На наших очах воскрес наш рідний край, наше слово — відродилась Україна. Світ правди почав був розбивати зло і неправду-кривду, 'запанувало визволення народу, але знову цей світ почав гаснути і знову починає панувати кривда на землі; знову тяжість і страждання людськості..."

/ . Бойко, В. Тимошенко, И. Гончаренко із с. *Ведмеже Рожнського повіту на Полтавщині. 12 травня 1918 р. (арк. 83).*

Філософське осмислення того, що відбулося в рідному краї прийшло до найширших народних мас. І про це свідчить запис харківського селянина від 19 травня 1918 р.:

"Довів Господь мене провідать велику, дорогу могилу нашого Батька!.. Коли те, що ти заповідав, уже було ми здобули... А тепер ми загубили те, що знайшли... Знову на твоїх братів надівають кайдани наші вороги-пани. ...Дай же нам, Батьку, силу пересилить горе, щоб довелося знову буги у тебе в гостях і заспівати тобі веселу пісню - - пісню слави України" (арк. 89—90).

І в той тяжкий для України час її сини знову простували до Тараса Шевченка, до його святої могили, щоб повідати про "страшну кривду рідного краю" (арк. 74):

"Зажурилась Україна, тяжко с гало жити:
Насунулась і ї заходу сила німців ситих Дали
ката нам Гетьмана, свою побратима Та й почав
він дертії шкуру з **брата-селянина**"

А. Шияхови. 25 травня 1918 р. (арк. "5—06/

"Був на могилі рідного Батька Тараса, але у які часи. Люде! Люде! Що ви робите? -- Розп'яли свободу і топчете матір. Схаменіться, подайте руку брат братові; сьогодні привезли німців наводити порядки. Сором... сором..."

Відвідувачі з м. Борисполя. 25 травня 1918 р. (арк. 94).

І хоч у період Гетьманщини отчий край називався Українською державою, і хоч Ігя держава за час свого короткого існування зробила немало для розвитку національної освіти, для вдосконалення апарату управління та розширення дипломатичних стосунків із зарубіжними країнами, але для рідного народу, як свідчить Ігя книга, вона стала мачухою. Адже, по суті, господарями в ній стали німці та їх "каральні експедиції", які

організовували **поміщики** для помсти над селянами, що за часів УНР отримали землю. Тому відвідувачі, які бажали "волі й добробуту матері України", готові були віддати за неї й своє життя:

"Отож, любий Батьку -- генію України, спочивай спокійно, а я полечу від тебе будити сплячих синів України любити свою рідну неньку, захищать її і жити в згоді!.. Поборемо все!!!"

Син України Свтих Шті.єр. 1 червня 1918 р. (арк. 97).

І хоч похмурий слід лишив народ про Гетьманщину у цій історичній Книзі, все ж на її сторінках є й окремі світлинки. Це, зокрема, запис від 11 травня 1918 р. учителів та учнів Став'ямської Інколи:

"Хоч і тяжкі зараз часи настали нашій неньці Україні, але слова Тараса Шевченка збудуться — наша ненька буде вільною. Діти, котрі ярас у школі, пам'ятають добре, хто вони, і будуть боротись за волю"

Р. Кушко, О. Коїєнко, О. Федор, М. Хармич (арк. 82).

1919 рік приніс Україні ще більші випробування. Відновлена Українська Народна Республіка на чолі з Директорією хоч і намітила широку програму суспільних та соціальних перетворень, не могла реалізувати її, тому що стала ареною запеклої громадянської війни. Змінити ситуацію не змогла навіть злука УНР з ЗУНР 22 січня 1919 р. Трагічна розв'язка посилювалася ще й тим, що не було єдності і в самій Директорії, навіть між її лідерами. Одні бачили порятунок України в союзі з Москвою, інші з Антантою. Не було єдності й у вирішенні питання - чому віддати перевагу: соціалістичній революції чи національному визволенню? І поки вони сперечалися - червоні війська прийшли знову на допомогу більшовикам України, захопили Харків, а незабаром і Київ. В Україні кипіла запекла громадянська війна, панувала анархія та розруха, її роздирали на шматки різні влади, армії, отамани. Здавалося, що в такий скрутний час не буде у відвідувачів можливості робити записи в книзі-літописі. І все ж вони знаходили в собі сили творити на вершині Чернечої гори колективний літопис про ту буремну криваву епоху. Ця історична книга об'єднала біля Шевченкової могили всіх, хто боровся між собою за Україну. Свої думи виклали на її сторінках і козаки 1-ї української сотні, які "повстали проти комуні і більшовизму":

"Дорогий наш Батьку Шевченко, ти спочиваєш у могилі серед степу широкого на Україні. Ти вмер за волю народу, але і зараз твоє слово не вмерло. Вітаємо тебе як шановного Батька і кладемо земний поклін. Ми глядимо тебе, Батьку, і свою Україну..."

11 квітня 1919 р. (арк. 115).

Немало записів тут залишили і червоноармійці та більшовики, які господарювали в Україні до серпня 1919 р. Серед них були не лише сини Росії, а й України: "Був на могилі, рідний Батьку Шевченку Т. Г., ідейний чоловік, котрий бореться за правду та за волю бідноти, як і ти боровся, наш Батьку рідний".

Честный и идейный коммунист-большевик Каневского уеда Георгий Иванов-Бченко, 1 мая 1919 г. (арк. 119).

Зустрічаються тут і записи тих, хто боровся за самостійність України. Навіть у той найкривавіший час всеукраїнського апокаліпсису вони сподівалися принести волю та незалежність рідному краю:

'Ще воля буїє панувати. За
волю підєм воювати І
самостійну будувати Ще
будемо! Проїдай!"

Підпис.

К серпня 1919 р. (арк. 134).

У книзі відвідувачів за 1919 рік відбилася калейдоскопічна зміна різних армій, окупантів, козаків, отаманів. Зафіксоване перебування на

Чернечій горі і **білогвардійців** Добровольчої армії Денікіна - юнкерів, поручиків, донських козаків. На сторінках книги-літоїшсу вони констатували лише факт своєї присутності біля Шевченкової могили (арк. 134).

Такої взаємної ненависті, такого братовбивства ще не знала Україна. Це був апогей громадянської війни. Ніби підводячи підсумок тогорічних окупацій, "незалежник" Михайло Кармелюк з Херсонщини пише у книзі:

"Батькові поневоленої й обдертої заклятими окупантами та зрадниками - "українцями" неньки України надсилаю свій щирий привіт, надіюсь, що недалеко та хвилина, коли обдурений різними "освободителями" нарід скине з себе **комуністичне** ярмо і стане на вірний шлях боротьби за визволення України від денікінсько-комуністичних банд і гордо підніме свій національний жовто-блакитний прапор, котрий дасть довгождану національну свободу, а не денікінську "єдиную неделимую" та "комуністичний совітський рай" (арк. 154).

1920 рік. Запекла боротьба за Україну вже наближалася до свого фіналу. Червоні війська, які вже втретє захопили Україну в грудні 1919 р., утверджувалися туї надовго, але й українська армія не склала ще своєї зброї, їх сили були нерівними. Симон Петлюра шукав собі надійного союзника -- і знайшов його у Польщі. Це спричинило остаточний його розрив з галицькими українцями. Об'єднаним силам Петлюри вдалося у травні 1920 р. захопити Київ. Проте його союзники незабаром порвали з ним, але він ще продовжував боротьбу до листопада 1920 р., до часу, поки не перейшов на польську територію. В Україні ж продовжувалися виступи прота радянської влада лише окремих партизанських загонів, які були остаточно ліквідовані до кінця наступного року.

Так коротко можна сказати про вирішення долі України в 1920 р., оглядаючи ті події з висоти нашого часу. А як же вони **відображені** на сторінках книги відвідувачів Шевченкової могили? Тут висловлені лише роздуми й почуття людей, але саме через них розкривається та неспокійна і бурхлива епоха. Хвилі І громадянської війни докочувалися і до Кане-ва, про що свідчать численні записи у книзі, зокрема, козаків гайдамацького полку, отамана з пароплава "Петро І" (арк. 172), "военмора Макса" (арк. 141) тощо.

Це був час останніх боїв на українській землі військ під проводом Симона Петлюри, ім'я якого зустрічається часто у цій книзі:

"...Далі поїду воювати із Петлюрою-катом і його наймитами-ляхами"

Восмор К. Г. Васильківський. 29 вересня 1920 р. (арк. 204—205).

Для більшовиків і тих, хто порвав із Симоном Петлюрою, головний отаман -- кат, шовініст, націоналіст і зрадник. Таким він є і для члена Української партії лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів) В. Володимирова, про що свідчить його запис, звернений до Тараса Шевченка:

"...Если б ты был жив, ты бы боролся вместе с трудящимися Украины против петлюровского шовинизма и националистической травли, которая ведется этим изменником украинского трудового народа. Хай живе Вільна Українська Советська Республіка! Твои мечты, дорогой поэт народа, осуществляются сейчас".

11 червня 1920 р. (арк. 182-183).

Та 26 червня у відповідь Володимирі і його однодумцям у книзі відвідувачів Шевченкової могили з'явилося ціле послання-звернення

"До братів!

Ледачі й тупоголові сини сердешної Вкраїни! Це до вас, мої кохані малороси, це я до вас, мої "завзяті" комуністи й боротьбисти і проч. і проч. партійні...

Ви розпинаєтесь за роб.-селянську владу, силою хочете загнати всіх в комуністичний рай, щиро (буває) бажаєте добра працюючому людові...,

але ви засліплені. Ви не бачите, що братчики-окупанти, які дивляться на Україну, як на дійну корову, як на продовольчу базу, ці братчики точать, як воду, кров з того сердешного народу, за який ви нібито розпинаєтесь. Сліпі ви, сліпі!.. Вам здається, що Україна переживає тільки екон.-соц. рев., а це ж і національна..." (арк. 153).

Ті ж, кому адресувалося це послання, простували також до Тараса Шевченка. Того року торкнулися сторінок книги-літопису чимало матросів Балтійського та Чорноморського флотів, працівників робітничо-селянської інспекції (арк. 195), Канівського повітового військового комісаріату (11 червня 1920 р.), а також продпрацівників з Києва (2 вересня 1920 р., арк. 163).

2 травня "відвідали могилу великого поета України сини і борці за знедолений люд України -- українські комуніста Карпенко, Олександр Лозовий, Владислав Малер, Максим Черешневий, Андрій Любченко, С. Лебедев та інші" (арк. 148). На наступній сторінці серед підписів членів КП(б)У і київських комуністів значиться прізвище її письменника Івана Кулика. Чимало записів у книзі лишили і російські більшовики - члени ревкомів та члени Царицинської й Московської організацій РКП(б). Зокрема, комуніст А. Єрмолов пише: "Только народ, сбросивший с себя ярмо эксплуатации, вполне оценит твою деятельность, великий борец за свободу"

3. VІ.1920 р. (арк. 152).

Більшовики вважали, що Тарас Шевченко саме на їх боці, ја радянську Україну, тому і закликали всіх на сторінках цієї книги "следовать его (Т. Шевченка) примеру для торжества независимой Социалистической Украинской Советской Республики" (арк. 201).

Ті ж представники України, які хотіли бачити її самостійною, приходили на Шевченкову могилу із "змарнілою душею" (арк. 159): "...Біда, Батьку! Народу українському хмара сонце заступила. Нема просвітку, прив'язали даже язык, щоб не балакали своєю мовою"

11 червня 1920 р. (арк. 169).

"Батьку Тарасе! Якби ти міг глянути на те, що зробилось з нашої рідної України. Збулися твої слова, Батьку, твої рідні діти четвертують рідну неньку Україну, шматують, бо самі не знають, чого хочуть..."

29 серпня 1920 р. Микола (арк. 171).

У загісах бринять нарікання на нові порядки: "Устань, Батьку, із могили, устань, подивися, що робиться тут із нами і до чого ми дожилися. Тут за правду нас всіх гонять, дуже часто б'ють і на Україні нашій рідній жить нам тут не дають" (арк. 160).

У всіх цих записах відчуте дихання того величезного протистояння між різними ідеологіями, кожна з яких брала у спільники собі Тараса Шевченка, полгум'яне слово та ідеї котрого кожен сприймав відповідно до свого світогляду:

"Батьку! Ти остільки величний і далекий від нас, буденних людей, що ми всі недалеко від нашого світогляду проектуємо тебе, як далеку зірку неба на одну площу, з якої вона сяє і збуджує посильну кожному з нас думку..."

9 травня 1921 р. (арк. 167).

Про те, як по-ріЗНОНгу сприймали відвідувачі Тараса Шевченка, особливо відчутно в записах-сповідях 1921 р. -- року, коли завершувалася громадянська війна в Україні й утверджувалася радянська влада. Переможці ведуть записи на сторінках книги відвідувачів переважно російською мовою. Вони лаконічно констатують свою присутність тут. Це "Председатель особого отдела 58 дивизии", "Секретарь уполномоченного оперштаба особотдела Н.В.С." (арк. 225), "Красноармеец, аяь-

ютант 515 сов. стрелкового полка", "Военком райот. связи...", "Командир связи 172 бригады 58 стр. Орловской дивизии", юнаки з Київської школи червоних старшин.

Курсанти ж Черкаських курсів командного складу виносять подяку поету: "...Жизнь, которую Тарас Шевченко положил на благо русского народа, не погибла даром и ... мы, сыны его, приносим благодарность, вечную память великому борцу за освобождение народа от тунеядцев" (арк. 224).

Переможці звертаються до Тараса Шевченка вже в дусі новітніх часів, а саме, як до свого "товариша" (арк. 212, 245).

Серед записів цієї групи іноді зустрічаються й українською мовою: "Першого бунтаря на полі класової боротьби -- вітаю! Хай вічний спогад про твої великі ідеї буде нам провідником до кращого майбутнього -- комунізму".

10 червня 1921 р. (арк. 139).

До цього запису написано такий коментар переможеного: "Одумайтесь, лихі діти, що ви натворили!.." (арк. 139).

На сторінках цієї книги відвідувачі могили ведуть ніби дискусію один і одним. І не лише відразу відгукуються на ту чи іншу думку свого ідеологічного супротивника, а буває, що і через рік. Так, на звернення "До братів" (проти комуністів, боротьбистів і інших партійних) - 13 травня 1921 р. з'являється протилежне звернення, спрямоване проти українських націоналістів:

"До товаришів!

Ледачі і тупоголові.

До українського люду!

Ви, ко'Ірі вважаєте себе істинними націоналістами, мало взагалі дбаєте про свою бідну, "темну" родину... Вам не треба незалежної (самостійної) України: бо тоді тільки між вами і вашими ворогами буде віковична боротьба і буде литься даром людська кров. Замість мирної праці ви будете тільки сваритися за якусь вільну Україну. Пора покинути самолюб'є... Вам же співець теє казав: "Братайтеся, єднайтеся", бо братерством Вкраїна воскресне. І так треба відкинути геть самолюб'є і полюбити щиро весь народ. Да здравствует 3 Интернаціонал і міровая революція!" (арк. 146).

Ніби у відповідь на попередні записи на сторінках книги відвідувачів лунають поетичні рядки Михайла Одинокого (Кочури):

...Але хотів би я спізнати Твій
настрій, батько, у сей час — Чи
ги б хвалив, а чи погудив За лал
сучасний усіх нас?

10 червня 1921 р. (арк. 136).

І проти попередньої групи піднімається лавина записів переможених, які зовсім по-іншому сприймали те, що відбулося в Україні. Дехто з них хоче "крикнути на всю неньку Україну і збудити свій нещасний народ, щоб вжахнувся весь світ": "Брати Українці! Пора встать, пора волю добувать! Чого гнете свої шиї в московській неволі? Невже у вас нема любові до свого народу?.. Невже у вас нема національного почуття?.. Стидно...

Хай живе Україна!!!"

На сторінках книги відвідувачів Шевченкової могили за 1921 рік, як і за попередні роки, лунають непоодинокі заклики: "Хай живе вільна Україна! Хай живе самостійна Україна!" Однак того піднесеного настрою, який панував серед відвідувачів на Чернечій горі у перший рік

революції, не відчутно тепер у жодному записі. Сумні та невеселі несли свої сповіді Кобзареві його нащадки: "На могилі Т. Г. Шевченка. Прийшов. Якось сумно, сумно. Сумно за чимсь таким великим, гарним. В саду над Дніпром стоїть вона величава, мовчазна. Тарасе! Ти спиш, під тобою стогне Дніпро, неначе хоче вирвати тебе з домовини. Спи, Тарасе, а ми, нещасні діти України, не забудем тебе ніколи, до віку."

1921 рік. С. Шандра (арк. 216).

"Коло могили Тараса Григоровича Шевченка. Великий дух мене привів на поклін нетлінному твоєму праху... Багато б дечого тобі сказав про наше вільне будування та слів нема від сорому та страху..."

Гром. с. Бобринці Канів, поєітв І. М. (Рулевой). 1 травня 1921 р. (арк. 230).

"Батьку! Ти спиш?.. Хоть би ти устав на хвилину та побачив, що діється на Україні... Як її розпинають. Ох, важко..."

19 червня 1921 р. (арк. 147).

В новому суспільстві, завойованому ціною крові, люди чомусь почували себе нещасливими, безсильними. Зрозуміти причини цього відчуття допомагає запис Т. Правденка: "...Я... не маю сили, я безсильна комашка, котру можуть зразу задавить, як тільки стану хоч виказувати свої почуття і муку. Л через це мовчу і нічого не роблю... Коли б ти. Батьку, встав тепер, то ще лучше заплакав би, як раніш плакав. Благослови хоч здалека синів твоїх на правдиву працю!.."

14 травня 1921 р. (арк. 212).

І все ж переможені сини України, як свідчать записи у книзі відвідувачів Шевченкової могили, і далі продовжували вірити в те, що стане вільним їх отчий край:

"Ненько Україно! Я вірю, ти будеш вільна. В тебе є сини-орли і дочки" Л. (арк. 225).

"Вірю побувати на могилі, коли буде Україна вільною!!! Даю клятву перед твоїм прахом, Батьку, боротись за волю України!"

10 червня 1921 року. М.В.Р. — Корінь (арк. 230).

Та ці заклики були вже "голосом волаючого в пустелі", адже в радянській Україні стала панівною єдина ідеологія, яка за любов до рідного краю не лише репресувала, а й фізично знищувала. Про одну з таких жертв розповіли відвідувачі Шевченкової могили. Зокрема, під сповіддю хорунжого Українського війська Володимира Гончара від 26 лютого 1918 року:

Сидів і я не раз в тюрмі.
За батька нашого Тараса,
За вільну Україну нашу
За волю й правдоньку її...

внизу олівцем написано невідомою рукою: "Згинув за Україну: розстр. комуністами в 1921 р. у серпні" (арк. 163).

Всі свої надії відвідувачі пов'язують з Тарасом Шевченком, його віщими думами та пророцтвами, які не перестають лунати зі сторінок цієї історичної книги (найчастіше зустрічаються в ній рядки з "Послання..." та "Розритої могили"). У народу можна було пограбувати все, але не можна було відібрати Шевченкове віще слово - найбільший його духовний скарб і меч:

"Батьку мій рідний! Встань, подивись тепер на нашу неньку Україну -- її знов запутано кандалами новими, від котрих її може (врятувати) тільки твоє живе слово, її ж тепер роздирають недолюдки і невірні діти. Встань і нехай потече твоє живе слово і встане Україна од краю до краю і не буде гнутись, як тепер гнеться"

Микола Залізний. 2 травня 1921 р. (арк. 213).

І як молитва до Шевченка лунає звернення одного з відвідувачів:

"Хай твої славетні думки
Вічно живуть серед нас і
Ніколи не дадуть загинути
Українському народу"

О Васиньченко (арк. 245).

Тарас Шевченко спить вічним сном над широким Дніпром, а його полум'яне слово продовжує будити нащадків. Саме свідченням цього і є ця книга-літопис, в якій яскраво відображена історія українського народу досліджуваного періоду. Діти України простували на вершину Чернечої гори до Тараса Шевченка, щоб набратися тут сил для боротьби за ту ідею, виразниками якої були. Тут вони клялися в своїй жертвній любові до України, заради спасіння якої кожен з них ладен був іти на смерть. Насправді ж виходило, що всі вони, разом з окупантами, топили її у крові та спопеляли у полум'ї взаємної ненависті. Ця братовбивча громадянська війна привела до знищення цвіту нації. Україна зазнала нечуваних жертв. Одні її діти загинули під час громадянської війни, інші - у мирний, але жорстокий час -- у в'язницях та на засланнях у гулагах. Немало їх поглинули зарубіжні держави, які дали притулок українським ізгоям. Л дехто з тих, хто не зазнав репресій, покінчили життя самогубством, розчарувавшись у справедливості тих ідей, яким вони вірно служили все життя. Трагічною була доля не лише поборників УНР, а й тих більшовиків, які проливали кров за УРСР, таких, як Юрій Коцюбинський, Віталій Примаков та багатьох інших визначних діячів КП(б) України, репресованих і знищених у 30-х роках. Такої втрати розуму й інтелекту нації не зазнав жоден народ світу. І все це стало результатом ідеологічного протистояння народу, поділу його на два непримиренних світа. Насіння ж, посіяне в криваву землю, як писав Сергій Єфремов, могло вродити "не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть, кров..."⁶.

І ця драматична сторінка історії українського народу знайшла найяскравіше відображення у книзі-літописі з Тарасової світлиці, яку лишили нам наші предки, щоб застерегти нас і прийдешні покоління від трагічних помилок кривавого минулого. А одночасно навчити взаємній братерській любові та єднанню, без яких неможливе воскресіння їх та процвітання української державності.

¹ В и н н и ч е н к о В Відродження нації — Київ — Відень. 1920 — Ч 1. — С 72.

- В а р а в в а О. Прочани на могилі Т. Г. Шевченка (матеріали з книжки відвідувачів могили за 1917— 1921 роки) // Нова Громада. — 1924 — № 8—29, 30, 31—32, 35

² В а р а в в а О. л. Прочани на могилі Т. Г. Шевченка (матеріали з книжки відвідувачів могили за 1917— 1921 роки) — Державне видавництво України, 1929

⁴ А н д р і й Т к а ч у к Симон Петлюра (політичний портрет) // Київська старовина - 1993 — № 1. — С 50

⁵ Там же

⁶ Є ф р е м о в С. Лист без конверта (до командуючого українським військом та народного секретаря Ю. Коцюбинського) // Літ. Україна — 1990 — 30 серп

КРИТИКА ТА БІБЛЮГРАФІЯ

Володимир Головченко

ВІД "САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ"

ДО СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ

УКРАЇНИ: НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Харків. Майдан. 1996. - 190 с.

Сімдесят років відділяють названу узагальнюючу наукову працю з історії української соціал-демократії від перших спроб її спеціальною об'єктивного розгляду в монографіях Осипа Гермайзе і Аркадія Ріша, виданих 1926 р. Автор рецензованого дослідження максимально повно скористався наданими незалежною Українською державою можливостями опрацювання донедавна недоступних дослідникам джерел (архівних і опублікованих, але захованих від людського ока за сімома замками) і, спираючись на їх інформаційний потенціал, розробив вказану проблему значно ґрунтовніше за своїх попередників.

Не приховує В. І. Головченко і прикладної мети дослідження, не без підстав заявляючи, що воно може стати ключем до розуміння багатьох суспільно-політичних проблем сучасності, корисним надбанням суспільних рухів і політичних партій, незалежно від їх соціальної орієнтації (с. 4). На підтвердження цих висновків він посилається на висловлювання популярного нині націонал-демократа, колишнього діяча дисидентського руху і в'язня ГУЛАГу Левка Лук'яненка, який свідчив, що на його світогляд неабиякий вплив справила своєю демократичністю і соціалістичністю складена 1903 р. програма Революційної Української Партії (с. 32) -- партії соціал-демократичного спрямування, яка діяла на теренах Наддніпрянської України.

До речі, використавши архівні і опубліковані українською діаспорою матеріали, В. І. Головченко остаточно уточнив місце і час заснування цієї партії -- Харків, 1899 р. Він вніс ясність і щодо питання про хронологічних та ідейних попередників РУП: засновану на початку 1896 р. Іваном Стсшенком та Лесею Українкою "Групу українських соціал-демократів" та трохи пізніше створену і очолену Мар'яном Меленевським "Групу сільських робітників - соціал-демократів Київської губернії". І хоча за кількісним складом вони, як і організована 1900 р. у Кисні Богданом Ярошевським з дещо претензійною назвою "Українська соціалістична партія" (напередодні першої російської революції вона розчинилась у Польській соціалістичній партії), були дійсно групами чи гуртками інтелектуалів, які не мали міцних зв'язків з народними масами, наслідували традиції "притаманної всьому українському рухові в Російській Імперії гуртківщини", їхній теоретичний доробок, насамперед щодо національного і соціального питань, помітно вплинув на вироблення програмних засад справжніх українських соціал-демократичних партій, першою (за хронологією) з яких була Революційна Українська партія (с. 12–16).

Щоправда, вона так і не стала масовою: за даними різних джерел, в її лавах налічувалося від 300–400 до 10 тис. "організованих робітників". В. І. Головченко аргументовано вважає наближеною до реальності

першу цифру, а друга, на його думку, відображала переважно зв'язки партії в сільській місцевості, "де будь-якого селянина, що відвідував нелегальні збори, не важко було для округлення рахунку зарахувати до своєї організації" (с. 57). В даному разі авторитетність джерела ("Доклад Української Соціалдемократичної Робітничої Партії Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресови в Штутгарт!". — Львів, 1907) не завадила автору критично проаналізувати його зміст.

На жаль, не скрізь дослідник саме так опрацьовує джерела. Зокрема, без будь-якого коментаря він наводить нічим не аргументовані прогностичні міркування одного з лідерів української соціал-демократії початку XX ст. Миколи Порша щодо її здатності охопити своїм впливом чи не увесь український промисловий пролетаріат Степової і Правобережної України (с. 39). Так само на підтвердження своєї тези про сучасний міжнародний соціал-демократичний рух як наймасовіший автор без будь-яких порівнянь наводить приблизне число виборців, що його підтримують, залишаючи читачів у невіданні щодо загальної чисельності соціал-демократичних партій (с. 4).

Не спирається на історичні реалії і навіть не впливає з багатого фактичного матеріалу, наведеного в книзі, погляд автора нібито крізь рожеві окуляри на українську соціал-демократію початку XX ст. як на "єдину дієву національну політичну силу", "найдинамічнішу силу в тогочасному українстві" (с. 169, 171). Зазначимо, що національний ліберально-демократичний рух того часу через кооперативи, просвіти, думські "клуби", інші подібні самодіяльні організації чинив значно більший вплив на маси. Зрештою мимохідь це визнає й автор, вказуючи, що "українська соціал-демократія у передвоєнний період залишилася в стані організаційної стагнації, Іюступаючись у національному житті Товариству Українських Поступовців" (с. 124). Відомо (ці дані наводяться і в рецензованій книзі), що навіть у період найактивнішої діяльності УСДРП (піч час революції 1905— 1907 рр.) у її лавах перебувало не більш як 3000 чол.

Значного впливу в масах українська соціал-демократія не мала. Щоправда, жандармське відомство було схильне розглядати масові селянські заворушення 1902 р. на Лівобережній і Слобідській Україні як наслідок агітаційної діяльності РУП, але фахівці-історики оцінюють такий висновок як одну з версій професійних охоронців режиму царського самодержавства. Автор рецензованої праці чітко не визначив свою позицію з цього приводу: в одному місці зазначає, що селянське повстання значною мірою було спричинене саме рупівською агітацією й пропагандою (с. 43), в іншому (с. 40) категорично заявляє, що немає підстав перебільшувати значення агітаційно-пропагандистської діяльності для вибуху селянського невдоволення, бо основною його причиною було гостре малоземелля і кабальні умови відробіткової системи оренди землі.

Викликає сумнів авторське положення про те, що марксизм і його російський різновид нібито не надавали "належної ваги тим питанням, що найбільше турбували українців як представників поневоленої нації, - - національному і аграрному" (с. 170). Якщо такий висновок ще певною мірою можна підтримати щодо першого питання, то цього не можна сказати щодо другого: з самого початку своєї творчо-публіцистичної діяльності найвпливовіший лідер російської соціал-демократії В. Ленін спеціалізувався на розробці історико-економічної та аграрної проблематики, в період революції 1905— 1907 рр. написав ряд спеціальних праць з аграрного питання і згодом був визнаний його авторитетним фахівцем навіть помірковано-ліберальними колами учених.

Подвійне ставлення автора і до так званого українського марксизму, ідейну боротьбу за утвердження положень якого в українсько\гу соціал-

демократичному русі початку ХХ ст. розгорнула преса УСДРП. Отже, хоча В. І. Головченко не згадує про традицію в українському марксизмі, започатковану ще в 70-х роках М. Зібером, М. Драгомановим, С. Подолинським і насильницьки припинену на рубежі 20–30-х років ХХ ст. комуністично-тоталітарними властями, дослідник усе ж вбачає у ньому активний чинник політичного життя Росії й Австро-Угорщини початку ХХ ст. (с. 126). З другого боку, він беззаперечно засуджує прагнення прихильників українського марксизму наповнити "національну ідею, чужу українським робітникам, глибоко рідним їм соціальним змістом класових інтересів", вбачаючи в цьому не більше й не менше як прагнення "розпалювання внутрішньонаціональної класової боротьби" (с. 125–126).

Нам ці звинувачення уявляються штучно запозиченими з арсеналу сучасної політичної боротьби. В такому ґрунтовному науковому дослідженні, яким є рецензована праця, вони зайві. Тим більше, що в ній цілком слушно зазначається, що керівники РУП свій соціалізм називали "глибоко національним" і "активно виступали проти вульгаризації марксизму російською соціал-демократією шляхом фаталізації революційної теорії, нехтування свободи вибору, звуження простору для особистої ініціативи і оригінальної творчості" (с. 29).

Не підтверджений багатим конкретним матеріалом книги, який об'єктивно розкриває найскладніші перипетії історії української соціал-демократії, бравурно-піднесений узагальнюючий висновок ангора про неї як про "єдину дієву національну політичну силу, що витримала всі удари реакції в 1907–1914 рр." (с. 169). Та й авторські ремарки в ході аналізу ним конкретного фактичного матеріалу зафіксували як найбільш характерні явища того періоду інертність, безініціативність, розгубленість і організаційну аморфність у стані партійного будівництва в місцевих осередках УСДРП, безрезультатність спроб активізувати і розширити партійну діяльність, припинення виходу в світ внаслідок матеріальних труднощів одних періодичних видань української соціал-демократії і кепиські справи з розповсюдженням інших (с. 120–123).

Дійсно, як свідчить зміст рецензованої праці, історія української соціал-демократії сьогодні більше повчальна своїм негативним, ніж позитивним досвідом. Автор передмови до неї - голова Харківської регіональної організації Соціал-демократичної партії України Г. Євлахов слушно зазначив, що шлях української соціал-демократії початку ХХ ст. був драматичним, очевидно, маючи на увазі насамперед навіть не постійні переслідування її царськими властями, а чвари і розбрат, які роз'їдали живе тіло партії протягом усього періоду її існування.

В книзі ця сторінка історії української соціал-демократії розкрита найбільш повно. Зокрема, в РУГПі з часу її зародження відбувалася боротьба між двома течіями - національно-демократичною і соціал-демократичною, що, зрештою, привела до утворення 1902 р. Української Народної Партії, проведення "чистки" від неукраїнських та ідеологічно чужих елементів і наступної реорганізації РУП в УСДРП, суперництва між ЦК УСДРП та її так званою Закордонною групою, запеклої боротьби лідерів партії за визначальний вплив у центральних друкованих органах, пошуків сильніших союзників в інших політичних партіях, потурання розколу в українській соціал-демократії провідниками РСДРП, які наполегливо втовкмачували у політичну свідомість мас Ленінову думку про те, що асиміляція українського пролетаріату прийшлим з Великоросії робітництвом була "фактом, безумовно, прогресивним".

Звичайно, внутріпартійна боротьба в українській соціал-демократії мала принципову основу, внаслідок чого як антипод УСДРП виникла Українська соціал-демократична спілка, незабаром навіть організаційно підпорядкована РСДРП (шкода, що цьому політичному утворенню

української соціал-демократії В. І. Головченко не приділив такої ж уваги, як УСДРП). Здебільшого ж, як правильно зазначено в рецензованій книзі, чвари породжувалися "давньою недугою вітчизняною соціал-демократичного руху -- амбітністю його керівників", схильністю їх до кон'юнктури через "відсутність бачення політичної перспективи" (с. 112, 146).

Певне організаційне зближення спілчан і керівників УСДРП відбулося при створенні 4 серпня 1914 р. Союзу визволення України, але істотного впливу у Наддніпрянській Україні він не мав (до того ж його історія хронологічно охоплює період, який виходить за межі рецензованої книги і має бути предметом спеціальних досліджень, які нині, до речі, активно проводяться істориками Києва і Львова).

В рецензованій праці В. І. Головченка порушені найкардинальніші питання історії РУП і УСДРП (з 1899 до 1914 р.), пов'язані з їх "українізаторською місією" (термін автора) у місті й на селі, співпрацею соціал-демократів 5 "просвітами" і кооперативами, орієнтацією програмних вимог і революційних дій на зразки західноєвропейської соціал-демократії, а в Російській! імперії -- Бунду.

Автор спеціально спинається на висвітленні позицій українських соціал-демократів щодо єврейського питання, "оскільки довгий час ця проблема була об'єктом витончених фальсифікацій з боку як раданських, так і певної частини зарубіжних вчених, які силкувалися довести, ніби рунням від Іючатків їх діяльності був притаманний антисемітизм" (с. 68). Незаперечними фактами, почерпнутими з архівних першоджерел, автор переконливо спростовує ці інсинуації.

Так само багато фактів, шача частина яких уперше введена до наукового обігу, переконливо доводять правильність авторського положення про те, що "віч Іючатків існування українського соціал-демократичного руху як у Австро-Угорщині, так і в Росії чітко простежується не лише Праї - нення до співпраці та взаємодопомога, а й усвідомлення спільності кінцевої мети обох загонів вітчизняної соціал-демократії" (с. 15).

Інакше ставиться автор до російської соціал-демократії, для якої навіть існування української нації, не говорячи про її самовизначення, було надто проблематичним (с. 94) і спроби налагодження спілкування з якою наражалися на вимоги певної організаційної та щепної підлеглості українських соціал-демократів російській великодержавницькій шовіністичній доктрині. Втім остання спиралася на давню традицію негативно-критичного ставлення до участі українців у діяльності російських революційних організацій, недвозначно висловлювану М. Драгомановим, Лесею Українкою, М. Грушевським. На тому ж наголошує В. І. Головченко, підкреслюючи, що така участь не приносила помітної користі для річного краю, не сприяла справі визволення власне українського народу (с. 10, 23).

Конкретно розкривається у монографії неоднозначна пошція істориків - В. Лигнського, М. Грушевського, І. Крип'якевича щодо розгортання діяльності за незалежність України напередодні першої світової війни (с. 118— 119). Не обходить увагою автор і такого історичного парадоксу: 1) рівень національної самосвідомості широких мас українського населення Лівобережжя і Слобожанщини був вкрай низьким; 2) там же, а також у Києві внаслідок наявності відносно повноцінної соціальної структури населення (висока частка українського дворянства, городян, інтелігенції, з лав яких вийшло чимало керівників, теоретиків і активістів РУП і УСДРП) склалися найсприятливіші суспільно-політичні та соціально-економічні умови для діяльності власне українських революційних організацій. Зрештою, саме цей реї іон України став місцем найактивнішої діяльності вітчизняної соціал-демократії на початку ХХ ст. (с. 16— 17, 31, 37, 73).

Отже, слабкість тогочасного українського соціал-демократичного руху у цьому парадоксі зумовлювалася його відірваністю від широких народних мас. Чи не слід, виходячи з даного уроку історії, замислитися багатьом сучасним **політичним** зверхникам, які гордовито розглагольшують про своє елітарне призначення у розбудові Української держави і так чи інакше нехтують опорою на здебільшого мовчазні, але добре розуміючі наймасовіші соціальні "низи"?!

Монографія В. І. Головченка, написана на високому науковому рівні, за змістом є повчальною і сучасною, її корисно прочитати і науковцю, і політику, і тим, хто Іде готуються стати ними.

В. Г. СЛРБКІЇ (Київ)

В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко

**УКРАЇНА: АЛЬТЕРНАТИВИ ПОСТУПУ
(КРИТИКА ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ)**

А., 7996. — 793 с.

У книзі, що рецензується, є провокуючий підзаголовок: "критика історичного досвіду", її автори - Василь Кремень, Дмитро Табачник, Василь Ткаченко, відомі читачеві за іншими, досить оригінальними політологічними, соціологічними та історичними розвідками, зазначають у вступі, що прагнуть дослідити проблему визначення Україною свого місця у світі, спираючись на історіософський підхід, їхня мета - не висвітлення власне історичних подій, а філософське узагальнення вже відомих фактів, щоб виявити провідну лінію розвитку української нації, визначити справжній Іміст та сенс розпочатих у країні реформ.

Подібне дослідження вимагає від тих, хто на нього зважився, солідної загальноісторичної і філософської культури. У цьому розумінні методологічна пошція авторів рецензованої праці викликає повагу. Вони прагнуть дистанціюватися від властивої деяким сучасним суспільствознавцям ідеологічної кон'юнктури, видаючи пріоритет тим теоретичним висновкам і положенням, які слугують об'єктивному творчому осмисленню історичного процесу. На думку авторів, сучасна історіософія має спиратись і на історичну концепцію Маркса, і на концепцію цивілізацій Тойнбі, і водночас на вчення про еволюційні кризи, механізми самоорганізації складних систем, тобто на все те, що сприяє зростанню евристичних і прогностичних можливостей науки.

Монографію умовно можна поділити на три (щоправда, неоднакові *а обсягом) частини. У першій зроблено спробу критично переосмислити історичний досвід, з яким прийшла Україна до не ілежності. У другій досліджено комплекс проблем, з яким зіткнулася незалежна Україна у пошуках власного місця і власного призначення в сучасному світі. Третя частина - це спроба авторів окреслити певні орієнтири і пріоритети розвитку нашої країни.

Праця в цілому властива тенденція критичного аналізу, причохту не в примітивно-вульгарному, а в науковому розумінні цього слова, а саме переосмислення існуючих догм і стереотипів з метою пошуку історичної істини. Автори так пояснюють мотиви, якими вони керувалися при написанні даної праці: "На превеликий жаль, роки незалежності України наочно довели, що ми поки що так і не переосмислили свого історичного досвіту", а "кон'юнктурно-заічеологізований підхід до трактування вітчизняної та всесвітньої історії веде до ірраціональних

практичних кроків" (с. 740—741). Таким чином, критичний пафос колективної праці спрямований на те, щоб виробити надійні, випробувані історичною практикою багатьох поколінь, критерії раціональної політики сучасної Української держави.

Коли мати на увазі зазначений напрям і характер дослідження, стає зрозумілою дещо незвична манера, в якій написано книгу. Вона побудована не стільки за традиційною хронологічною схемою, скільки за логікою дослідницьких завдань і проблем.

У розділах, присвячених історії України, йдеться, зокрема, про такі проблеми, як переосмислення світо- й історіосирийняття, що призводить до стереотипів Імперського мислення, породжує психологію "молодшого" і "старшого" брата; подолання застарілого, "лінійного" мислення, яке живить догми на кшталт "історичних" і "неісторичних" націй; з'ясування, нарешті, далеко не другорядного для нашої історії питання, чому Хмельниччина і Гетьманщина виявилися нездатними закласти соціальні та господарські структури, які були б достатніми для самоорганізації українського суспільства в незалежну державу; як могло статися, що з часів Б. Хмельницького Україна пройшла шлях від унікальної козацької республіки до звичайної російської губернії, населеної поміщиками і кріпаками; чому український народ не зумів 1917 р. утворити незалежну державу тощо. У межах рецензії неможливо навіть назвати проблеми і авторське бачення їх розв'язання, що заслуговують на увагу. Але дві з них ми все ж розглянемо.

Так, на думку авторів, причини невдач державного самовищачення слід шукати не стільки в етнічних особливостях, чинниках мови, віри, скільки у соціальному, економічному способі організації нації, зокрема правлячої верхівки, яка виявилася нездатною забезпечити інтереси двох основних трудових станів - селян і міщан (с. 161—162). Що ж до українського панства, то значна його частина "була деморалізована і подалася на службу до імперії, заробляючи чини і жалування" (с. 84). Діяльність Хмельницького та його наступників не спиралася на глибокий культурний ґрунт, досвід громадянського і державного будівництва (с. 157—162).

Центральною темою аналізу проблем першої половини ХХ ст. стає смертельна протидія у 1917—1920 рр. двох історично протилежних сил, яка наочно показала, що навіть найвищі ідеали і гасла можуть знецінюватися, якщо не підкріплені відповідною реальною політикою. Трагізм української національної революції, — доводиться у книзі з численними посиланнями на свідчення В. Винниченка, М. Грушевського, М. Шаповала та інших авторів, — полягав у її неорганізованості, незрілості, відсутності широкої суспільної підтримки. "Вирішити національне питання можна було лише шляхом \$абе течення українцям соціальних умов для всебічного розвитку". Але трудящі маси даремно чекали віч Української Центральної Ради вироблення соціальної програми, яка б відповідала їхнім інтересам. У цій ситуації більшовикам не вдалося назавжди закріпити за собою історичну ініціативу, оскільки вони зневажали національні інтереси й національну проблемгу в цілому (розд. IV).

Хоча реакція читачів на авторське бачення тих чи інших історичних подій і проблем може бути неадекватною, все ж з основними висновками, зробленими у першій частині рецензованої праці, важко не погодитися. Йдеться, зокрема, про те, що хоча історія ставилася до нас не як до улюблених дітей, звалювати власні невдачі на фатальний «ні украй несприятливих обставин буде неправильно. Історичний вибір, який визначав його подальший розвиток, український народ, як правило, робив сам. Отже, він несе відповідальність іа свою Іолію. Не зовсім втішний висновок запрошується \$а приводу позиції \країі!сьмю національної еліти, яка часом виявлялася, м'яко кажучи, не па висоті.

Не можна не відзначити, що нормальному історичному поступу часто заважало дотримання низами і верхами минулих (до того ж застарілих) традицій, а не тих новацій, які пропонували відповідна епоха і перебіг подій.

Центральне місце у книзі посідають розділи, присвячені непростим проблемам формування незалежної Української держави, їхній зміст і тональність зумовлені ситуацією, що склалася в країні, коли сподівання на легкий вхід до числа найбагатших і розвинутих держав світу змінилися несподіваним трагічним прозрінням. Нині, здається, жодна книга не обходиться без критичної оцінки стану справ у нашому суспільстві, що переживає кризу в економіці, соціальній сфері, загрозливе спустошення у сфері духовній. Реальність цих фактів настільки очевидна, що активна громадянська, наукова позиція вимагає вже не їх констатації, а пошуку правдивої і неупередженої відповіді на запитання, що ж сталося в країні і який соціальний, історичний вибір їй належить зробити нині, щоб знову фатально не помилитися?

Позиція авторів реценюваної книги з цього питання істотно вирізняється від думки інших дослідників. Вони намагаються відповісти на питання, в якій точці перетину суспільно-політичних координат Україна знаходиться нині і що їй у зв'язку з цим робити слід, а чого не слід. Можливо, читач, як і автор даної рецензії, не з усіма відповідями і висновками погодиться, але в будь-якому разі праця збуджує думку, запрошує до діалогу, спільного пошуку шляхів виходу країни з небезпечної кризи.

Серед конкретних проблем, поставлених у цій частині монографії, варто, наприклад, виокремити проблему правильного визначення історично здійсненою факту незалежності України. Бо "проголосити незалежність - ще півділа. Головне - соціальне наповнення незалежності" (с. 526). Реалізація цієї вимога потребує вирішення принаймні двох питань.

По-перше, на який тип цивілізації і суспільного розвитку орієнтуватися державі при визначенні економічної, соціальної, культурної політики? Перехід від традиційно-звичаєвої селянської цивілізації до урбаністичної, індустріальної, а в перспективі до інформаційної з високим рівнем науки і загальної культури не здійснюється всіма народами однаково. Для тих, кому вдається зрозуміти ознаки нового часу й узгодити з ними структурні зміни в економіці, соціальному і політичному житті, цей перехід є відносно безболісним, для інших - він може обернутися трагедією. Розкол у державі між народними масами і владою, між різними політичними силами і орієнтаціями саме пов'язаний з неадекватною реакцією на світові інтеграційні процеси.

По-друге, як правильно визначити соціально-класову структуру нашого суспільства? Адже для сучасного періоду характерна соціальна нестабільність. Жоден клас, жодна соціальна група не відчувають себе впевнено. Наслідком цього є відсутність розвиненої самосвідомості у нації загалом, її ідеали, стратегічна мета значною мірою формуються за аналогією з іншими країнами, а не на підставі глибокого аналізу особливостей власного історичного розвитку. Толпу і хибують вони абстрактністю, надуманістю (с. 473—474).

Заслуговує на увагу висновок про те, що вибір правильних орієнтирів розвитку країни залежить від ступеня демократизації процесів державо- і полікотворення в Україні. Вивести суспільство з кризи може лише багатомільйонна армія працівників промисловості, селян, науковців, просвітян, інтелігенції. Але реформи, які проводяться, не дають бажаних результатів тому, що не покликали до життя це головне джерело відродження країни (с. 591).

Проблемне йолє демократичної думки уітворюється навколо певного ядра ціннісних орієнтирів і принципів, вилучення або нехтування

деякими з них робить безглуздими балачки про демократію. Слід віддати належне авторам книги, які привернули увагу до такого принципового питання, як відносини власності в демократичному суспільстві. Адже це питання обходять мовчанкою у сучасній літературі. Дехто з так званих "демократів" навіть обурюється, коли ставиться під сумнів право на власність, котре обов'язково §умовлювало її право на експлуатацію найманої робочої сили. Свої міркування на цю тему автори підкріплюють непозбавленими політичного й історичного реалізму зауваженнями щодо "соціалізації приватної власності", "подолання біполярної структури економічних відносин".

Мабуть, найбільший борг вчених-суспільствознавців перед народом -- розробка концепції, на яку держава могла б надійно спиратись у визначенні своєї політичної стратегії. У книзі В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка читач знайде відповіді на низку питань політичної стратегії України, спрямованої на освоєння сучасної форми світового цивілізаційного процесу і з урахуванням реалій нашої країни, її історії, культури, особливостей національної самоідентифікації.

Становить значний інтерес застереження авторів, що створення можливостей для всебічного виявлення **індивідуальностей** людей і націй не сумісне з хижацьким **індивідуалізмом**. Єдність, цілісність людства стають провідною тенденцією і тим головним соціальним пафосом, який дає змогу сучасній цивілізації, з одного боку, протистояти втягуванню її в необоротний процес самознищення, а з іншого, - сприяти більш-менш рівномірному сходженню країн і народів на новий ступінь цивілізаційного розвитку. Для працюючих у галузі глобалістики інтерес можуть становити запропоновані авторами методологічні посилання щодо економічних, соціальних і політичних основ колективістської організації людського співтовариства (с. 604—612).

Спираючись на історико-теоретичні висновки стосовно "цивілізаційного капіталу" України, автори пропонують свої міркування щодо її нового стратегічного курсу. Не заглиблюючись у деталі, зазначимо лише, що й у даному разі вони не ставлять перед собою завдання визначити однозначно певний закон подальшого розвитку. Скоріше -- це авторська версія прогнозу-застереження. Але за всіх обставин безумовними є вирішальна роль самих громадян України в ініціюванні соціальних змін, їх право на свободу вибору, а також те, що визначальною орієнтацією є інтереси не привілейованих верств чи класів, а ігрові, всіх його соціальних груп і кожною громадянина зокрема. Заслуговує підтримки твердження, що програма конструктивних змін не повинна нав'язуватися людям. Вона має втілюватися в життя у міру того, як суспільство усвідомило і визнало її. Водночас "Україна має стати "відкритим суспільством", в якому на належному рівні буде забезпечений режим найбільшого сприяння всьому новому, сучасному" (с. 752).

Автори зробили досить сміливий крок, запропонувавши свою версію подій в Україні поетапно від 1991 до 2008 р. і далі. Сподіваємося, що наприкінці цього прогнозованого періоду вони дадуть можливість читачам ознайомитися з їхньою оцінкою, наскільки здійснився цей прогноз.

Книга не позбавлена певних недоліків, слабких місць. Рад її положень може стати предметом різкої критики чигача залежно від того, як він розуміє одвічні соціальні цінності людства, місце та роль капіталізму й соціалізму в історичному поступі, обов'язок влади перед народом та перед кожним громадянином. Але не ці моменти є вирішальними в оцінці книги. Головне, чим вона може привернути увагу серйозного чигача, це вміння її авторів "відчувати історичні проблеми", розкриваючи в них той пізнавальний потенціал, який допомагає адекватному осмисленню сучасних проблем України.

в. о. Трипольський (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. В. СТАНІСЛАВСЬКИЙ (Київ), Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

Новий центр досліджень історії українського козацтва

Зростання інтересу до історії козацтва в Україні зумовило появу численних праць, в яких висвітлюються різноманітні сторінки цього надзвичайно цікавого і по-своєму унікального явища. Проте, на жаль, доводиться констатувати, що автори далеко не всіх робіт прагнуть дотримуватися історичних фактів, виражено оцінювати їх достовірність, надмірно звеличуючи або занадто критично ставлячись до тих чи інших подій та осіб, а подекуди описуючи їх просто поверхово.

Така ситуація не могла залишити байдужими науковців, які прагнуть до максимального об'єктивного дослідження козацтва. Тому у процесі пошуку оптимального виходу з неї і виникла ідея створення всеукраїнського центру з розробки питань виникнення, генезису козацтва у мшгулому, його ролі у сучасному житті України та координації сил, що займаються розробкою й популяризацією даної проблематики.

У 1997 р. ці наміри знайшли своє втілення в організації Науково-дослідного інституту козацтва (далі - НДІК), що об'єднав ряди історичних учених, зацікавлених у всебічній науковій розробці історії та сучасних проблем козацтва. Спів засновниками НДІК виступили Інститут історії України НАН України (директор академік НАН України В. С м о л і й) та Відкрите акціонерне товариство "Мотор -- Січ" (Генеральний директор — доктор технічних наук Й. Б о г у с л а в).

Основними завданнями НДІК є публікація фундаментальних досліджень і створення науково-популярних праць з історії козацтва; об'єднання й координація зусиль вітчизняних та зарубіжних учених різних наукових і учбових осередків, що займаються зазначеною проблематикою; співпраця з різними установами й організаціями з метою здійснення спільних науково-дослідних програм; надання методичної допомоги державним, громадським та комерційним освітнім закладам; організація й проведення науково-теоретичних і науково-практичних міжнародних і вітчизняних конференцій; написання підручників, посібників, навчально-методичної й довідкової літератури; обговорення та рецензування наукових і науково-популярних праць, розповсюдження й популяризація праць з козацької тематики; читання лекцій, проведення семінарів, диспутів, бесід, круглих столів тощо.

На даний час НДІК складається з двох осередків - Київського та Запорізького центрів, які структурно поділяються на п'ять відділів: ранньої історії козацтва, історії Запорозької Січі, історії Української козацької держави, проблем козацької культури і сучасного козакознавства. Надалі ж планується відкрити ряд філій у різних регіонах України та, можливо, й за кордоном з підпорядкуванням їх Київському центру.

З часу свого створення НДІК розпочав активну діяльність по виконанню запланованих напрямків і нині уже має значні здобутки. Насамперед слід відзначити такі публікації, як дві ґрунтовні збірки наукових праць: "Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості" (Київ - Запоріжжя, 1997), що реалізована спільно з Інститутом історії України НАН України і "Семен Палій та Фастівщина

в історії України" (Київ - - Фастів, 1997), видану разом з Фастівським державним історико-краєзнавчим музеєм. Обидві вони опубліковані за матеріалами наукових конференцій під ідентичними назвами.

До збірника "Запорозьке козацтво..." увійшло 47 статей широковідомих в Україні та за її межами вітчизняних істориків і молодих фахівців з Києва, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Красноармійська, Кам'янця-Подільського, Вінниці, Чернігова, Нікополя. Є також кілька робіт зарубіжних дослідників -- із США та Росії. Більша частина статей збірника висвітлює різні питання політичної історії Запорозької Січі у XV—XVIII ст., історіографічні проблеми. Окремі праці присвячені питанням політичної культури, ментальності, релігії, духовної спадщини козацтва та її впливу на нову й новітню історію України.

У виданні "Семен Палій та Фастівщина в історії України" (де представлено 21 матеріал) висвітлені питання, пов'язані з державотворчою діяльністю фастівською полковника Семена Палія в останній чверті XVII на початку XVIII ст., боротьбою правобережного козацтва проти турків та татар, взаємовідносинами С. Палія з І. Мазепою, Яном III, Петром I. Крім того, розглядаються геральдичні проблеми Фастівського полку, археологічні знахідки козацької доби на терені сучасної Фастівщини тощо.

Найближчим часом побачить світ науково-популярний довідник з історії України, призначений для викладачів, студентів, учнів та широкого загалу під нашою "Козацькі Січі" (нарис з історії українського козацтва XV—XVIII ст.). У ньому читачі знайдуть відомості про час виникнення, географічне розташування Томаківської, Базавлуцької, Микитинської, Чортомлицької, Олешківської, Кам'янської, Нової та Задунайської Січей, соціальну структуру, господарську діяльність, участь Війська Запорозького низового у політичному житті України та відносини його з Литвою, Польщею, Росією, Кримом і Туреччиною, побуг, звичаї запорожців і багато іншого. Наступним за цією книгою буде опубліковано видання "Полководці Війська Запорозького", в якому представлено три десятки нарисів провідних вітчизняних істориків (В. С м о л і я, Ю. М и ц и к а, В. С т е п а н к о в а, О. Г у р ж і я, В. Щ е р б а к а та ін.) про воєначальників козацького війська М. Кривоноса, С. Кричевського, І. Богуна, Д. Нечая, П. Дорошенка, М. Зеленського, А. Ждановича і т. д., - які під проводом гетьмана Б. Хмельницького билися з ворогом у ході Визвольної війни середини XVII ст.

Надалі НДІК планує здійснити публікації ряду індивідуальних монографій, серед яких насамперед слід назвати такі: "Політична культура запорозького козацтва кінця XVI - першої половини XVII ст." канд. іст. наук П. С а с а, "Формування козацького стану в Україні" канд. іст. наук В. Щ е р б а к а, "Перша Запорозька Січ" канд. іст. наук А. Г у р б и к а, "Гетьман Іван Скоропадський" канд. іст. наук О. Г у р ж і я, "Правобережна Гетьманщина між Польщею, Москвою і Туреччиною (1663—1714)" канд. іст. наук Т. Ч у х л і б а, "Козацька доба в українській та російській історіографії" канд. іст. наук В. М а т я х, "Запорозька Січ та Кримське ханство на рубежі XVII—XVIII ст." канд. іст. наук В. С т а н і с л а в с ь к о г о та низки науково-популярних праць.

Серед уже здійснених заходів особливо слід відзначити науково-практичну конференцію "Сучасна козацька педагогіка", проведену 5 липня 1997 р. НДІК спільно з Інститутом українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Генеральною Канцелярією Українського козацтва, Головним управлінням виховної роботи Міністерства оборони України, Українським державним педагогічним університетом ім. М. Драгоманова. На ній було розглянуто ряд питань, присвячених проблемам фізичної та психологічної підготовки молоді до

гідної служби в армії, здорового способу життя у сім'ї й громадському суспільстві на основі використання багатого і ще далеко не повністю дослідженого досвіду козацької педагогіки. У результаті роботи конференції вироблено й запропоновано Міністерству освіти України Програму українського козацько-лицарського виховання учнів і молоді.

23— 24 серпня 1997 р. НДІК разом з Одеською міською держадміністрацією провів в Одесі науково-практичну конференцію "Козацтво на півдні України". Серед тем доповідей і повідомлень, що прозвучали на форумі, відзначимо такі, як "Заселення Південної України у XVIII ст. і роль козацтва в цьому процесі", "Доля козаків у Новоросії", "Козаки у Буджаку", "Колишніми козацькими шляхами у "маріупольські" греки" та ін. Планується видання матеріалів конференції.

Активно здійснює НДІК й інші види запланованих робіт, крім того, нині йде активна підготовка до святкування 350-річчя початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Його співробітники рецензують наукову літературу, читають лекції, беруть участь у написанні підручників. Як вважає колектив НДІК, уся його діяльність сприяє досягненню основної мети -- формуванню національно-свідомої еліти в Україні, що так необхідно для повноцінного розвитку нашої держави.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Г. Я. РУДИЙ (Київ)

VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура"

23—24 вересня 1997 р. Інститут історії України НАН України, Міністерств освіти, культури та мистецтв, Харківська обласна державна адміністрація, Всеукраїнська спілка краєзнавців провели в Харкові VIII Всеукраїнську наукову конференцію по проблемі: "Історичне краєзнавство і культура". В ній взяли участь відомі вчені, викладачі вищих навчальних закладів, учителі, культосвітні працівники, архівісти, краєзнавці-аматори. Серед них: 3 академіки, 28 докторів, 98 кандидатів наук, усього понад 300 чоловік.

З теплим привітанням звернулися до учасників наукового форуму Президент України Л. Д. К у ч м а і Голова Верховної Ради України О. О. М о р о з.

Присугніх привітав, а також вручив групі вчених, активістів-краєзнавців державні нагороди і почесні відзнаки вице-прем'єр-міністр, академік НАН України В. А. С м о л і й.

Від імені Харківської обласної державної адміністрації учасників конференції привітав її голова О. О. Д ь о м і н.

Велику увагу конференції приділили Харківська обласна державна адміністрація, ректорат Харківського державного університету, які створили належні умови для плідної роботи.

Науковий форум засвідчив зростаючу роль історичного краєзнавства у формуванні національного самовизначення, відродженні духовності, традицій, історичної пам'яті українського народу, збереженні і популяризації безцінних скарбів матеріальної та духовної культури.

Тон науковій дискусії задала доповідь голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців акад. НАН України П. Т. Т р о н ь к а "Краєзнавство у відродженні багатовікових традицій українського народу". Доповідач зазначив, що основне завдання краєзнавства — виконання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови,

традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею.

Як відомий фахівець у галузі історичного краєзнавства, акад. П. Т. Тронько акцентував увагу аудиторії на необхідності об'єднання всіх наукових установ у написанні повного і об'єктивного літопису української держави.

Шляхи подальшого співробітництва між вченими-краєзнавцями та Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України проаналізував голова Комісії, д-р мистецтвознавства О. К. Федорук.

Розвиток історичного краєзнавства у Харківському державному університеті було детально проаналізовано в доповіді проректора ХДУ, д-ра істор. наук В. К. Міхеєва.

На пленарному засіданні також заслухано змістовну доповідь завідуючого відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України, д-ра істор. наук В. О. Горбика "Звід пам'яток історії та культури України -- новий етап". Доповідач поділився досвідом роботи науковців над підготовкою "Зводу пам'яток історії та культури", виробленням загальної концепції пам'яткоохоронної роботи.

На необхідності активізації роботи науковців-краєзнавців по реалізації Державної програми підготовки науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" зупинився у своїй доповіді провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, канд. істор. наук Ю. З. Данилюк.

Робота конференції продовжувалася на шести секційних засіданнях: "Історичне краєзнавство в Україні: шляхи дальшого розвитку", "Визначні постаті історії України", "Історіографія, джерелознавство та допоміжні дисципліни у вивченні історії краю", "Історико-культурна спадщина в контексті національно-культурного відродження України", "Регіональні проблеми історії України", "Історичне краєзнавство Слобожанщини". Всього на конференції було виголошено понад 100 доповідей і повідомлень.

Учасники конференції висловили ряд пропозицій щодо дальшого розвитку краєзнавчого руху в Україні. Серед них: проведення ґрунтовної підготовки до перевидання на новій документальній основі з урахуванням вимог сьогодення унікального багатотомного видання "Історії міст і сіл України". Йшлося також про підготовку "Енциклопедичного довідника краєзнавця". Конференція, відзначаючи місце і роль харківського державного університету у збереженні культурних традицій українського народу, висловила пропозицію про присвоєння одному з найстаріших університетів України статусу "Національний".

На конференції було висловлено ряд пропозицій, пов'язаних з поліпшенням патріотичного виховання молоді. Конференція констатувала, що учні шкіл, студенти вузів незалежно від їх профілю, повинні вивчати курс краєзнавства, знати першовитоки своєї історії.

Для цього бажано, щоб Міністерство освіти України і його органи на місцях спільно із зацікавленими відомствами зайнялися підготовкою для шкіл і вузів програм, підручників, посібників, іншої літератури з краєзнавства та народознавства.

Це, на думку учасників конференції, дасть новий могутній поштовх розвитку історичного краєзнавства, сприятиме відновленню багатьох сторінок минулого, відродженню духовності і культури нашого народу.

На підсумковому пленарному засіданні конференції були схвалені практичні рекомендації щодо дальшого розвитку історичного краєзнавства в Україні. Крім цього, учасники наукового форуму отримали збірник наукових доповідей і повідомлень VIII Всеукраїнської наукової конференції "Історичне краєзнавство і культура".

В. Г. ГРИГОРЕНКО (Київ)

Міжнародна наукова конференція "Економічна історія Росії XIX–XX ст.: сучасний погляд"

18–19 листопада 1997 р. у Москві відбулася міжнародна наукова конференція "Економічна історія Росії XIX–XX ст.: сучасний погляд", її організували установи Російської Академії наук: Наукова рада з проблем російської і світової економічної історії, Інститут наукової інформації з суспільних наук, Інститут російської історії. Поряд з найширшим представництвом на конференції регіональних наукових центрів Російської Федерації у її роботі взяли участь і виступили з доповідями вчені України, Білорусі, Грузії, Казахстану, Франції і Німеччини. Свої привітання конференції надіслали президент РАН Ю. С. Осипов, а також провідні фахівці в галузі економічної історії з США, Великої Британії, Австралії та інших країн світу. Голосами делегатів Росії було обрано на чолі з академіком РАН В. О. Виноградовим російський оргкомітет по підготовці до участі у XII світовому конгресі з економічної історії, який має відбутися в Іспанії влітку 1998 р.

З часу занепаду у 70–80-х роках економічної історії як науки внаслідок зневажливого ставлення до неї з боку комуністично-тоталітарних властей історики незалежної Російської держави вже чимало зробили для її відродження. Переконливим свідченням цього є досить значна наукова друкована продукція, регулярне проведення відповідних наукових конференцій з обов'язковим друкуванням їх матеріалів, добре налагоджена робота Наукової ради з проблем російської і світової економічної історії РАН (голова В. О. Виноградов) та Асоціації істориків підприємництва (керівник В. І. Бовикін), відкриття у Волгограді Всеросійського науково-дослідного інституту з економічної історії Росії (директор М. М. Загорюлько). Ведеться підготовка до створення Всеросійської асоціації фахівців з економічної історії, ухвалено рішення про видання з 1998 р. спеціального журналу з економічної історії, а вже видається щомісячна історико-економічна науково-популярна ілюстрована газета "Былое", вийшла в світ капітальна узагальнююча колективна монографія з історії підприємництва від Київської Русі до 1917 р. тощо.

Учасники конференції наголошували на практичному значенні вивчення економічної історії Росії та СРСР, глибокого пізнання як позитивного, так і негативного досвіду різноманітних економічних експериментів у народногосподарському житті дореволюційних та радянських часів, висловлювали невдоволення роз'єднаністю академічної і вузівської науки, поширенням тенденцій розгляду недавнього історичного минулого лише через темні окуляри, заграванням з сьогоднішніми властью імушми в економічному житті, ігноруванням результатів дослідницької роботи з боку сучасних найвищих владних структур. Вони вказували на необхідність створення об'єктивної статистичної бази економічних досліджень, встановлення найтісніших творчих зв'язків фахівців економічної та історичної науки з соціологами, політологами, демографами та ін.

Крім двох робочих пленарних засідань (на них з доповідями виступали лише співробітники РАН) і заключного підсумкового, на конференції працювали секції за проблематикою: 1) Еволюція селянського господарства в Росії і СРСР; 2) Держава і економіка; 3) Ринок і підприємництво в Росії і в СРСР; 4) Зовнішньоекономічні відносини Росії; 5) Проблеми вивчення економічної історії та історії економічної думки Росії. Учасники роботи всіх секцій були одностайні (і про це навіть спеціально нагадували окремі доповідачі) у думці, що ні методоло-

гічно, ні конкретно-фактично не можна плідно вивчати економічну історію країн СНД, яка стосується періоду XIX — початку XX ст., ізольовано, у межах їхніх нинішніх кордонів, бо тоді вся територія Російської Імперії і СРСР була пов'язана тісними ринковими зв'язками, отже, без використання першоджерел, що зберігаються в архівосховищах Москви і Петербурга -- насамперед, а іноді й інших центрів Російської Федерації, не може обійтися жоден фахівець економічної історії: чи то України, Білорусі, Казахстану, чи інших незалежних держав Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії.

Винятковий інтерес для всіх учасників конференції становила доповідь д. е. н. Ю. Ф. Воробйова "Ринок і підприємництво в Росії на рубежі XIX—XX ст.", котрий на фактах довів як подібність загальної економічної обстановки в Російській Імперії на рубежі XIX і XX ст. і в Радянській Росії 1917—1920 рр. з нинішньою у країнах СНД, так і принципову відмінність, більшу далекоглядність дій тодішніх підприємців та урядовців порівняно з сучасними. Але щоб здобути корисні уроки з історичного минулого, треба змалювати цілісну картину підприємництва, проаналізувати його передумови і витоки, правову і економічну базу, не залишати поза дослідницькою увагою й соціальну проблематику, державну протекціоністську політику, яка сьогодні майже відсутня, ясно бачити, що відкритість ринку може стати об'єктивним чинником його зруйнування. Нинішнє відродження ринкових відносин в усій їх багатоманітній аспектності вимагає розширення й дослідницької проблематики, зокрема, історії формування банківської системи, промислових угруповань, інтеграції капіталу, впливу на розвиток внутрішнього ринку світової капіталістичної системи, феномену живучості ярмаркової торгівлі, яка з феодальної економічної системи впровадилася й у капіталістичну. На відміну від сьогодення, діяльність підприємців у Російській Імперії початку XX ст. спрямовувалася на потреби вітчизняних споживачів, іноземні ж інвестиції вкладалися у виробництво, а не у цінні папери. Розвиваючи далі подібні порівняльні спостереження, академік РАН В. О. Виноградов відзначив, що, на відміну від послідовно планової, науково обгрунтованої і розумно проведеної 1918 р. в Росії націоналізації промислових підприємств, з поважним ставленням до їх власників та використанням їхнього адміністративного досвіду, приватизація 1992 р. мала переважно політичний характер, внаслідок чого держава зазнала величезних фінансових збитків і економічних втрат.

Більшість учасників дискусії відкинули поняття "соціально-економічна історія". Вони підкреслювали, що економічна історія є цілком самостійною галуззю історичної науки. Як довели дослідники з французької "школи Анналів", ця наука чи не найбільше заслуговує на увагу істориків, причому проблематика її у передових країнах Заходу вже вивчається не країнознавчо, а цивілізаційно. Щодо соціальної проблематики, то вона, звичайно, входить у предмет вивчення економічної історії, але не як самостійна, а підпорядкована. Окремої позиції дотримується д. і. н. А. К. Соколов, котрий у своїй доповіді "Комісари і економіка" заявив себе прихильником нової економічної історії, яка насамперед цікавиться продукуванням реального життя, в центрі якого — людина з її потребами і запитами, взаєминами з державою.

Стрижневою у загальній дискусії виявилася порушена А. К. Соколовим проблема ролі інституції "комісарства" в російській історії, яке доповідач інтерпретував як властиві всім радянським керівникам вольові командні методи управління економікою ("все можна зробити особистим прикладом і насильством"), що набула військово-мобілізаційного характеру і такою залишалася протягом усього періоду радянської влади.

Академік НАН Білорусі М. П. Костюк відзначив, що комісари всіх рівнів у радянські ^часи повністю ігнорували об'єктивні економічні закони, оголошені Й. Сталіним ледве чи не химерою. Академік РАН Б. В. Ананійч, навпаки, закликав уважно вивчити економічні і фінансові реформи першого періоду існування радянської влади, коли найвищі партійно-державні керівники широко залучали до цієї справи експертами висококласних фахівців, сформованих ще за влади царизму. Членкор. РАН А. М. Сахаров зазначив, що, на його думку, комісарство та екстремізм супроводжували історію Росії на всіх її етапах і навіть пов'язані з самим менталітетом російського народу, якому властива рішучість неоглядки. Комісарами у своїх діях були й російські царі, передусім - Петро I. Але свого апогею комісарство досягло у більшовицькій практиці та ідеології, коли кожний високопоставлений урядовець брався керувати будь-якою галуззю економіки, політики, культури.

Позицію А. М. Сахарова щодо комісарства в історії Російської імперії повністю підтримав д. і. н. В. І. Бовикін, який навіть його представників диференціював на "кругах" (Петро I) і поблажливих (С. Ю. Вітте), але й ті, й ті шарпали економіку то так, то так, що в кінцевому рахунку не шило їй на користь. Д. і. н. В. Г. Сарбей висловив сумнів щодо такого хронологічного розширеного застосування терміну "комісарство", яким чи не підміняється реальне історичне поняття "російське царське самодержавство". І оцінювати його можна лише конкретно-персоналіжно: та чи інша історична особа із замашками комісарства (=самодержавства, монархізму) не завжди впливала на історичний процес негативно, нерідко її роль виявлялася позитивною, принаймні далеко неоднозначною (Наполеон, Піночет, П. Скоропадський). Так само, напевно, треба підходити й до оцінки реальних комісарів: були й серед них люди грамотні і компетентні, отже, й результати їх діяльності були плідними.

Д. і. н. К. Ф. Шацілло доводив, що у військовій промисловості комісарство, яке існувало там і за царизму, і за радянської влади, мало сенс: хоч й ігнорувало економічні закони, але допомагало вигравати війни. Взагалі державний сектор економіки, який у Російській Імперії включав 25 % виробництва і який і у сучасних передових капіталістичних країнах посідає вельми поважне місце, -- це, образно кажучи, милиця для капіталістичної економічної системи, вони заважають нормальному розвитку народного господарства, є важким тягарем для будь-якої держави, бо їх традиції йдуть ще від феодалізму. За даними к. е. н. Н. Д. Лелюхіної і к. е. н. С. Н. Лапіної, у всьому виробництві Російської Імперії 1913 р. частка державного сектора економіки, в якому налічувалося понад 100 підприємств, 80 % зручних лісних масивів, Державний банк, винні склади і лавки, 6 казенних курортів та ін., становила не менше 45 %, частка державного підприємництва -- не менше 10 %. Це давало змогу державі справді ефективно виконувати регулюючу роль в економіці; її вивчення і використання є корисним і для наших днів. На практичній значимості дослідження характеру взаємин між державою у Російській імперії та приватним підприємництвом загострив увагу учасників конференції к. і. н. А. В. Керов. Д. і. н. А. П. Корелін відзначив ряд першочергових дослідницьких проблем в історії селянства після революції 1905 р., а саме: община, кооперація і земства на селі, рівень і структура селянського споживання.

У доповіді "Росія і колоніальне-залежний світ (цивілізаційний аспект)" д. е. н. Г. К. Широков висунув концепцію, що розширення території Російської імперії на Схід не було її колоніальною експансією, несло цивілізацію народам Середньої Азії і Далекого Сходу, і взагалі, мовляв, ставлення Росії до країн "третього світу" мало патерналістський характер. Ця думка викликала у представника України В. Г. Сарбея заперечення через відсутність альтернативної розробки теми доповідачем

із якоїсь середньоазіатської країни. А академік РАН Б. В. Ананьїч категорично заявив, що нема підстав переоцінювати насильницьке-колонізаторську політику Російської імперії на Сході, що військова кампанія щодо проникнення у Середню Азію була не чим іншим, як кривавою загартівницькою війною, і просування Російської імперії на Схід — це та ж експансія, зупинена поразкою у японо-російській війні 1904—1905 рр.

Доповідь Б. В. Ананьїча "Національні і релігійні аспекти в історії підприємництва в Росії" фактично порушила дуже актуальну сьогодні і мало розроблену в російській вітчизняній історіографії (і в українській. — В. Г.) проблему. Доповідач спробував її з'ясувати на конкретно-фактичному матеріалі з історії росіян — старообрядців та єврейського етносу. Заслугує загальної уваги фахівців й історії Росії, й історії України, хоча й спірна, але стимулююча дослідницьку працю сама постановка проблеми як такої, що вимагає розгляду єврейського підприємництва не як вузькоетнічного, а як органічної частини економіки та культури корінної нації (російської, польської, узбецької та ін.). Своє бачення проблеми доповідач розкрив на прикладі єврейських **підприємницьких** родинних династій.

Загалом конференція ще раз довела необхідність зміцнення і розширення творчих контактів російських і українських істориків. Останні у програмі конференції були представлені лише трьома доповідями: д. і. н. В. Г. Сарбей (Київ) -- "Початок українського виробничо-комерційного підприємництва: фірма "Брати Яхненки і Симиренко"; к. і. н. Ю. А. Святець (Дніпропетровськ) — "Державна власність на землю і сільське господарство. Історичний досвід непу на Україні"; О. М. Краснікова (Полтава) -- "Фінанси та кредит у сільському господарстві України епохи вільного підприємництва (1861—1917 рр.)". На жаль, безпосередню участь у роботі конференції взяв лише перший.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

А. О. ГУРБИК (Київ)

II Міжнародна наукова конференція у Києві "Польська культура в житті України. Історія. Сьогодення"

6—9 листопада 1997 р. у Києві відбулася II Міжнародна наукова конференція "Польська культура в житті України. Історія. Сьогодення", її організатором виступила "Федерація польських організацій в Україні" при підтримці Державного комітету України у справах національностей і міграцій, Фондації "Допомога полякам на сході", а також клубів науковців і молоді "Польський дім" та РКТ "Полонія" у Києві.

Пленарне засідання конференції, що відбулося 7 листопада у великому конференц-залі Інституту політології НАН України, вступним словом відкрила голова "Федерації польських організацій в Україні" Е м і л і я Хмельова. Вітання учасникам конференції виголосили голова Державного комітету України в справах національностей та міграцій Володимир Євтух, посол Республіки Польща в Україні Є ж и Бар, який зачитав вітального листа міністра закордонних справ Польщі, голова "Українсько-Польського Форуму" М и к о л а Ж у л и н - с ь к и й, голова комісії Київської держадміністрації В а с и л ь Г а ж е м а н, а також голова Всеукраїнського товариства "Україна—Польща" Т а ї с і я Є р е м е н к о (Київ) та представник товариства "Польща— Україна" Адам Бай цар (Варшава).

Цього ж дня на інавгураційній сесії з промовами виступили польські науковці Д о б е с л а в Ж е м е н е в с ь к и й "Польсько-українські відносини в Придністров'ї на початку нашого століття", представник Королівського Вавельського замку у Кракові Єжи Петрус "Інвентаризація пам'яток культури в Україні. Методи і постулати", Ф е л і к с П т а ш и н с ь к и й "Охорона пам'яток культури як вираз турботи про спільну європейську спадщину", С л а в о м и р Л у к а с е в и ч "Паризька "культура" про Україну", Т о м а ш Л е о н ю к "Декілька уваг про роль поляків у розвитку культури України на рубежі ХІХ—ХХ ст.". Українські доповідачі представили реферати, присвячені збереженню культурних цінностей ("Спадщина Польщі і України: вчора і сьогодні") та розвитку зв'язків наукових установ Польщі й України ("Наукові контакти між Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України з Польською Академією наук").

Цього ж дня історики, культурологи, представники церков розпочали роботу у чотирьох проблемно-тематичних комісіях. У першій комісії "Польсько-українське пограниччя культур в історичному аспекті" доповідачі з Варшави, Києва, Клевани, Львова, Ополя, Острога, Перемишля, Харкова й Чернівців розглянули широке коло проблем, присвячених розвитку культури на польсько-українському порубіжжі. Історичний контекст еволюції культури обох народів був представлений у доповідях співробітників Інституту історії України НАН України А н д р і я Г у р б и к а "Правова культура на українських землях у складі Польської держави (ХІV—ХVІІІ ст.)" й Т а ї с і ї Єременко "Спроби утворення польської пролетарської культури в Радянській Україні", а також доц. Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича Владислава Струтинського "Польська культура на теренах Буковинського пограниччя. Історія. Сьогодення". Тут же також розглядалися сучасні проблеми, присвячені соціокультурному контексту українсько-польських освітніх зв'язків, а в доповіді А д а м а Б а й ц а р а (Варшава) було акцентовано особливу увагу на необхідності використання спільної культурної спадщини України і Польщі для розвитку туризму в обох державах.

У другій комісії "Література" польські й українські дослідники розглянули загальні тенденції взаємовпливу літератури обох народів і доповіді, присвячені творчості окремих представників польської літератури (А. Міцкевича, Ю. Словацького, К. Вежинського, А. Філінського, Г. Олізара та ін.), які тією чи іншою мірою були пов'язані з Україною.

Третя комісія "Театр. Музика. Народне мистецтво" була присвячена розгляду проблем з історії польської драматургії та діяльності польських театрів в Україні, а також творчості Юліуша Зарембського, Кароля Шимановського, Оскара Кольберга, кс. Міхала Станіслава Гловацького та ін.

Четверта комісія "Архітектура. Живопис" розглянула діяльність польських архітекторів і живописців (Генріха Семирадського, Мечислава Барвицького, Данієля Ходовицького та ін.) в Україні. Жвавий інтерес у мистецтвознавців викликала, супроводжувана відповідними картосхемами, доповідь І. Косенка (Умань) "Історія дендропарку "Софіївка" як приклад присутності польської культури в Україні".

На завершення своєї роботи учасники конференції високо оцінили її результати і висловилися за необхідність продовження подібних форм науково-культурної інтеграції й якнайшвидшого видання збірника доповідей і матеріалів, що були заслухані на цій конференції.

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

Співробітництво істориків України і Словаччини

Інститут історії України НАН України, зокрема його відділ історії міжнародних зв'язків України, має багатий досвід розвитку наукового співробітництва з істориками зарубіжних країн. У Словацькій Республіці, наприклад, він підтримує творчі зв'язки з Інститутом історії (м. Братислава) та Інститутом суспільних наук (м. Кошице) Словацької академії наук. Новим кроком на шляху до поглиблення цих зв'язків стало перебування 16–19 грудня 1997 р. в Словаччині, згідно з Договором про співробітництво між академіями наук двох країн, заступника директора Інституту історії України НАН України, заступника головного редактора "Українського історичного журналу" (УІЖ), д-ра іст. наук О. П. Р е є н т а та завідуючого відділом історії міжнародних зв'язків України, члена редколегії "УІЖу", д-ра іст. наук С. В. В і д н я н с ь к о г о.

В ході зустрічей з керівництвом Інституту історії САН та членами редколегії його друкованого органу "Historicity casopis" (Історичний журнал) докторами історичних наук Д. К о в а ч е м, В. Б и с т р и ц ь к и м, М. Барновським, Л. Г а р а к с и м о м було здійснено обмін інформацією про розвиток історичної науки в Україні та Словаччині і роль у цьому провідних академічних інститутів, відзначено необхідність поглиблення наукового співробітництва між вченими-істориками двох країн та обговорено питання про його основні напрями й форми. Зокрема, була досягнута домовленість про регулярний взаємобмін новітньою науковою продукцією інститутів (що й було зроблено під час зустрічей), створення двосторонньої Комісії істориків України і Словаччини для спільної розробки актуальних й маловивчених питань з історії українського і словацького народів та українсько-словацьких відносин. Директором Інституту історії САН, головним редактором "Historického casopisu" Д. К о в а ч е м та О. П. Р е є н т о м було підписано Угоду про **співробітництво** редакційних колегій наукових журналів "Український історичний журнал" та "Historický casopis" на 1998–2000 рр. Угодою передбачено регулярний обмін цими виданнями (сторони обмінялися комплектами випусків 1997 р.) та наукова інформація про розвиток історичної науки у своїх країнах, а також сприяння друкуванню на сторінках партнерського видання документальних джерел з історії українсько-словацьких взаємин, знайдених в архівах України і Словаччини, наукових публікацій зарубіжних авторів (до речі, протягом останнього року на сторінках словацького історичного журналу були надруковані статті українських вчених М. К о в а л я та С. В і д н я н с ь к о г о і кілька рецензій та анотацій на українські наукові видання, а на сторінках "УІЖу" рецензії на дві праці словацьких істориків), проведення спільних засідань редколегій обох журналів і "круглих столів" з актуальних проблем історії України і Словаччини та розвитку українсько-словацьких історичних зв'язків та співробітництва двох народів і держав на сучасному етапі. З виконавчим редактором "Historického casopisu" М. Ш е п і т к о ю було погоджено найближчі конкретні заходи по реалізації угоди про співробітництво редколегій двох журналів.

Під час перебування в Братиславі О. П. Р е є н т та С. В. В і д н я н с ь к и й взяли також участь у розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії САН, на якій з науковою доповіддю "Міфи та легенди в словацькій історії" виступив один з провідних істориків Словаччини д-р історичних наук І. К а м е н е ц. В обговоренні доповіді взяв участь

С. В. В і д н я н с ь к и й, який провів також консультації зі словацькими колегами з приводу підготовки навчального посібника для вузів України "Нариси новітньої історії чеського і словацького народів". Представники Інституту історії України НАН України були також прийняті в Президії Словацької Академії Наук керівниками секції суспільних наук В. Б и с т р и ц ь к и м (член Президії) і ПІ. Ф а н о (вчений секретар секції). Реалізація досягнутих у ході цих словацько-українських контактів домовленостей та угод повинна сприяти поглибленню наукового співробітництва між вченими- істориками України та Словацької Республіки на новому етапі розвитку двох сусідніх дружніх держав.

Є. П. КАБАНЕЦЬ (Київ)

Другі Могилянські читання, присвячені ростовському єпископу Димитрію (Тупталу) та його епосі

18 грудня 1997 р. в приміщенні лекторію Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (далі -- НКПІКЗ) -- колишньої трапезної Микільської Больничної церкви відбулися другі Могилянські читання, присвячені життю й духовній діяльності видатного українського богослова і письменника, церковного і культурного діяча межі XVII—XVIII ст. Димитрія Туїггало, єпископа Ростовського, та його доби. У роботі конференції брали участь науковці київських музеїв, архівісти, представники церковної громадськості. З привітальним словом до учасників зібрання звернувся ректор Київської духовної семінарії о. Микола Забута, який відзначив величезне значення духовної спадщини св. Димитрія Ростовського у житті Української церкви і підкреслив необхідність подальшого вивчення цієї непересічної особистості.

Ряд виступів було присвячено висвітленню окремих аспектів літературної та археографічної діяльності святителя. В. О. П а ц а н (Київська духовна академія) зробив аналіз внутрішнього змісту та ідейного значення туїггалівських Четий-Міней в історії православ'я.

І. В. Жиленко (НКПІКЗ) поставила питання про головне джерело Житій Святих св. Димитрія на основі першого тому цього фундаментального видання. На думку авторки, при підготовці вказаної пам'ятки було використано переважно "Мінологіон" Симеона Метафраста (X ст.) та святоотецькі писання, про що говорить підрахунок загального обсягу посилань на використані джерела в маргіналах та вставках до тексту.

У доповіді Є. П. К а б а н ц я (НКПІКЗ) зроблено спробу атрибутувати безіменні "Служби печерським преподобним Ближніх і Дальніх печер" з Печерської мінеї 1763 р. як твір, що був написаний в найближчому оточенні або й самим св. Димитрієм.

Внесок святителя Димитрія у розвиток духовної музики та церковних піснопівів було розглянуто о. Д м и т р о м Б о л г а р ським, який запропонував учасникам конференції прослухати кілька релігійних кантів єпископа, виконаних хором Київських духовних шкіл під управлінням доповідача.

Меморіальне значення постаті св. Димитрія в історії Києва та його округи досліджено у виступах І. Є. М а р г о л і н о ї (Національний заповідник "Софія Київська") та М. Г. В а с и л ь є в а (НКПІКЗ), в

яких говориться про церковне служіння святителя в Кирилівському монастирі та про решту пам'ятних місць, пов'язаних з родиною Туптала в Києві.

Особлива увага на конференції приділялася мистецтвознавчим питанням. І. В. Пархомснко (Національний Художній музей) присвятила свою доповідь іконографії св. Дмитрія Ростовського XVII—XIX ст. у зібраннях українських та закордонних музеїв і бібліотек. Дослідницею було зібрано відомості про значну кількість портретних зображень святителя у вигляді ікон, натрунних зображень, парсун, гравюр тощо, які збереглися, на жаль, лише частково. Кілька портретів святителя кінця XVIII—XIX ст. зберігаються в Національному Художньому музеї та **Києво-Печерському** заповіднику.

Дослідження ікони-портрета св. Дмитрія Ростовського кінця XVIII ст. у зібранні Печорського заповідника зроблено О. В. Пілатєлевою (НКШКЗ). Г. Д. Марченко (НКПІКЗ) розглянула історію інших музейних предметів з колекції Заповідника, пов'язаних і епохою та особистістю єпископа, в тому числі ще однієї Іменної ікони кінця XVIII ст. та 4 портретів XVIII—XIX ст.

У виступі О. І. Мішньової (НКПІКЗ) окреслено коло пам'яток українського ювелірного мистецтва початку XVIII ст., що були виготовлені на замовлення вищих кіл російського духовенства і презентують стан духовної культури за життя св. Дмитрія. Зокрема, описано потир 1703 р., що був переданий до Лаври митрополитом Стефаном Яворським, особистим другом Дмитрія Ростовського, і зберігається в золотарській збірці Заповідника.

Загальне тло історичної епохи та духовні витoki феномена Дмитрія Туптала висвітлюються в добірці виступів, присвячених меморіалу фундаторів українського православ'я в Софії Київській (Н. М. Нікітєнко, Національний заповідник "Софія Київська"), маргінальний посвяти Десятинного храму на честь святого угодника Миколая (Н. В. Верєгцагіна), сучасним оцінкам богословської спадщини П. Могили (О. А. Васильєв, НКПІКЗ).

Доповідь А. В. Литовченка (Національний музей історії України) була зосереджена на питанні про іконографію роду Петра Могили стосовно портретів і зібрання НМІУ (Єремія Могила (1555—1606) з сином, Раїна Могилянка (1589—1619), Єремія Михайло Корибуг **Вишневецький** (1612—1651), Михайло-Томаш Вишневецький (1640—1673)). Х. Г. Лащенко (Ін-т археографії НАН України) вводить в науковий обіг невідоме свідчення нетлінності мощей митрополита Дмитрія, знайдене серед документів Архіву Коша Нової Запорожської Січі (січень 1757 р.).

Протягом роботи конференції і учасники і гості могли оглянути імпровізовану експозицію прижиттєвих та посмертних видань творів Дмитрія Ростовського (кінець XVII—XX ст.), підготовану за сприянням Державної Історичної бібліотеки України (огляд видань зробила співробітниця ДІБ України О. Марченко), а також портретних зображень святителя на іконах і картинах кінця XVIII—XIX ст. з фондосховища НКПІКЗ, що сприяли створенню особливої атмосфери досліджуваної епохи з усіма притаманними їй художньо-мистецькими рисами.

Сирцова Світлана Михайлівна

25 грудня 1997 р. після тяжкої тривалої хвороби померла відома дослідниця історії України XX ст., доктор історичних наук, професор, завідувача кафедрою історії та архівознавства Київського університету культури та мистецтв Світлана Михайлівна Сирцова.

Народилася С. М. Сирцова 23 жовтня 1935 р. у с. Ново-Шепеличі Чорнобильського району Київської обл. в родині вчителів. У 1953 р. із золотою медаллю закінчила середню школу, а в 1958 р. — також з відзнакою — історико-філософський факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. В 1959—1971 рр. працювала в Інституті історії АН УРСР. Тут у 1965 р. захистила кандидатську дисертацію. В 1971 р. перейшла на роботу до Київського Інституту культури (нині — університет культури і мистецтв) на посаду доцента кафедри історії СРСР. У 1981 р. захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. З 1985 р. — професор, з 1996 р. — завідувача кафедрою історії та архівознавства.

С. М. Сирцова — автор понад 100 наукових праць, у тому числі монографій "За покликом великої мети" (К., 1966); "Робітничий клас на завершальному етапі соціалістичної індустріалізації" (К., 1979); "Молодь і труд" (К., 1980). Брала участь у колективних монографіях: "Історія робітничого класу України", т. 2 (К., 1967); "Історія Української РСР", т. 6 (К., 1977); "История Украинской ССР", т. 7 (К., 1984); "История Киева" (К., 1985). С. М. Сирцова брала активну участь у підготовці науковців та у громадському житті. Понад 20 років вона очолювала секцію у Товаристві охорони пам'яток історії та культури України, багато зробила для увічнення пам'яті захисників вітчизни.

Пішла з життя талановита вчена, педагог, надійний товариш, життєрадісна, вродлива, доброзичлива жінка. Такою пам'ятатимуть її друзі, колеги, учні.